

Григорій Сковорода

300

**Благодійний фонд
Дениса Парамонова**

*Це видання здійснено за сприяння
Благодійного фонду Дениса Парамонова
у рамках програми
«Григорій Сковорода. 300 років».*

*Автори-упорядники висловлюють свою подяку
працівникам культурно-мистецьких закладів
та пересічним мешканцям Слобожанщини
за допомогу під час подорожей
та зацікавленість життям та творчістю
славетного земляка.*

Григорій Сковорода

300

Вячеслав Горбоносів, Андрій Парамонов

Дорогами Сковороди. Слобідська Україна

Книга-подорож

*меморіальними місцями та архівними документами,
пов'язаними з ім'ям Григорія Савича Сковороди,
1759-1794 роки.*

Харківський приватний музей міської садиби
2022

УДК 908(477.54)(036)

Г-67

Дякуємо за фінансову допомогу у виданні книги:

Рашиду Абрашитову, Філіпу Диканю, Вікторії Ковальовій, Олександрі Крутас, Тетяні Магерко, Антону Орехову, Катерині Павлуненко, Євгену Панову, Денису Парамонову, Артему Полякову, Олександрю Петренко, Людмилі та Леоніду Рубаненкам, Наталії Саліній, Яні Семихат, Анатолію Страхову, Ірині Черниш

Дизайн обкладинки *Олег Панченко*

Горбоносів В., Парамонов А.

Г 67 Дорогами Сковороди. Слобідська Україна. – Х. : Точка, 2022. – 216 с.

ISBN 978-617-7856-59-6

Книга присвячена подорожам Слобідською Україною по місцях, де ходив, бував і подовгу жив у XVIII ст. Григорій Савич Сковорода. Це колишні маєтки, колишні й нинішні монастирі, села і старі дороги. Маршрут прокладено за давніми мапами та іншими архівними документами. Автори уникають міфології, пов'язаної з ім'ям Сковороди, між тим ставлять нові питання, які потребують подальших досліджень. У книзі суттєво доповнені біографії учнів та друзів Сковороди. Особлива увага приділяється місцям перебування Сковороди у Харкові. Багато подробиць ніби переносять читача у XVIII століття.

УДК 908(477.54)(036)

ISBN 978-617-7856-59-6

© Андрій Парамонов, тексти
© Вячеслав Горбоносів, фото
© Володимир Маслійчук, передмова
© Олег Панченко, дизайн

Зміст

Від авторів.....	6
Дощі вічності (Володимир Маслійчук)	9
Сковорода в місті понад Лопанню	14
Село Стариця	42
Місто Куп'янськ та слобідка Диськівка	49
Містечко Вільшана та маєтки Ковалевських.....	55
Село Довжик	62
Слобода Гусинка.....	66
Слобода Моначинівка	78
Слобода Новомлинськ.....	88
Курязький Преображенський монастир.....	94
Місце Гужвинське та ліси Земборські... ..	100
Охтирський Троїцький монастир.....	107
Місто Острогозьк і слобода Таволозька.....	116
Село Бабаї.....	120
Слобода Липці	133
Село Великий Бурлук	140
Сіннянський Покровський чоловічий монастир	148
Маєтки Коваленських і подорож у Таганрог	155
Святогірський монастир та місто Ізюм	169
Село Кручик.....	179
Села Іванівка та Кадниця.....	184
Іменний покажчик	208
Географічний покажчик.....	212

Від авторів

Наша робота над книгою «Дорогами Сковороди. Слобідська Україна» розпочалася з подорожей для підготовки виставки «Великі земляки: Григорій Сковорода» у 2020 році. Творче об'єднання «Гостинна на Дворянській» представило її на День міста Харкова у серпні 2021 року, за рік до святкування 300-річчя Григорія Савича Сковороди. Тоді ж вийшла і книга-календар на 2022 рік, присвячена 300-річчю Сковороди.

Виставку вже восени 2021 року почали демонструвати по музеях України. І завдяки родині Людмили Василівни та Леоніда Івановича Рубаненків її встигли побачити до початку вторгнення російських військ у лютому 2022 року в Чорнухах, Лебедині, Глухові (тут виставка трохи побула в окупації). Подальші плани зостановила російська навала.

Що ж стосується нашого книжкового проєкту, то матеріали нами були зібрані ще у 2021 році, ми лише планували побувати ще в декількох місцях і отримати додаткові архівні документи. Мандруючи, ми розуміли, чому нам близьким став Сковорода: і він, і ми провели у подорожах по Слобідській Україні значну частину свого життя.

Вирушаючи у подорож, сучасний мандрівник вивчає дороги, на електронних мапах прокладає маршрут, маючи уявлення про стан доріг, кілометраж і приблизний час, який витратить чи то пішки, чи то на двоциклі, чи то на автівці. Те саме робили і ми, ретельно готуючись до можливих перешкод. Траплялись й імпрровізації, але недалеко від Харкова. Опис наших сніданків і обідів міг би скласти окреме видання, тільки вже з кулінарії, час від часу нас балувала сма-

коликками, зготованими спеціально для наших подорожей, дружина Андрія Парамонова – Світлана. Інколи до нас приєднувались друзі – історик Володимир Маслійчук, журналіст Філіп Дикань, архітектор-реставратор Володимир Лопатко, краєзнавець Євген Панов.

Подорожі по місцях Сковороди стали важливим елементом нашого дослідження, вони відбувались в різні пори року, і ми об'їхали майже всі основні місця перебування Григорія Савича на теренах Слобідської України. Оглядаючись на наші поїздки 2021 року, розуміємо, що допоки не скінчиться російська агресія, такі експедиції не будуть можливими.

Міста пам'яті Сковороди – особливі, зрідка деінде залишились будинки, здебільшого храмова архітектура. В сільській же місцевості це, по-перше, дороги, по-друге, дерева, і найголовніше – криниці. Варто лише тільки нахилитись, як вода – чиста, прозора, прохолодна – немов інформаційний портал, починає «розповідати» тобі про всіх подорожніх, які були тут і нахилились так само, як і ми.

Під час наших досліджень і подорожей одним з головних документів, які ми використовуємо, стали мапи XVIII століття, а саме геометричні плани земельних дач тих чи інших населених пунктів, пов'язаних із перебуванням у них Сковороди. До нас численні автори публікацій про Сковороду не брали до уваги цих мап узагалі. Саме нами введені в науковий обіг плани Бабаїв, Гусинки, Іванівки, Моначинівки, Окопу. Зберігаються вони у Російському державному архіві давніх актів і були мало доступні широкому загалу дослідників. Ще раніше були введе-

ні в науковий обіг Андрієм Парамоновим плани Золочівського повіту, Вільшани, Новомлинська, Куп'янська, Охтирки, Великого Бурлука, Щастя, але і вони не використовувались дослідниками біографії Сковороди. Саме на таких мапах позначені великі і маленькі шляхи, хутори, шинки, заїжджі двори, мости та греблі через річки; пасіки, млини, винокурні, топоніми. І ми не розуміли, чому більшість дослідників не скористались цим матеріалом, складаючи схеми із маршрутами подорожей Сковороди. Ці схеми здебільшого відірвані від реальних доріг і розуміння суті подорожей у другій половині XVIII століття по Слобідській Україні.

У нашому виданні ми використовуємо цитати з першої біографії Григорія Сковороди, яку написав його учень і друг Михайло Коваленський. На наш погляд, це важливий момент, оскільки, вивчаючи до-

слідження сучасних краєзнавців, ми бачимо, що вони подають сторінки біографії Сковороди у власних інтерпретаціях. А вже читачі вважають, що то знахідка саме цих краєзнавців, а не давно відомий текст. Ми подаємо ці цитати з рукопису, який зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Києві.

Вивчаючи дослідження біографій Сковороди, ми звернули увагу, що більшість осіб, з якими товаришував, дружив, листувався або зустрічався Сковорода, не мають власного зафіксованого життєпису. Автори попередніх публікацій не вважали за потрібне знати вік співрозмовників Сковороди, дослідників не цікавили походження, місце проживання, склад родини. Тому ми зосередились на пошуках біографічних відомостей про цих людей. Інколи нам вдавалось зробити невеличкі відкриття, інколи – просто навести

Вячеслав Горбоносів та Андрій Парамонов біля Охтирського Троїцького монастиря, фото Володимира Лопатько, 2021 рік

первинні дані про особу. Дякуючи цьому вони не відірвані від минулого і від постаті Григорія Савича. Основою біографій цих людей стали архівні документи.

Ми дякуємо всім нашим друзям та колегам, які допомагали у виданні книги і наводимо їхні імена! І сподіваємось, що настане час, коли ми зможемо віддячити Вам своєю повагою або участю у Ваших проектах!

Микола Бантов (Ямне)
Радивойе Бойович (Чачак, Сербія)
Сергій Гавриленко (Хухра)
Юрій Гавриленко (Дрезден)
Людмила Демченко (Київ)
Філіп Дикань (Харків)
Михайло Катін-Ярцев (Москва)
Людмила Ковтун (Дворічна)
Олександра Крутас (Харків)
Архімандрита Лазаря (Святогірська Успенська Лавра)
Володимир Лопатько (Харків)
Ігор Лосієвський (Харків)
Володимир Маслійчук (Вільшана)
Антон Орехов (Первомайський)
Євген Панов (Біляївка)
Денис Парамонов (Київ)
Олександр Парійський (Харків)
Сергій Проскуряков (Харків)
Ганна Путова (Київ)
Олександр Різніченко (Ірпінь)
Ольга Різниченко (Харків)
Людмила та Леонід Рубаненки (Люботин)
Еміль Сокольський (Ростов-на-Дону)
Веніамін Цибка (Суми)
Ольга Черемська (Харків)
Андрій Шумков (Санкт-Петербург)

Дощі вічності

«Слово про рідну матір» великого Максима Рильського – одна з найпатетичніших та найпатріотичніших українських поезій. Вірш про благословенну землю 1941 року, землю, де точиться страшна війна, сьогодні сприймається пророчче, коли черговий жах військового вторгнення охопив Україну. Навіть попри радянські «реверанси» поета про Кремль, культура та історія зливаються у Рильського в один потік, у якому знаходиться й місце для найвидатнішого філософа цього простору Григорія Сковороди:

*«Благословенні ви, сліди,
Не змиті вічності дощами,
Мандрівника Сковороди
З припорошілими саквами,
Що до цілющої води
Простусе, занедбавши храми».*

Образ мандрівного вчителя залишив надглибокий слід в українській культурі та, відповідно, історіографії. Так, Григорій Сковорода (1722 - 1794) – філософ, оригінальний поет та педагог, одна із найпопулярніших постатей української історії. Сучасний нам фахівець з історії XVIII ст. зважить на нього й скромно відійде, поступившись філологам, філософам і педагогам, і численним краєзнавцям, що примножать число вигадок та легенд: намірюють родичів Сковороди, криниці, що він копав, селянські хати на обширах Гетьманщини і Слобожанщини, де він зупинявся, церкви, де проповідував, гаї, де відпочивав. Це не є дивним чи випадковим: постать Сковороди справді у чомусь виняткова, була зауважена романтика-

ми, для яких «правда» і «вимисел» не мали різниці, ідеалізована національними істориками й пошанована на значному рівні у радянський і пострадянський часи – одне слово, «народний філософ».

Автори книги, дослідники слобожанської старовини та шанувальники мандрівок, доклали всіх зусиль, аби уникнути переказування міфів, не підтверджених архівними документами, і побачити на власні очі місця, згадані у листуванні філософа чи в біографії Сковороди пера його учня Михайла Коваленського. Такі зусилля винагороджуються відтворенням широкої палітри життя регіону другої половини XVIII ст., відкриттям біографічних подробиць, особливим відчуттям часу і простору... Та водночас джерельна завантаженість і присутній скепсис матимуть заохочення до ще більшої критичності. Біографія авторства Коваленського і досі не підпала під прискіпливу критику джерелознавця, та і постать головного учня і життєписця мандрованого мислителя є, вочевидь, доволі неоднозначною, як це проглядається з уже наявної про нього інформації. Водночас біографія Сковороди Коваленського має серйозні пропуски, йдеться практично про 1772 - 1793 рр., де розповіді про перебування Сковороди – радше перелік, і наводяться лише листи та філософські розмови. Реконструкція біографії Сковороди радше відбувається за іншими джерелами: листуванням, опосередкованим спогадам, досить убогій актовій документації.

Тобто якщо тексти Сковороди підпали вже під ретельний аналіз, то з контекстами його життя та творчості доведеть-

Пам'ятник Сквороді у Харкові, фото В. Горбоносова, 2022 рік

Покровський чоловічий монастир у Харкові, фото В. Горбоносова, 2022 рік

ся ще довго працювати. І я би із великим задоволенням подискутував би (та й дискутую) з авторами. Але такі дискусії – це напевно і нові публікації та книжки, що у нинішню лиху годину постають дуже проблематичним звершенням. Та на сьогодні образ Григорія Сковороди, що простує європейськими просторами, «за-недбавши храми», швидше є поетичною метафорою. Хоча поетичні метафори видаються частиною характеристики життя поета. Однак кожен/кожна Автор/ка прагне описати «свого Сковороду», до-лучаючи власні інтерпретації, і, не зрідка, спотворення. Анастасія Ніженець надто сміливо поділяла оточення Сковороди на «друзів» та «ворогів», що не зовсім правильно з точки зору розуміння історії, а особливо церковної. Серед ворогів Сковороди опинилися білгородські єпископи, особливо Самуїл Миславський, і викладач колегіуму Михайло Шванський. Хоча обидва мали свої компетенції та й «свою мудрість». Сама біографія філософа також не може бути однозначно поцінована, пояснення його вчинків досить часто не є винятковими, але як можна в одних фарбах охарактеризувати людину, що живе у час суспільних трансформацій? І «занедбані храми» Сковороди, мабуть, для істориків усе ж матимуть інакше значення, аніж описана Михайлом Коваленським у просвітницькому дусі зневага філософа до церкви. Це лише один із багатьох сюжетів книги, яку ви тримаєте в руках.

Особисті зв'язки у середовищі певних соціальних груп виявляються засадничими для розуміння функціонування суспільства. При описуванні біографій дані зв'язки нерідко відіграють основну роль для пояснень кульбтів кар'єри та падінь. Це не значить, що у даному середовищі за панування «вітаміну зв'язків» відсутній конфлікт чи непорозуміння. Біографи Сковороди інколи, здається, прагнуть показати того як людину певною мірою конфліктну та безкомпромисну. Хоча те, напевно, не зовсім так: здебільшого саме оточення Сковороди буде дуже далеко від описаних ним чеснот та ідеалів, як і сам Сковорода, що не цурався вина, прихистку у заможних «стяжателів» і елементів розкошів.

Книга містить і вагомий географічно-часовий зріз. Це друга половина життя філософа, що минає переважно на Слобожанщині, у регіоні, що, як видається, найпершим (з колишніх козацьких автономій) підпав під послідовну імперську уніфікацію та перетворення¹.

Отже, 1759 р. Сковорода опиняється у Харкові. Тут, мабуть, слід погодитися з біографами філософа: на виклади до Харківського колегіуму його покликав білгородський єпископ, що зовсім недавно посів кафедру, Йоасаф Миткевич. Миткевич був майже ровесником Сковороди і також навчався у Києво-Могилянській академії. Корпоративна солідарність «могилянців» – дуже помітне явище на теренах Сходу Європи у XVIII ст. Конфлікти і підтримка виявляються усе ж з того середовища. Миткевич між тим мав досить вагому підтримку та перспективи щодо свого єпископства, бо одним із перших привітав імператрицю Катерину Другу зі сходженням на престол унаслідок державного перевороту 1762 р.², але рано помер (1763 р.). Тобто церковник Миткевич за рекомендацією іншого діяча церкви Гервасія Якубовича кликав Сковороду викладати до закладу з великою бібліотекою та до чималенького, порівняно з Переяславом, міста. Власне, вочевидь, до колегіуму єпископ запросив не лише Сковороду, але й таку важливу постать харківської історії, як Лаврентій Кордет³. Миткевич, згідно з біографією Коваленського, з розумінням поставився до відмови Сковороди прийняти постриг. І перше, крім Харкова з Покровським монастирем, місце перебування Сковороди – сільце Стариця, сільце Білгородського Миколаївського монастиря (де намісникував Якубович). Зміни єпископської влади – це зміни в історії навчальних закладів, що підпорядковувалися церковній владі.

Чому зв'язки Сковороди із церквою випадають із характеристики філософа. Але час Сковороди – час секулярних перетворень, і тоді ж Сковорода мандрує між церквами і монастирями. У даному разі після секуляризаційної реформи (у цій частині імперії з 1786 р.) кількість монастирів обмежена, а право вільного переходу потрапляє під суворіший кон-

¹ Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2019. Див. бурхливу реакцію на дану книжку та обговорення на шпальтах часопису *Ab imperio* у розділі «Forum» (*Ab imperio*. 2020, #2).

² Никольский Е. В. Вальчак Д. Иоасаф Миткевич – иерарх, ученый, политик, друг царицы. Об епископе эпохи Просвещения // Вестник Удмуртского университета. Серия История и Филология. 2019. Т.29. Вып. 5. С.788–793.

³ Посохова Л. Ю. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета // Київська Академія. 2013. Вип.11. С.109-136; її ж. Книги з історії в особистій бібліотеці харківського інтелектуала XVIII ст. // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2014. Вип. 13. С. 166-179.

троль, життя мандрівного вчителя слід припиняти. При уважному розгляді помітна виразна диспропорція щодо листів філософа духовним і світським особам. Однак Сковорода мандрує монастирями і зупиняється у них: Охтирський Троїцький, Курязький Преображенський, Сіннянський Покровський і, вочевидь, Святогірський Успенський – лише неповний перелік цих обителів на Слобожанщині, певних відомостей мало. Але Сковорода та церква – теми, що виходять поза прості пояснення, хоча б тому, що один з учнів та приятелів Сковороди Олексій Розаліон-Сошальський скуповував землі Зміївського Преображенського (Миколаївського) монастиря, а інший учень Михайло Коваленський був сином священника, що, як і його брати, здійснив блискучу світську кар'єру. Ігумен Юстин (Звіряка) – родич Сковороди, а архимандрит Венедикт – його приятель.

Життя філософа з церквою і поза церквою можна зрозуміти, але кількість питань усе одно залишиться, незбереженість документації та подальші помилкові твердження про Сковороду, що «втікає із церкви з-під вінця», не сприяють чіткішим даним. І у цій книжці ми теж побачимо чимало припущень та гіпотез.

Дана праця насичена деталями, що на сьогодні видаються другорядними, але

щодо тодішнього часу є дуже важливими. Поступова ліквідація прикордонного статусу Слобідської України (полково-сотенного управління) та проведення численних реформ призводять до вагомих соціально-економічних перетворень, і потім – до їхньої фіксації. Право на володіння має бути доведеним, процес переходу місцевої еліти до загальноімперського дворянства займе багато років. Та поруч з тим ми бачитимемо великі економічні зрушення. З 60-х рр. ці зрушення починають фіксувати в анкетах і описах. Представники світської еліти мали б знати і Сковороду, інтегруючись в загальноімперські структури та стаючи частиною інколи вищої імперської бюрократії. Чого тільки варта доля сенатора Євграфа Мечникова (у якого, можливо, у колеґіумі викладав Сковорода) чи відомішого (чиє ім'я носить Харківський національний університет) Василя Каразіна (пасинка Андрія Ковалевського, у помісті якого Іванівці і похований філософ), котрий навіть скопіював один із листів мислителя! Це оточення Сковороди – нащадки козацької старшини чи приїжджі поміщики, що мешкають на провінції: скуповують, закладають, перепродують землі, започатковують сади, гатять річки, будують нові будинки для себе і челяді, збільшують кількість залежних селян (чийми ру-

Колишній губернаторський палац у Харкові, фото В. Горбоносова, 2022 рік

Троїцький провулок у Харкові, фото В. Горбоносова, 2022 рік

ками та потім і творяться ті нові маєтки), а водночас фундуєть церкви, читають латинських класиків і дають у себе прихисток учителеві. Цей світ і легко, і важко «зловити» через твори поета і мислителя. Та він там напевно присутній, особливо у «Саді божественних пісень» та у «Байках Харківських».

Окрема тема – Сковорода та Харків. Тут знову свідчення великих змін і особливостей міста, що починає виокремлюватися на даному просторі. Зважте, коло друзів Сковороди (з якими він листується) у Харкові – не лише клір та представники шляхетства, але й купці (Артем Карпов, Єгор Урюпін, Степан Курдюмов, Іван Єрмолов) та аптекар Петро Піскуновський. Усі ці постаті – приїжджі, як і сам Сковорода. Що знову ж підтвердить тезу, що Харків дуже вирізнятиметься серед інших міст тієї ж Слобідсько-Української губернії (Харківського намісництва) та й багатьох інших міст простору наявності приїжджого елемента⁴. На це зважив і

автор Топографічного опису Харківського намісництва 1788 р.⁵ За приблизними підрахунками, від підлітків – учнів ремісників – до значних чиновників управління губернією кількість приїжджого елемента перевищувала 10%. Харків, як і зазначають Автори, ставав містом зі значними перетвореннями у багатьох галузях, які Григорій Сковорода безпосередньо спостерігав, утікаючи від того міста до затишку пасік, дібров та поміщицьких садиб. Втеча від міста – великий стандарт літератури.

Автори, уникаючи сумнівних тверджень, самі пропонують велику кількість припущень та гіпотез, тобто ставлять нові питання. «Дощі вічності», певно ж, щось змивають, але залишають помилки та загадки, на те вона і філософія, на те вона й історія.

Володимир Маслійчук,
Національний університет
«Кієво-Могилянська академія»

⁴Я на це зважив, аналізуючи специфіку злочинів неповнолітніх у Харківському намісництві: Маслійчук В.Л. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780 – 1796. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. С. 235 – 239.

⁵Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Київ, 1991. С.45.

Сковорода в місті понад Лопанню

1759 року студент богословських наук Григорій Савич Сковорода отримав запрошення стати вчителем піітики в Харківському колегіумі, що стало можливим завдяки призначенню єпископом Білгородським та Обоянським його приятеля Йоасафа Миткевича. Наказом білгородської консисторії від 11 серпня 1759 року ректорові колегіуму архімандриту Константану Бродському було повідомлено про нового вчителя Григорія Сковороду¹.

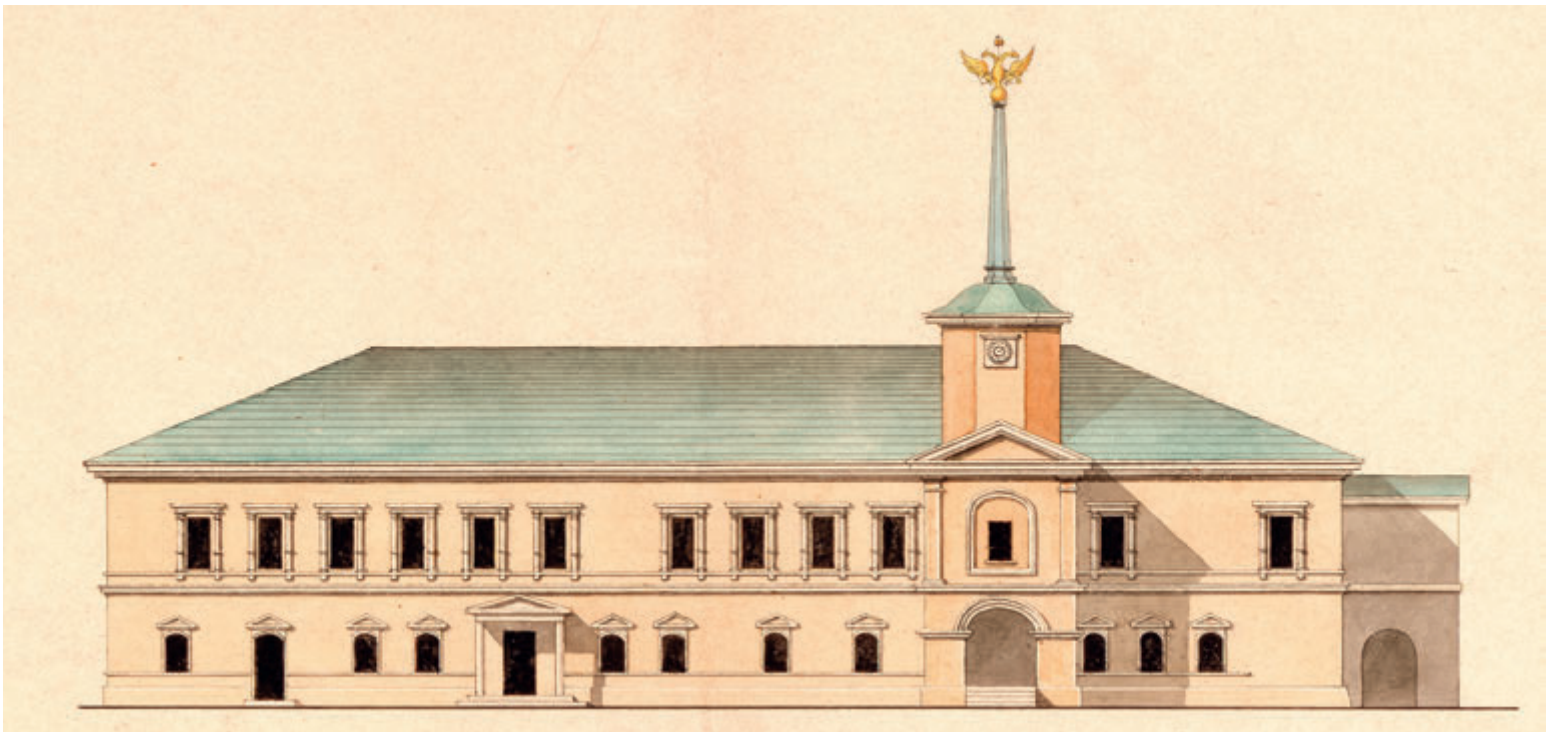
Того ж 1759 року Сковорода залишив село Каврай, де мешкав у поміщика Степана Томари, виховуючи його сина Василя. Скоріше за все, він ішов через Лохвицю, Гадяч на Охтирку. Чи прибув він через Богодухів та Вільшану одразу в Харків, а вже потім відвідав Білгород, чи, навпаки, з Охтирки йшов на Білгород, а потім на Харків – нам не відомо.

З 1 вересня 1759 року 37-річний Сковорода почав викладати в Харківському колегіумі, і відтоді й майже до самої смерті 1794 року Харків для нього стає своєрідною столицею. Куди б він не йшов, майже всі дороги вели його передусім до Харкова, який з 1765 року стає центром Слобідсько-Української губернії. Саме тут він зустрічається зі старими друзями й приятелями, знайомиться з новими людьми; деякі з них стають йому вірними супутниками, учнями, товаришами, а деякі – і справжніми друзями до кінця життя. Саме в Харкові він купує або замовляє друзям необхідні речі, папір та інші канцелярські вироби. Тут він викладає в колегіумі, Додаткових класах, або в родинях, які запрошують його як учителя для своїх синів. Живе якийсь час між своїми подорожами, пиячить з місцевими купцями, прогулюється околицями.

¹ Д. Феодоровський Очерк истории Харьковского духовного коллегиума. Духовная беседа. – Т. XVIII. – 1863. № 27, 6 июля. С. 345.

Вид на Харків з півдня, кінець XVIII століття, малюнок народного художника

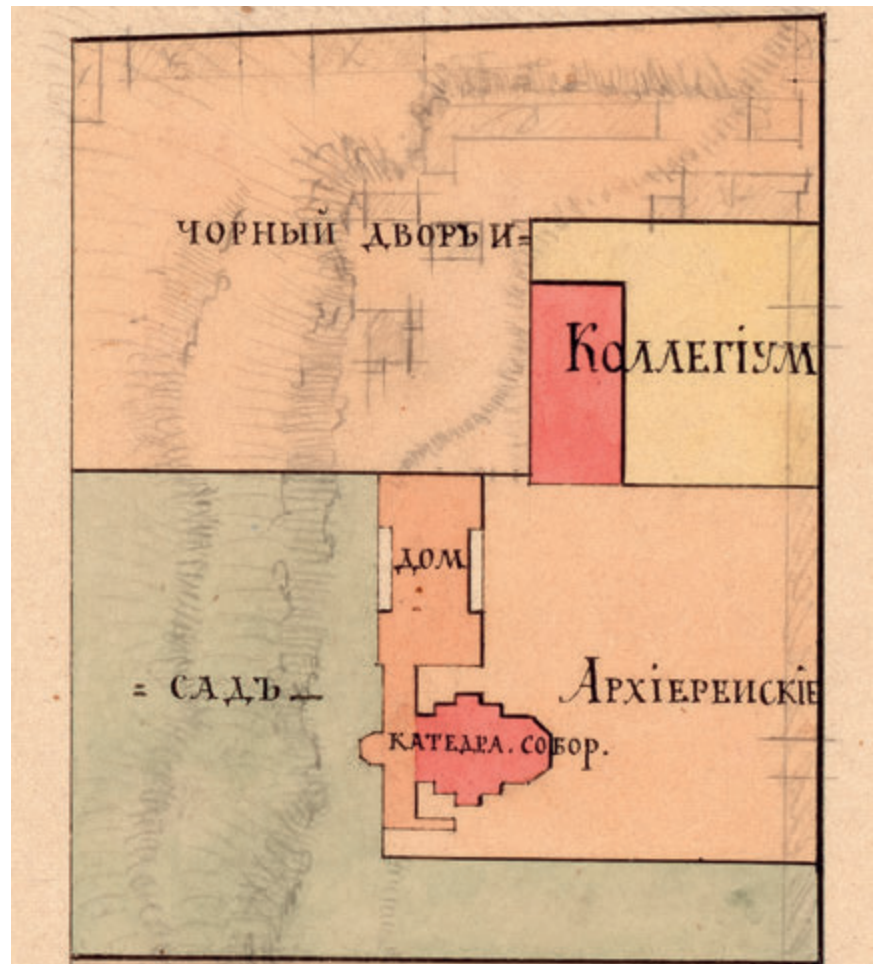
Харківський Колегіум, фасад, 1830 рік

І ось тут постає важливе питання! Чому сучасний Харків так легко поступився своїм статусом головного для Сквороди міста? Звичайно, Чорнухи приваблюють нас тим, що там Григорій Савич народився. Колишня Іванівка, а сучасна Сквородинівка – тим, що тут він провів останні місяці життя й був похований. Але Харків – це друга половина життя Сквороди, без Харкова не залишився він би так надовго на наших теренах. Адже як би не було гарно й привабливо жити в селі, серед природи і яскравих подорожей, все ж таки кожному вченому треба мати в голові таке важливе місто, де можна дістати необхідну дрібничку, почитати нову книгу, отримати задоволення від спілкування з ученими мужами. Врешті-решт, побачити метушню й бурхливість життя, щоб із задоволенням знову повернутись у сільський світ.

Так, у Харкові є експозиція в міському літературному музеї, але ж вона передає потужний філософський погляд на життя Сквороди. Безліч меморіальних місць у Харкові, пов'язаних із ним, сучасні історики та краєзнавці не тільки не вивчають, але й залишають поза увагою. З радянських часів міф про перебування або життя Сквороди на Лисій горі потіснив низку інших адрес Григорія Савича в Харкові. Саме тому ми спробуємо розібратись в цих адресах, щоби повернути

увагу до іншої історії перебування Сквороди в Харкові XVIII століття.

Харків 1759 року постав перед Сквородою досить непоказним: слобідські полки були напередодні реформування.

План Харківського Покровського чоловічого монастиря з показанням будинку Колегіуму, 1830 рік

План міста Харкова, 1767 рік

- 1 Цитадель и крепость города Харькова,
 2 военная Монумента Харьковского полковника,
 3 собор Харькова соборная церковь,
 4 церковь Николая чудотворца,
 5 церковь св. Петра,
 6 церковь св. Михаила,
 7 церковь св. Георгия и Харитаси,
 8 церковь св. Василия,
 9 оныя церкви в Харькове назывались в старину,
 10 церковь св. Дмитрия,
 11 церковь св. Николая,
 12 церковь св. Михаила,
 13 церковь св. Василия,
 14 оныя церкви в Харькове назывались в старину,
 15 Харьковская крепость,
 16 крепость Харькова.

Харківська полкова канцелярія майже не займалась благоустроєм, лише в цитаделі фортеці були більш-менш пристойні вулиці. Саму фортецю після пожежі 1733 року відновили лише частково, але дерев'яних стін вже не будували, і вона існувала із земляними валами, ровами та дерев'яними баштами. Редути форштадту не мали цілісної укріпленої лінії, десь закінчені, а десь і взагалі покинуті ще на початку будівництва. Головною річкою міста слід вважати Лопань, а не Харків; саме Лопань ділила Харків на дві частини, і Залопань вважалась після цитаделі фортеці більш вагомим, елітним, кварталом, ніж інші. Там не вирувала нескінченна торгівля, було тихіше і спокійніше. Між тим стариці річки Харків нижче від фортеці утворили декілька озер і два протоки під назвою Нечеч; з осені до початку літа сусідні з ними території перетворювались у справжнє болото.

На очах Сковороди Харків розростався з великої слободи з фортецею до міста з кам'яними храмами й будинками, розбивкою вулиць та майданів. Після ліквідації 1765 року полкового устрою місто заповнили місцеві та приїжджі купці, іноземці, дворяни й чиновники. Харків починає нове життя – чи загубився в ньому Сковорода? А загалом було б цікаво прочитати враження філософа про місто, що постало за його часів, і дізнатися, який Харків Сковороді подобався більше: старий козацький чи новий – просвітницький і торговий.

Про життя Сковороди в Харкові нам відомо зі слів його першого біографа Михайла Коваленського: «Отличный образ его мыслей, учения, жизни, скоро обратил к нему внимание всего общества тамошнего. Он одевался пристойно, но просто; пищу имел состоящую из зелий, плодов и молочных приправ, употреблял оную ввечеру по захождении солнца; мяса и рыбы не вкушал не по сугверию, но по внутреннему своему расположению; для сна отделял от времени своего не более часов четырех в сутки; вставал до зари и, когда позволяла погода, всегда ходил пешком за город прогуливаться на чистый воздух и в сады; всегда весел, бодр, легок, подвижен, воздержан, целомудр, всем доволен, благо-

План подвір'я і першого поверху Коллегіуму, 1830 рік

² ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк.19 зв. – 20. Жизнь Григория Сковороды.

³ Махновець Л. Є. Григорій Сковорода. Біографія. К. «Наукова думка», 1972. С. 159–160, 175–181.

⁴ РГІА. Ф. 835, оп. 1, од. зб. 981. – Арк. 1–4. Харьковский духовный коллегіум, фасады, разрезы, планы этажей и местности. Архит. Васильев. Акварель.

⁵ Махновець Л. Є. Григорій Сковорода. Біографія. К. «Наукова думка», 1972. С. 187–189.

⁶ Р Г В И А . Ф. 846, оп. 16, од. зб. 22737. План назначаемого в городе Харькове казенного и публичного строения, 1768 год

душествующ, унижен пред всеми, словоохотен, где не принуждают говорить; из всего выводящий нравоучение, почтителен ко всякому состоянью людей, посещал больных, утешал печальных, разделял последнее с неимущими, выбирал и любил друзей по сердцу их, имел набожество без суеверия, ученость без кичения, обхождение без лести»².

Перебування Сковороди в Харківському колегіумі досить добре досліджене: на наш погляд, найвагоміший внесок тут зробив Леонід Махновець, який вивчав списки та характеристики учнів і колеґ Григорія Савича³. Двоповерховий будинок, де знаходились класи колеґіуму, спорудив бригадир слобідських полків Федір Володимирович Шидловський на початку XVIII століття. Після його арешту будівля перейшла у власність племінникові – полковнику Ізюмського слобідського полку Лаврентію Івановичу Шидловському. 1726 року князь Михайло Голіцин купив споруду для колеґіуму. Будинок цей розміщувався на території монастиря й до наших часів не зберігся, реконструк-

цію його робив академік Олександр Лейбфрейд, а потім – Олександр Парійський. Але ми наводимо його обмірний кресленник архітектора Євгена Васильєва, зроблений близько 1830 року⁴. Він же показує і плани двох поверхів цієї будівлі.

Леонід Махновець дослідив і такий важливий момент, як місце проживання Сковороди під час викладання в колеґіумі, – це келії Покровського монастиря⁵. Вони були дерев'яними і знаходились навпроти будинку колеґіуму. На планах 1730-1740-х років вони показані однією цілою будівлею, але пізніший і більш деталізований план 1768 року показує їх нам як три окремих корпуси, що стояли на місці сучасної вулиці Університетської. І саме цей план показує, що їх знесуть для прокладення центральної вулиці міста Харкова⁶. Але ліквідують їх тільки перед приїздом до міста імператриці Єкатеріни II у 1787 році.

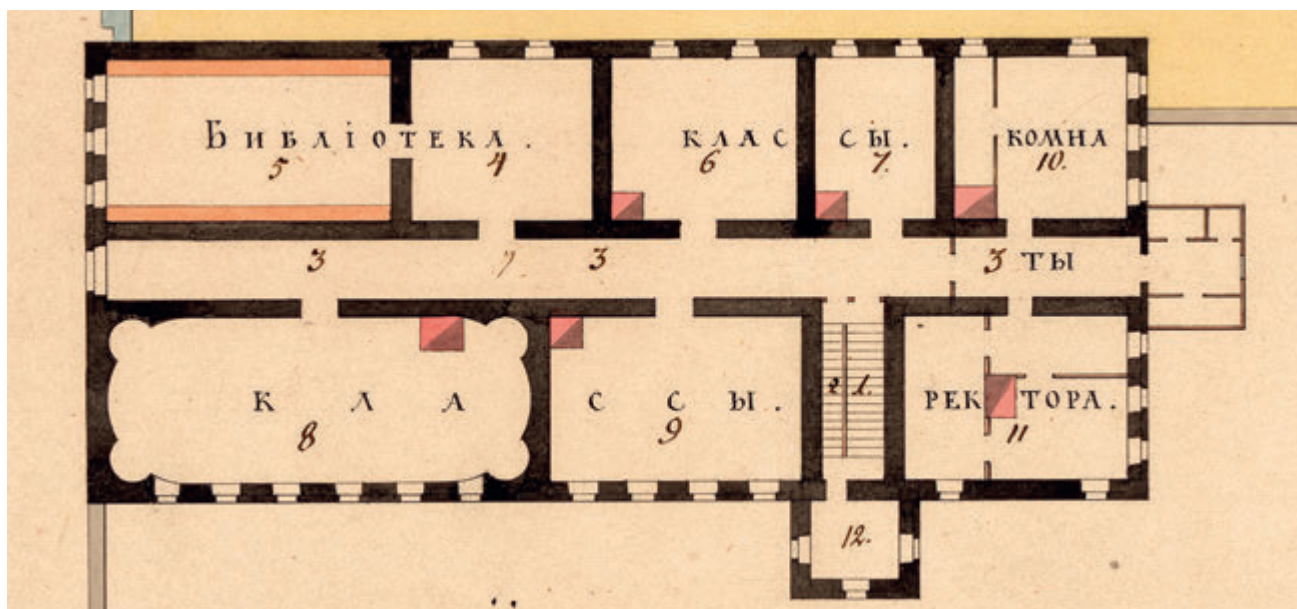
Не зберіглась до наших часів і колеґіумна бібліотека, яка розміщувалась у кам'яній проїзній башті монастирської огорожі. Вона була побудована на по-

чатку 1740-х років, тоді ж монастир почав мурувати й кам'яні стіни з бойовими галереями, та закінчити їх швидко так і не зміг, а пізніше в таких розмірах (висота близько 6 м, товщина близько 1 м) вони вже не знадобились. Сама башта мала овальну форму з двома «полу-бастіями» для гармат. Її зображення нам відоме за гравюрою Харкова 1787 року, а реконструкцію зробив Олександр Парійський. За часів Сковороди в ній роз-

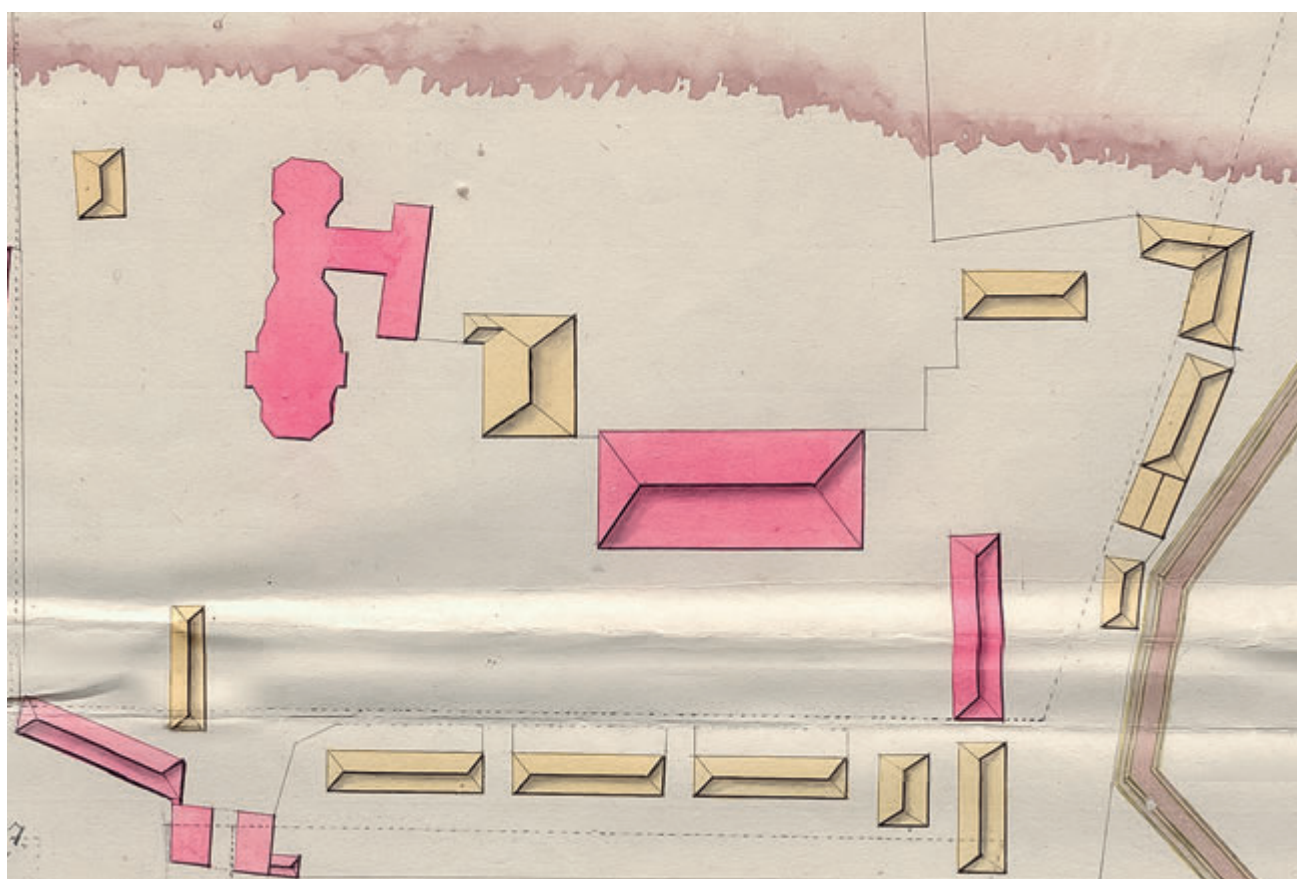
містили бібліотеку і її, звичайно ж, неодноразово відвідував Григорій Савич.

Покровський собор монастиря зберігся до наших днів, сюди на богослужіння щодня заходив Сковорода. Тому для Харкова це не тільки найстаріша будівля, яка була освячена у 1689 році як домовою церквою та усипальниця родини Донець-Захаржевських⁷, але місце, яке найчастіше відвідував Григорій Савич під час перебування в нашому місті.

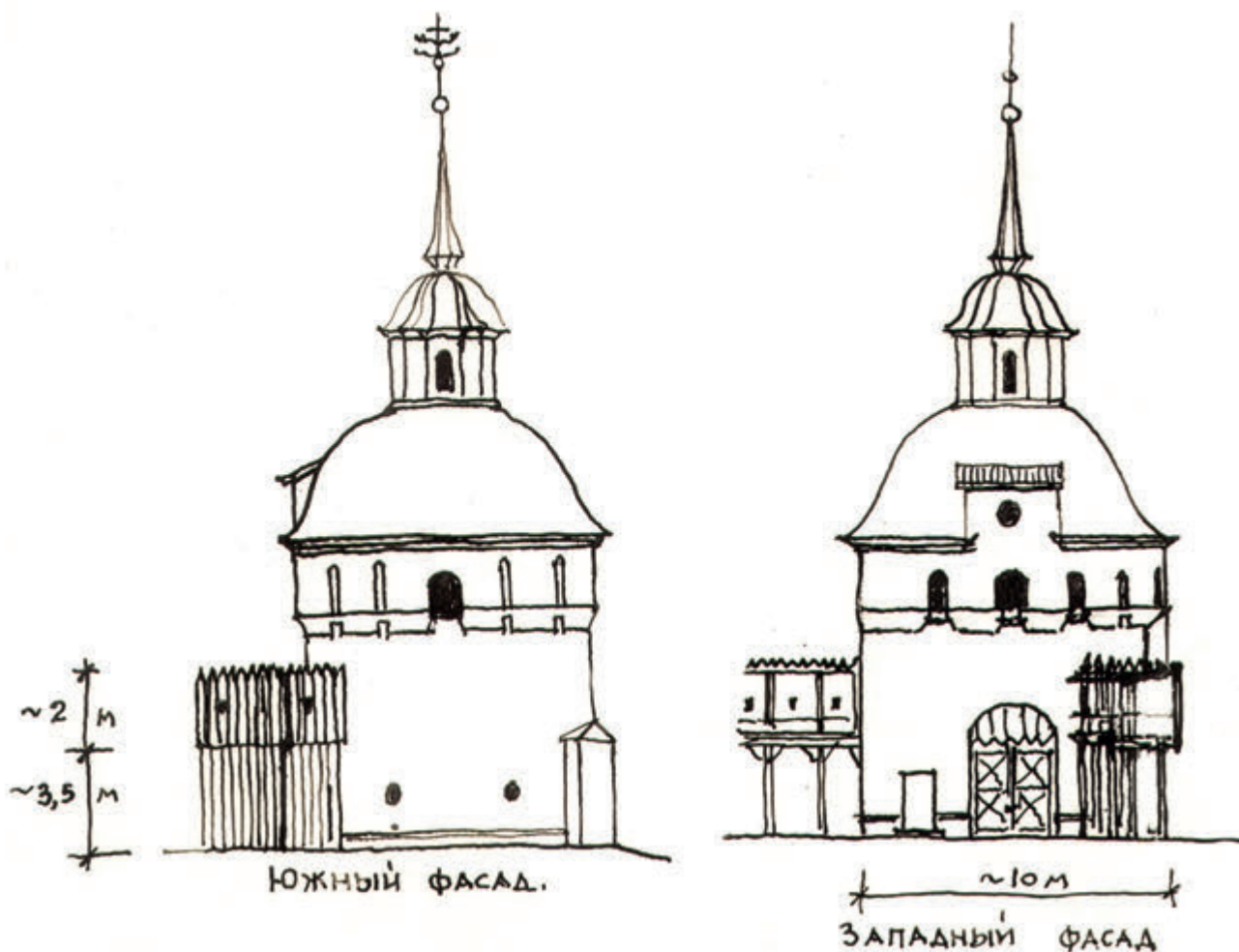
⁷ Історія його будівництва описана докладно. Парамонов А., Парийский А. Истоки каменной храмовой архитектуры Слободской Украины. – Х., Харьковский частный музей городской усадьбы, 2012. С. 79–99.

План другого поверху Колегіуму, 1830 рік

Колегіумський Покровський монастир, 1768 рік

Колегіумська бібліотека в монастирській башті, реконструкція А. Парійського

У колишній цитаделі Харківської фортеці, де розміщувався й колегіумний монастир, Сковорода бував майже в кожному закутку. Звичайно, він стояв на валах фортеці й дивився на Залопанську частину Харкова, як і сьогодні харків'яни й гості міста люблять це робити. Він, звичайно ж, слухав богослужіння у старому Успенському соборі, спорудженому в 1682 році. Пошкоджений під час пожежі 1733 року, собор отримав тріщини по фасаді, і в 1770 році його розібрали. Замість нього будували новий Успенський собор, освятили храм у 1778 році. Буваючи в Харкові проїздом, Григорій Савич мав відвідати і його.

На очах Сковороди в 1773-1777 роках будували губернаторський палац на Університетській вулиці, який з 1803 року передали Імператорському Харківському університетові. Це було потужне для Харкова і для всієї Слобідсько-Української губернії будівництво, до того часу нічого подібного на наших теренах не існувало. Вражали сила-силенна цегли, нові технології, залізо на даху, особливі залізні виро-

би в стінах та ковані решітки в підвальному поверсі, а також інакшим було внутрішнє оздоблення. Сковорода бував у цьому палаці, де зустрічався з губернатором та пізніше намісником Дмитром Норовим. Колишній губернаторський палац зберігся до наших часів, його фасад змінений розміщенням тут навчального закладом. Як він та його флігелі виглядали за часів Сковороди, нам відомо з обмірного креслення губернаторського архітектора Петра Ярославського⁸.

Ще до будівництва губернаторського палацу Сковорода бував у домі свого приятеля – священника Успенського собору в Харкові Стефана Васильовича Базилевича, на сім років молодшого за Григорія Савича. Будинок Базилевичів стояв унизу біля валу фортеці, у 1768 році його викупила казна для прокладання майбутньої Університетської вулиці. Сковорода знав добре всю їхню родину – дружину священника Марфу Семенівну і їхніх дітей: Олексія (1757 р. н.), Миколу (1760 р. н.) та Євдокію (1763 р. н.)⁹. Олексія Базилевича викладач колегіуму Михайло Коваленський вважав своїм найкра-

⁸ РГІА. Ф. 1399, оп. 1, од. зб. 832. – Арк. 1, 2. Плани и фасады казенных строений города Харькова и городов губернии.

⁹ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 2091. – Арк. 1. Исповедная роспись Успенского собора города Харькова, 1771 год.

шим учнем і рекомендував його вихователем сина Олексія Розумовського. Григорій Савич товаришував з Олексієм Базилевичем, вони листувались, а у 1781 році він відвідував Базилевича та Григорія Коваленського в Таганрозі. До наших часів зберігся лише лист Сковороди Олексію Базилевичу 1788 року. Ми спробували виявити, при якій саме церкві в Таганрозі служив Олексій Базилевич, але з'ясувати це не вдалось. Подальша його доля невідома.

Ближче до східного валу цитаделі стояли будинки відомих у Слобідсько-Українській губернії осіб, зокрема, самого губернатора Євдокима Олексійовича Щербініна, освітні ініціативи якого недооцінені в сучасній Україні. Саме губернатор Щербінін запросив Сковороду викладати в Додаткових класах при колегіумі. Ось як пише про нього і зустріч із Сковородою Михайло Коваленський: «В Харькове был губернатором Евдоким Алексеевич Щербинин, человек не имевший учебного воспитания; но одарен природным здравым разумом, любитель наук, талантов, музыки, в которой и сам он был весьма искусен и знающ. Наслышась о Сковороде, призвал он его к себе, и говоря с ним сказал ему: честный человек! для чего не возьмешь ты себе никакого известного состояния? Милостивый Государь! отвечив Сковорода: свет подобен Театру; чтоб представить на театре игру с успехом и похвалою, то берут роли по способностям. Действующее лицо на Театре не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляются. Я долго рассуждал о сем и по многом испытании себя увидел, что не могу представить на театре света никакого лица удачно, кроме самого низкого, простого, беспечного, уединенного; я сию роль выбрал, взял и доволен.

Губернатор, посмотрев на него с удовольствием, любил его и сказал предстоящим: вот умной человек! он прямо счастлив; было меньше бы на свете дурачеств и недовольствий, если бы люди так мыслили.

Но, друг мой! продолжил Щербинин, отведя его особенно из круга, может быть, ты имеешь способности к другим состояниям в общежитии полезным, да и привычка, мнение, предубеждение...

Если бы я почувствовал сего дня, прервал речь Сковорода, что могу без робости рубить Турок, то с сего же дня привязал бы я гусарскую саблю и, надев кивер, пошел бы служить в войско. Труд при врожденной склонности есть удовольствие. Пес бережет стадо день и ночь по врожденной любви и терзает волка по врожденной склонности, не смотря на то, что и сам подвергается опасности, быть растерзан от хищников. Ни конь, ни свинья не сделают сего, понеже не имеют природы к тому. Склонность, охота, удовольствие, природа, сила Божия, Бог есть то же. Есть склонности, есть природы злые, и сии суть явление гнева Божия. Человек есть орудие, свободно и вольно подчиняющее себя действию или любви Божией, т. е. живота, или гнева Божия, то есть суда, добра или зла, света или тьмы. Сие непечатлено ощутительно на кругообращении дня и ночи, лета и зимы, жизни и смерти, вечности и времени. Бог есть Бог живота, или любви, и Бог суда, или

Покровський собор, фото С. Таранушенка, 1921 рік

гнева. Все твари суть грубые служебные органы свойств сих верховнаго существа; один человек есть благороднейшее орудие его, имеющее преимущество свободы и полную волю избрания; а по

тому и цену, и отчет за употребление права сего в себе держащее. Отсюда естественно происходит понятие о правосудии, милосердии и благодати во Творце. А когда во Творце, то и в тварях,

Нижній храм Покровського собору, фото С. Таранушенка, 1921 рік

Нижній храм Покровського собору, фото С. Таранушенка, 1921 рік

наипаче же приближенных к нему даром разума. Отсюда власти, правительства, державы, семейства, общества, состояния, отсюда родители, цари, начальники, воины, судии, господие, рабы; но един Бог во всех и вся в нем. Щербинин в сладость послушал его и убеждал его ходить к нему чаще»¹⁰.

Інакше описує першу зустріч Сковороди та Щербініна письменник Григорій Петрович Данилевський, посилаючись на місцевого старожила, який йому цю історію розказав: «Щербинин ехал по улице, в пышном рыдване и с гайдуками, и увидел Сковороду, сидевшего у гостиного двора, на тротуаре. Губернатор послал к нему адъютанта. – «Вас требует к себе его превосходительство!» – «Какое превосходительство?» – «Господин губернатор!» – «Скажите ему что мы незнакомы!» – Адъютант, заикаясь, передал ответ Сковороды. Губернатор послал вторично. «Вас просит к себе Евдоким Алексеевич Щербинин!» – «А! – ответил Сковорода: – об этом слышал; говорят, добрый человек и музыкант!». И, снявши шапку, подошел к рыдвану». Але ж скільки має бути років тому старожилу, щоб він цей діалог почув на власні вуха? Чи йдеться про міську легенду, що побутувала в Харкові?

Яким був дерев'яний будинок губернатора Щербініна, нам не відомо. Мабуть, доволі великим, адже у ньому губернатор не тільки жив із родиною¹¹, але й працював, приймав відвідувачів. Біля дому розташовувались службові будівлі: кухня, стайня, каретний сарай для дворових людей, яких у нього в Харкові жило декілька родин.

У 2004 році біля Харківської обласної держадміністрації на площі Свободи встановили бюст першого губернатора Євдокима Щербініна. Місце так собі, не історичне відносно цієї постаті. 29 серпня 2022 року його було знесено з приватної ініціативи, і незрозуміло, де пам'ятник зараз. Шкода, якщо його просто знищать, а не передадуть хоча б до музею.

Десь поруч із будинком губернатора Щербініна стояв і будинок його троюрідного брата – майора Петра Андрійовича Щербініна, майбутнього губернського прокурора. Сковорода познайомився з ним завдяки губернатору і міг навчати його ді-

тей як у цьому будинку в Харкові, так і в маєтку Довжик, про що розповімо далі.

У цитаделі фортеці стояв також будинок полковника Степана Івановича Тев'яшова, з яким Сковорода дружив. Тут колишній харківський полковник мешкав із дружиною Марією Францівною, сестрою Параскевою Іванівною та дітьми. Скоріш за все, із цього будинку друзі виїхали до маєтку Тев'яшових у 1771 році.

У цій же частині міста Сковорода міг бувати в гостях у священника Миколаївської церкви Іоанна Андрійовича Гілевського та хотомлянського протопопа Федора Жабокрицького.

Напроти Покровського колегіумського монастиря з 1770-х років було велике дворове місце купця Артема Дорофійовича Карпова. Свого часу цей купець-бага-

¹⁰ ЦДАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк.42 зв. – 45. Жизнь Григория Сковороды.

¹¹ У складі родини губернатора була дружина Олександра Осипівна і діти: Сергій, Єлизавета, Олена та Катерина.

152 x 13 м

Старий Успенський собор (1682-1770), реконструкція О. Парійського

Соборна площа Харкова, зліва стара Олександрівська дзвіниця, прямо губернаторський палац, справа «Присутственные места», гравюра початку XIX століття.

¹² Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 86, № 1. – Арк. 63–64.

¹³ ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 53. – Арк. 14. Ревизская сказка купцов города Харькова, 1782 год.

тій сформував власний осередок, який висував свої кандидатури на різні посади в міських структурах управління. Як приятель Сковороди Артем Карпов відомий за листом до нього Григорія Савича, датований 1779 роком¹².

Артем Карпов 1745 року народження, а от точної дати його смерті немає, це сталось між 1795 та 1811 роками¹³. Його батько був купцем у Кременчуку, сам

він на 1782 рік був записаний як купець 3-ї гільдії міста Єлисаветграда. Там вони були старовірами, але в Харкові перейшли у православ'я й стали парафіянами Успенського собору. Та осівши з братами Федотом і Михайлом у Харкові, Артем Карпов записався з 1783 року як купець другої гільдії. Він скупив у колишній цитаделі декілька дворових місць, побудував на них два дерев'яні будинки на 7 та

Харків на гравюрі кінця XVIII століття

14 покоїв, 8 дерев'яних флігелів та безліч лавок, які приносили постійний прибуток до 3000 карбованців сріблом на рік. Більшість же будинків та флігелів, які згодом стали кам'яними, він здавав в оренду губернським установам, оскільки вони розміщувались по майбутній Університетській вулиці напроти Покровського монастиря, тобто в самісінькому центрі Харкова.

Родина Карпова складалась із дружини Пелагії Дмитрівни та п'ятьох дітей. Це Костянтин (1776 р. н.), Павло (1779 р. н.), Михайло (1781 р. н.), Олександра (1783 р. н.), Олена (1787 р. н.)¹⁴. Пізніше від другої дружини народились Агрипина та Федір. Скоріше за все, його перша дружина та їхні діти знали Сковороду.

У 1784 році Артема Карпова обрали міським головою, яким він пробув шість років. На цій посаді він приймав у Харкові імператрицю Єкатерину II, а також вступив у конфлікт із другою потужною купецькою партією, котру очолював купець 2-ї гільдії Василь Тамбовцев.

Існуючий сьогодні Успенський собор, фото В. Досекіна, 1864 р.

Одним із найближчих до Карпова купців був Георгій Георгійович Урюпін, який офіційно став харківським купцем 3-ї гільдії з 1780 року¹⁵, прибувши з Кременчука, що, можливо, і зблизило його з Артемом Карповим¹⁶. Це прибуття, можливо, сталося і трохи раніше – 1780 року. Близькість до Карпова дала змогу бути обраним до місцевого самоврядування: у 1787 році Урюпін – бургомістр, у 1790–1796 роках – голова губернського магістрату, гласний міської думи, а з 1799 року до 1805-го – міський голова.

Молодий за віком, купець Урюпін навряд чи познайомився зі Сковородою до свого перебування в Харкові: він усього лише 1758 року народження й походив із купецької родини міста Путивля. Зустріч зі Сковородою могла відбутись й через знайомство з Карповим, але вона сталась би й без останнього, бо Урюпін торгував папером та іншими канцелярськими виробами: олівцями, кипарисовими паличками, галунами, тушшю, а також струнами для музичних інструментів¹⁷. Відомі два листи Сковороди до Георгія

Урюпіна, датовані 10 червня та 2 липня 1790 року. В оригіналі вони не збереглися, але їх надруковано в часописі «Украинский вестник»¹⁸. З них ми бачимо, що між Сковородою та Урюпіним доволі добрі стосунки, що Сковорода прожив у будинку Урюпіна тиждень «*аки в матерном доме*», де вони разом «*пировали*», а Сковорода ще й «*буянил*». Урюпін відправив Сковороді до Бурлука, де той мешкав, два барилка вина – один від себе, другий від Дубровіна. За життя Сковороди ні жінки, ні дітей у родині Урюпіна не було¹⁹, він жив із племінником Михайлом Маклаковим, котрий прибув з Путивля.

З радянських часів існує міф про будинок Урюпіна по Римарській вулиці, 4, і про те, що саме в ньому бував Сковорода. На фасаді цього будинку 16 серпня 2004 року вста-

¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб.3176. – Арк. 19. Исповедная роспись Успенского собора г. Харькова, 1791 год.

¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 1709, оп. 2, од. зб. 139. – Арк. 9.

¹⁶ ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 53. – Арк. 13 зв. – 14. Ревизская сказка купцов города Харькова, 1782 год.

¹⁷ Маслійчук В. Л. Скюртук, бумага, молоко для больных...». Забезпечення Харківського народного казенного училища та місцева спільнота, 1798 р. // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 13–14. – К., 2017. – С. 335.

¹⁸ Де Кальве. Г. Г. Сковорода, украинский философ // Украинский вестник, 1817. Кн. 4. – С. 126–127.

¹⁹ ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 121. – Арк. 15 зв. Ревизская сказка купцов г. Харькова, 1795 год.

Губернаторський палац, обмірний кресленник

новлена меморіальна дошка Георгію Урюпіну, а на дворовому фасаді 28 листопада 2019 року встановлена дошка, присвячена перебуванню в цьому будинку Сковороди. Цей міф поширив академік Олександр Юрійович Лейбфрейд. Причому, скоріше за все, для нього було важливим зберегти найстаріший житловий будинок на Римарській, 4. Тому він і вдався до використання імен Урюпіна й Сковороди.

Чому цей дім не може бути будинком Урюпіна? Тому що він дерев'яний на кам'яному підвальному поверсі, а будинок Урюпіна на вулиці Римарській був кам'яним, про що нам відомо зі спогадів Фелікса Рейнгардта²⁰. І цей кам'яний будинок Урюпіна стоїть неподалеку під № 8 по тій же Римарській, це нам відомо з документа 1857 року, коли син Георгія Урюпіна – надвірний радник Петро Георгійович Урюпін – вирішив розширити батьківський будинок²¹. У цьому документі є й фасад старого будинку до перебудови, і план садиби, і опис наявних службових будівель. Писали вже про це неодноразово, але нікому діла до того немає: надуманий «будинок Урюпіна» важливіше від історичної справедливості.

Але цікаво й інше: Георгій Урюпін за часів Сковороди не володів маєтностями по Римарській вулиці. Цей кам'яний двоповерховий будинок Урюпін придбав піс-

ля 1798 року, а до того часу в нього було три дерев'яних будинки. Один, на початку Московської вулиці, у Соборному приході; другий, маленький будинок із флігелем, теж у Соборному приході; третій – за річкою Харків біля Поштамту. На 1814 рік ми бачимо, що за річкою Харків будинок було продано, а будинки в Соборному приході залишилися²². Скоріше за все, Сковорода відвідував будинок Урюпіна по колишній Московській вулиці, він стояв приблизно між №№ 3–5 проспекту Героїв Харкова. Про цей будинок нам відомо, що він був дерев'яний, на чотири покої, поруч стояли окремо флігель та кухня. Після купівлі будинку на Римарській вулиці власник і його здав в оренду поштової конторі.

Урюпін навіки вписав своє ім'я в історію Харкова не тільки завдяки дружбі зі Сковородою, але й своєю діяльністю з відкриття Імператорського Харківського університету. Звісно, він переслідував і свої торгові цілі, отримав за це дворянство та чин колезького асесора, але головне, що це сталося саме в Харкові, а не в іншому місті імперії. Урюпін збирав і свою бібліотеку, до наших днів дійшло рукописне «Топографическое описание Харьковскаго наместничества» 1787 року, яке сьогодні зберігається в Державному архіві Харківської області. На ньому є напис про те, що цей рукопис належав саме

²⁰ Ф. О. Рейнгардт Г. Харьков 20-ых и 30-х годов // Харьковский сборник, выпуск 1-й. Х., 1887. – С. 5.

²¹ ДАХО. Ф. 161, оп. 1, од. зб. 246-а. – Арк. 11 зв. – 12. Планы частей г. Харькова и проекты на постройку новых зданий.

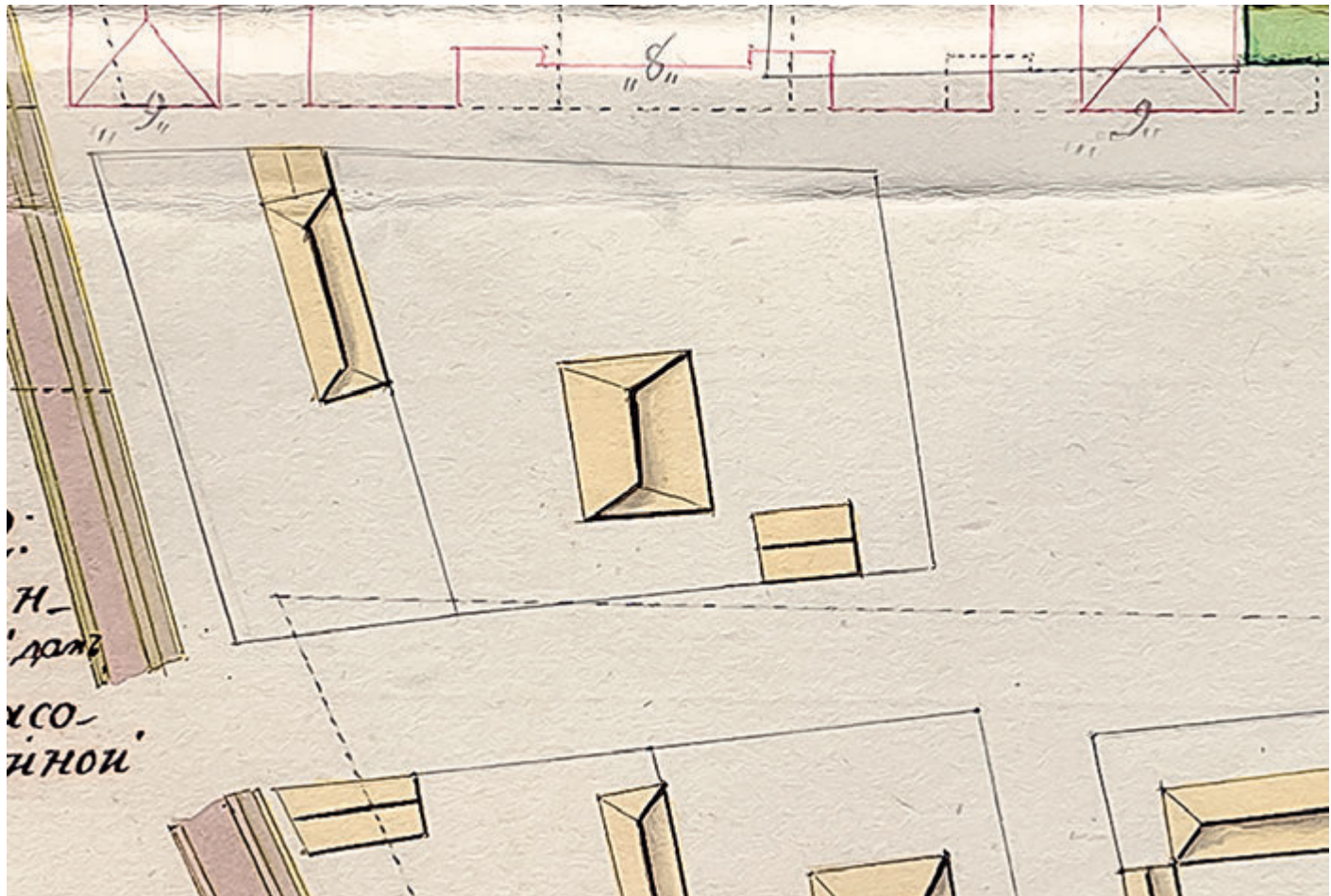
²² ДАХО. Ф. 44, оп. 2, од. зб. 34. – Арк. 379 зв. – 380. Обывательский список с 1811 по 1814 годы.

Губернаторський палац, фото В. Горбоносова, 2022 рік

Губернаторський палац, фото В. Горбоносова, 2022 рік

Будинок Стефана Базилевича на плані Харкова, 1768 рік

*Генерал-поручик Євдоким Олексійович Щербінін.
Портрет 1770-х років. Невідомий художник.
Державний Ермітаж*

Урюпіну. Скоріше за все, цей екземпляр був копією, яку тодішній бургомістр Урюпін залишив собі, а оригінал був подарований імператриці Єкатерині II під час її відвідин Харкова. Перебуваючи в гостях в Урюпіна, цей рукопис міг гортати Григорій Сковорода.

Однією з найцікавіших постатей харківського просвітництва у XVIII столітті був священник Успенського собору Михайло Іванович Шванський. Він народився 1735 року, закінчив Київську духовну академію й з 1760 року був призначений наставником у Харківському колеґіумі, де викладав грецьку та німецьку мови, а з 1763 року риторику. «...Обратив на себя внимание выдающимися познаниями по богословию и увлекательными горячими проповедями, он вскоре был назначен главным цензором проповедей для всего Харьковского уезда и толкователем св. Евангелия и Апостолов по праздникам и воскресным дням, а в 1769 году был пожалован в сан протоиерея. В 1775 году Шванский первый из префектов стал преподавать богословие в Коллегиуме (до того времени преподавание богословия обя-

зательно возлагалось на ректоров Коллегиума) и вслед за тем был назначен заведующим духовными делами всей Харьковской протопопии (Харьковской уезд и г. Харьков) и в этом звании оставался почти до самой смерти. В 1787 году, во время проезда Екатерины II через Харьков, Шванский, находясь во главе депутации, встречавшей государыню, сказал приветственную речь и поднес императрице от имени Харьковского Коллегиума оду и другие сочинения на разных языках. В середине 1790 года, вследствие расстроенного здоровья, он вышел в отставку и скончался в Харькове 10-го июля 1790 года. Тело его погребено на городском кладбище возле Крестовоздвиженской церкви...»²³.

Василь Каразін пише про нього: «Он знал языки лат., немецкий и французский и писал на первом первую в России священную историю. Продолжил Богословию Прокоповича. Был уважаемым многими значительными особами, в том числе графом Румянцевым-Задунайским, который в обе бытности свои в Харькове посетил его до семи раз в его доме»²⁴.

За радянських часів Михайла Шванського зробили ворогом Григорія Ско-

*Бюст Євдокиму Щербініну у Харкові,
фото А. Парамонова, 2004 рік*

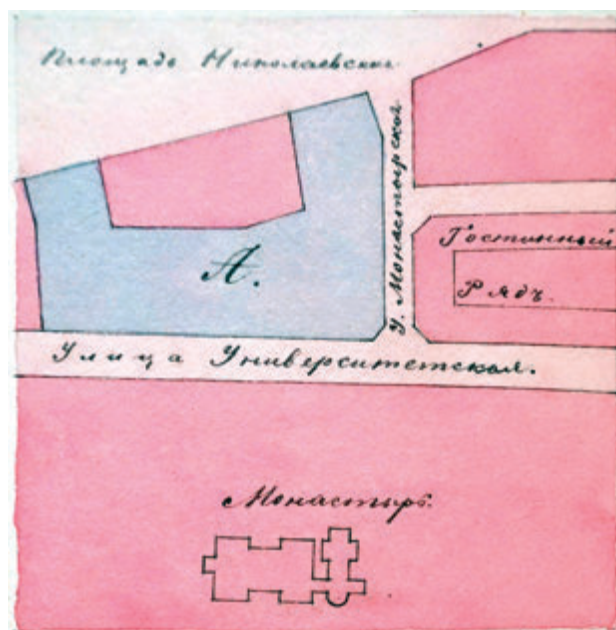
²³ Федоровский Д. О Харьковском Коллегиуме // ХГВ, 1858, № 18. – С. 207–209.

²⁴ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х., 1910. – С. 753.

вороди. Авторка книг про Сковороду та Харківський колегіум Анастасія Ніженець без будь-яких посилань на джерела звинуватила Шванського в тому, що він забороняв студентам колегіуму зустрічатися зі Сковородою. Її теза про «сильного ідейного ворога Сковороди» і поширилася на всю краєзнавчу літературу про Шванського в радянський період. І тут доречно навести слова Василя Карзіна: «...Между учителями коллегиума заметим Сковороду и протоиерея Шванского. Я имел еще честь в своей молодости видеть сих почтенных мужей, которые в свое время могли бы занять место между Германскими учеными наиболее уважаемыми...»²⁵.

На наш погляд, Сковорода і Шванський не мали через що сваритись та ворогувати з ідейних причин, більше того, ми вважаємо, що будинок Михайла Шванського, з якого починалась вулиця Сумська, – це ще одна адреса, де бував Григорій Савич.

Ця садиба під № 2 по Сумській вулиці і на розі з невеличким провулком належала власне протоіерею Шванському, а після його смерті дружині – Маврі Федорівні Шванській. Та й сама вуличка з 1804 року отримала назву Шванської (з 1869 року – Індустріальний провулок, а з 12 вересня 1916 року носить ім'я Мечникова). На садибі Шванського стояли кам'яний двоповерховий будинок (на розі з сучасною вулицею Донець-Захаржевського), два дерев'яні флігелі, кам'яні двоповерхові служби²⁶. У гостиному дворі в Михайла Шванського було декілька лавок, які приносили

План частини Університетської вулиці, на якій під літерою «А» позначено дворове місце нащадків купця Артема Карпова

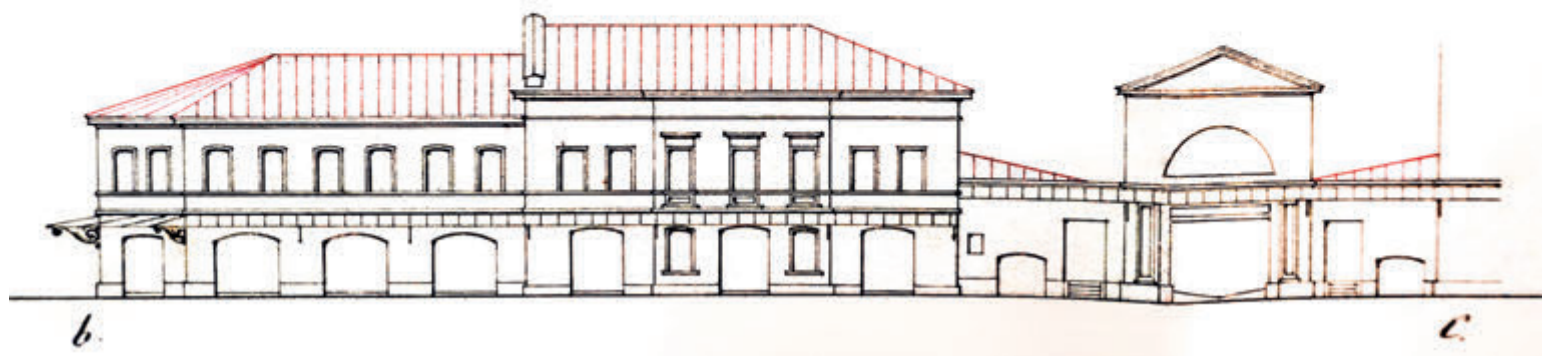
прибуток до 8000 карбованців на рік. Після Маври Шванської садибою володів купець Іван Животовський, а в 1840-і роки садиба належала колезькому реєстратору Єгору Лертцеру, який перебудував одну зі службових будівель на кам'яну крамницю, де мав аптеку. У 1870-і роки Лертцер побудував кам'яний двоповерховий будинок фасадом на Сумську вулицю. На жаль, з часів Сковороди на садибі Шванських нічого не зберіглося.

Недалеко від садиби Шванського було велике дворове місце Федора Ольденборгера, який викладав німецьку мову й географію в Додаткових класах. Землі його виходили на Сумську вулицю й перетинали майбутню Малу Сумську, для якої

²⁵ Там само, с. 605.

²⁶ ДАХО. Ф. 161, оп. 1, од. зб. 246-а. – Арк. 15 зв. – 16. Плани частей г. Харькова и проекты на постройку новых зданий.

Фасады по линии в.с.

Креслення будинку купця Артема Карпова

Георгій Георгійович Урюпін

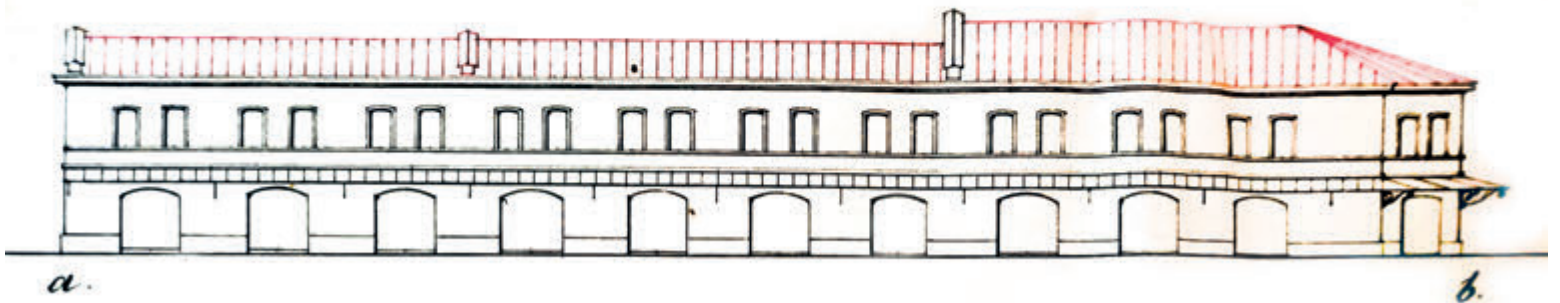
він трохи поступився місцем у 1804 році. Дерев'яний будинок на сім покоїв, флігель, службові будівлі дозволяли господарю жити на широку ногу і в майбутньому облаштувати свій пансіон для хлопчиків. Навряд чи Сковорода оминув цю особу своєю увагою в Харкові.

Між сучасними вулицями Короленка бо та Кооперативною проходить провулок Короленка, який сформувався на території форштадта харківської фортеці. У 1804 році цей провулок отримав назву Класичної вулиці від того, що тут розміщувались класи Харківського головного казенного училища, заснованого як Додаткові класи колегіуму. Класи від-

крили 2 лютого 1768 року, і певний час там викладав Сковорода. Це було велике дворове місце з парного боку провулку Короленка між вулицею Короленка та проспектом Героїв Харкова. На тому боці було кілька будівель: саме училище на 13 покоїв, будинок для півчих та інтенданта на п'ять покоїв, кухня для півчих, будинок на два покої, велика кухня на три покої, льодник з коморою, дві окремі комори та ще чотири комори під одним зв'язком, а також будинок, який здавали губернському листоноші; стайня, льох. Двір був обнесений дерев'яним парканом навколо, а з вулиці – дерев'яними ґратами з брамою. У самому училищі висіли настінний годинник і портрети видатних персон: імператриці Єлизавети, імператриці Єкатеріни II, майбутнього імператора Павла, графині Чернишової, графа Румянцева-Задунайського, губернатора Щербініна, губернатора Норова і ще десять різних. Була в Додаткових класах і своя бібліотека з книгами російською, німецькою та французькою мовами, безліч статуй у рисувальному класі, музичні інструменти. Цей навчальний заклад дуже вплинув на розвиток Харкова у XVIII – на початку XIX століть, і наш університет не виник на порожньому місці.

На жаль, зображення Додаткових класів на сьогодні виявити не вдалось, ми маємо лише плани місцевості в різні періоди. З 1789 року Додаткові класи перейменували на Головне казенне училище. З відкриттям Імператорського Харківського університету на основі училища 3 вересня 1805 року відкрили Слобідсько-Українську гімназію, а дворове місце училища передали до Харківського навчального

фасады по линии а.в.

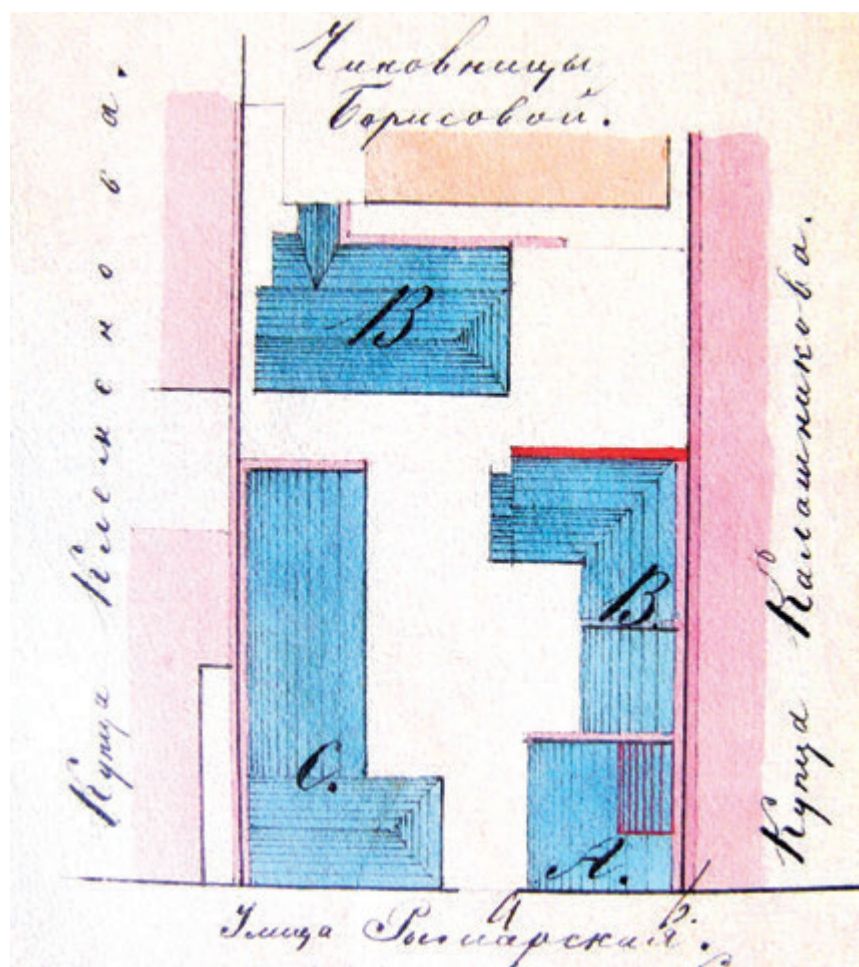
Креслення лавок купця Артема Карпова

округу. У 1815 році побудовано кам'яний будинок на розі Класичної та Московської вулиць, а старий дерев'яний корпус колишніх Додаткових класів було розібрано до 1817 року.

Саме провулок Короленка, де розміщувались Додаткові класи і яким сотні разів ходив Сковорода, і варто нині перейменувати на честь Григорія Савича.

Поруч із Додатковими класами стояла Миколаївська церква, перший дерев'яний храм згорів під час пожежі 1733 року, другий дерев'яний побудовано 1742 року, але вже у 1764–1770 роках споруджували нову кам'яну церкву, фактично на очах Сковороди. Вона нагадувала Покровський собор у колегіумному монастирі. Звичайно ж, її теж міг відвідувати Григорій Савич; на жаль, її знесли ще в 1894 році, але вона зберіглась на фотографіях. Майже століття в Миколаївській церкві була своя дзвіниця, яка стояла окремо майже посередині Миколаївської площі міста. У 1787 році її волами перевезли ближче до кам'яного храму, обклали цеглою, пізніше встановили на ній громадський годинник. Знесли дзвіницю тільки на початку 1850-х років.

Властиво, що на території колишньої фортеці Сковорода міг бути в інших будинках, де жили викладачі, іноземці, чиновники та представники козацької старшини, але для такого

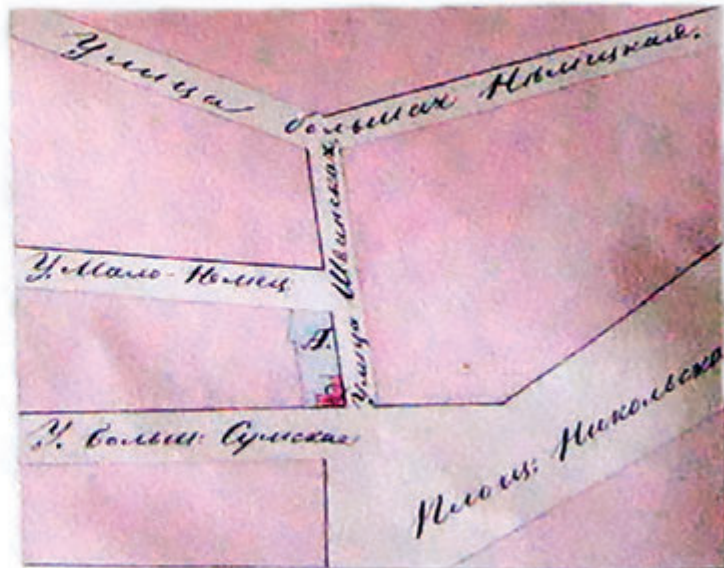
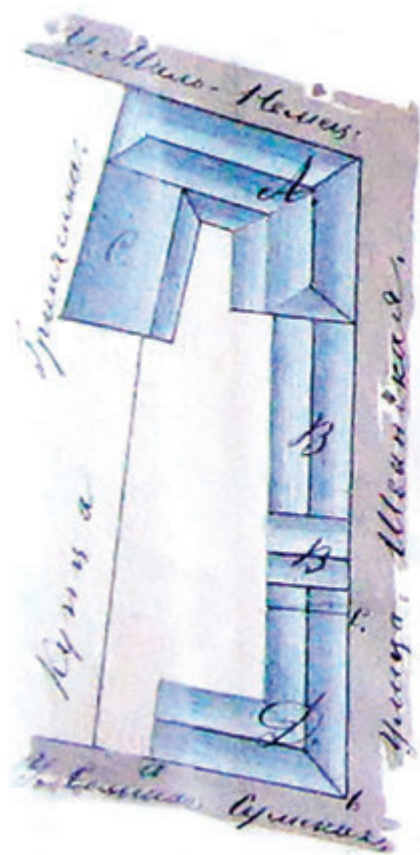

План міської садиби Георгія Урюпіна по вулиці Румарській

дослідження нам бракує джерел. Декого з тих людей ми знаємо за прізвищами або тільки за іменами. Припустити, хто ж вони такі, не маємо змоги. От, наприклад, купець Іван Іванович Єрмолов,

Будинок Георгія Урюпіна по вулиці Румарській № 8, фото В. Горбоносова, 2022 рік

Дворове місце протоієрея Михайла Шванського в документі 1857 року

який відомий за листом Сковороди до нього у вересні 1791 року. Відомостей про цю особу немає, скоріше за все, він не був харківським купцем, а тільки проживав і торгував у Харкові. На 1782 рік Єрмолов не був зарахований у купці по Харкову, а на 1795 рік, можливо, помер чи виїхав, що не давало змоги його знайти в таких документах, як ревізські казки купців по нашому місту.

Ми ж у своїй оповіді переходимо на харківський Поділ. Його будували як острожок до харківської фортеці у 1660-і роки, але те будівництво не було закінченим – замість міцної Троїцької башти стояли звичайні ворота. Проживали тут спочатку козаки, які згодом перейшли до інших станів. На початку XVIII століття Поділ опанували чумаки, за часів Сковороди вони вже перейшли до іншого бізнесу – утримували

Провулок Мечнікова, саме тут була садиба префекта Колегіуму Михайла Шванського, фото В. Горбоносова, 2022 рік

заїжджі двори. Після 1765 року на Подолі здебільшого жили військові обивателі, міщани, купці та декілька чиновників.

На Подолі діяв свій храм – Троїцький, напередодні прибуття до Харкова Сковорода парафіяни вирішили побудувати кам'яну церкву. Займались цим з 1758 по 1764 рік, та й то було помітно, що грошей у парафії було обмаль, бо дах покрили соломкою, а дзвіницю добудували в подальші роки. Зображення її зберіглось тільки на гравюрах, бо 1857 року її розібрали.

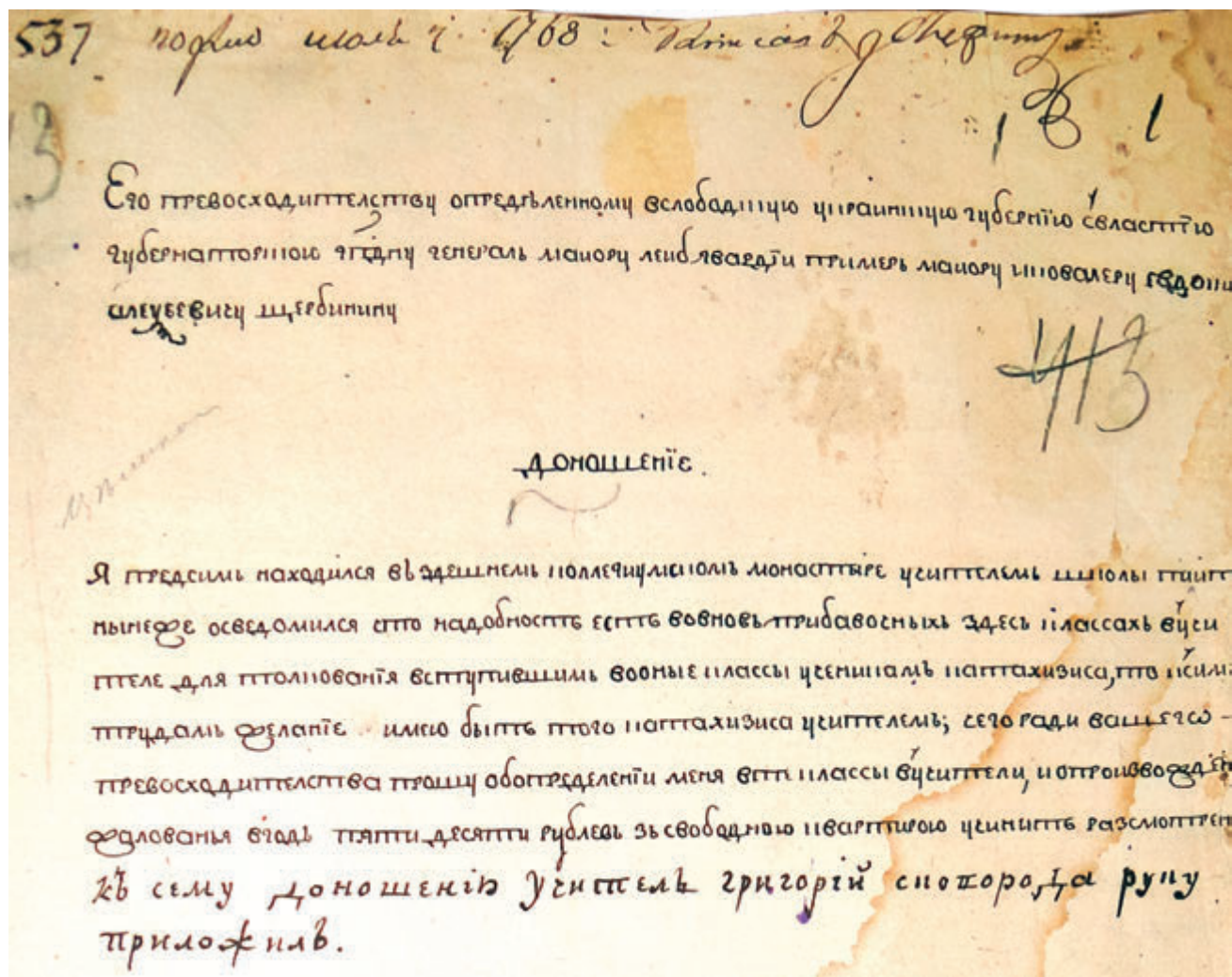
Першим священником нової Троїцької церкви ми бачимо Бориса Івановича Янкевича, з яким товаришував Сковорода. У родині в нього були дружина Єфимія Стефанівна та діти: Яків (1754 р. н.) – учень Сковороди, Олена (1755 р. н.), Борис (1758 р. н.) Агафія (1760 р. н.)²⁷. Родина Янкевичів жила у власному дерев'яному будинку в сучасному Троїцькому провулку. Садиба Янкевичів була досить великою: і лавки, і навіси для товарів, клуні, сараї для сіна, стайні. У флігелі Янкевича жили діти свя-

Дворове місце Харківського казенного училища (№ 18) на плані Харкова 1805 року, під № 5 Миколаївська церква.

щенника Миколаївської церкви Олексіївської фортеці Української лінії Іоанна Антоновича Коваленського – Михайло та Григорій, учні Сковороди.

Саме тут, у садибі священника Бориса Янкевича, для майбутнього біогра-

Автограф Григорія Сковороди на «доношении» про прийняття його вчителем у Додаткові класи, 7 липня 1768 року

²⁷ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3080. – Арк. 63. Исповедная роспись Троїцької церкви г. Харькова, 1763 год.

Провулок Короленка, Додаткові класи розміщувались на місці сучасної бібліотеки ім. Короленка та жилого будинку під № 16, фото А. Парамонова, 2018 рік

фа Сковороди відбулась подія, яка й вирішила долю Михайла Коваленського. Уже ставши учнем Сковороди, він мав сумніви стосовно його вчення, але якось наснився Михайлові сон, який він описав у біогра-

фії свого учителя. «...1763-го года, будучи занят размышлениями о правилах, внушаемых мне Сковородою, и находя в уме моем оные несогласными с образом мыслей прочих, желал сердечно, чтоб кто либо просветил меня в истине. В таком расположении находясь и поставя себя в возможную чистоту сердца, видел я следующий сон.

Казалось, что на небе, от одного края до другого, по всему пространству оною, были написаны золотыми великими буквами слова. Все небо было голубого цвета, и золотые слова оные казались не столько с наружи блестящими, но больше внутри сияли прозрачно светом, и не совокупно написаны по лицу небесного пространства, но складами, по слогам, и содержали следующее и точно таким образом: ПА-МЯТЬ – СВЯ-ТЫХ – МУ-ЧЕ-НИК – А-НА-НИ-Я – А-ЗА-РИ-Я – МИ-СА-И-ЛА. Из сих золотых слов сыпались огненные искры, подобно, как в кузнице из раздуваемых сильно мехами угольев, и падали стремительно на Григория С. Сковороду. Он стоял на земли, подняв вверх прямо правую руку и левую ногу, в виде проповедующего Иоанна Крестителя, которого

Стара Миколаївська церква, фото 1880-ті роки

живописцы некоторые в изображениях представляют в таком расположении тела, и каковым Сковорода тут же мне вообразился. Я стоял близ его, и некоторые искры из падающих на него, отскакивая, упали на меня, и производили во мне некую легкость, развязность, свободу, бодрость, охоту, веселость, ясность, согрешение и неизъяснимое удовольствие духа. Я, в исполнении сладчайшего чувствования, проснулся.

Потру, встав рано, пересказал я сие видение странное почтенному и добродетельному старику, Троїцькому священнику Бор., у которого я имел квартиру. Старик, подумавши, сказал мне с умилением: «Ах, молодой человек! Слушайтесь вы сего мужа: он послан вам от Бога быть Ангелом, руководителем и наставником». С того часа молодой сей человек преданся вседушно дружбе Григория; и с сего времени я в продолжении писания сего буду называть его другом по превосходству»²⁸.

Поруч із Троїцькою церквою була садиба харківського купця 3-ї гільдії Степана Микитовича Курдюмова, який відомий за

Стара дзвіниця Миколаївської церкви на гравюрі 1840-х років

листами Сковорода до нього від 1781 року та 5 січня 1784 року. В останньому з них Сковорода натякає купцеві, що обіцяного Курдюмовим «тулупчика» він не отримав.

Степан Микитович народився 1742 року в Путивлі в купецькій родині, а в Харкові почав торгувати з 1772 року²⁹. У Харкові Курдюмов одружився з місцевою жителькою Софією Олексіївною (1754 р. н.), від якої народились Василь (1774 р. н.), Домна (1776 р. н.), Наталія (1777–1792) та Ганна (1781 р. н.). Єдиний син Василь Курдюмов отримав навчання в Додаткових класах, його особисто знав Сковорода, мабуть, тому слід вважати, що він бував у родині Курдюмових. Василь Степанович Курдюмов був записаний у статську службу, працював учителем у казенному училищі, дійшов до титулярного радника, отримав і дворянство, він же успадкував батьківський будинок на Подолі³⁰. Будинок той був дерев'яним на три покої, пізніше син його розширив. Поруч стояли флігель та кухня, сараї, клуні, стайня, льох. Дістались йому в спадок і батьківські крамниці в гостиному дворі, які давали прибутку щоріку на 8000 карбованців.

Ще один будинок, який до наших днів не зберігся, але дуже цікавий для нас, теж стояв Подолі на розі Кооперативної вулиці з про-

²⁸ ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк. 29 зв. – 31. Жизнь Григория Сковороды.

²⁹ ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 53. – Арк. 19–19 зв. Ревизская сказка купцов города Харькова, 1782 год.

³⁰ ДАХО. Ф. 44, оп. 2, од. зб. 34. – Арк. 187 зв. – 188. Обывательский список с 1811 по 1814 годы.

Стара Троїцька церква (1764–1857), реконструкція О. Парійського

³¹ ДАХО. Ф. 56, оп. 1, од. зб. 348. – Арк. 1. Дело по прошению Золочевской округи помещика коллежского асессора Андрея Ковалевского онаго округа на помещика секунд-майора Максима Ковалевского в невыдаче им ему на проданный двор крепости, заплаченного векселя суммою в триста рублей, 1788 год.

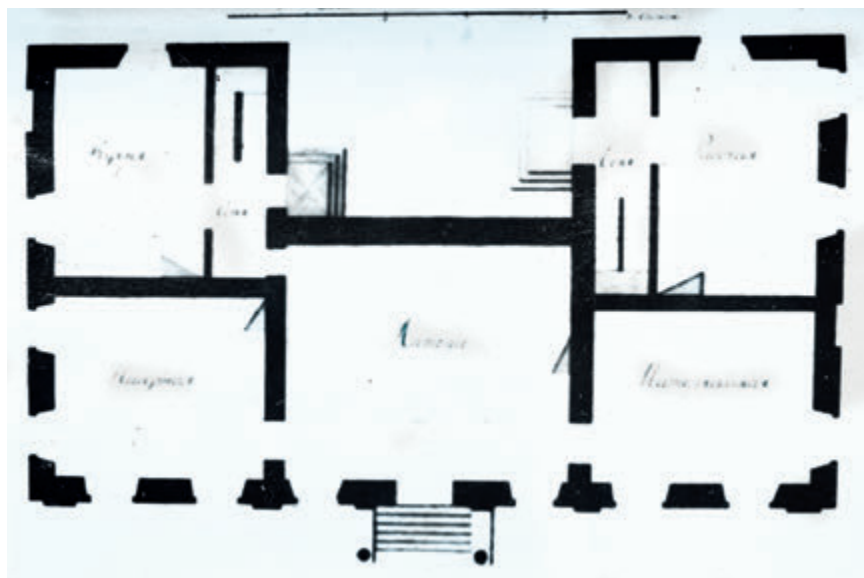
³² ДАХО. Ф. 44, оп. 2, од. зб. 34. – Арк. 223 зв. – 224. Обы- в а т е л ь с к и й список с 1811 по 1814 годы.

Колишній будинок купця Курдюмова (не зберігся), фото А. Парамонова, 2004 рік

Проект губерньської аптеки

План губерньської аптеки

вулком Короленка, де зараз Харківська обласна універсальна бібліотека. Стояв тут здавна двір міщанина Федіра Дощича, на початку 1780-х років усі будівлі на садібі Дощича струхлявіли. У лютому 1783 року ці дві купив поміщик секунд-майор Максим Іванович Ковалевський; він намірявся збудувати нові хорони, на що отримав план від губернського архітектора. Та щось пішло не так, бо вже в березні того ж року він продає за 630 карбованців цей двір колезькому асесору Андрію Івановичу Ковалевському. Подивившись на той план, майбутній приятель Сковороди просив губернського архітектора виправити його на власний розсуд. Завіз ліс із власного маєтку й побудував дерев'яний будинок на вісім покоїв³¹. Чи була не в цьому будинку познайомився Андрій Ковалевський зі Сковородою? Ще до 1798 року цей будинок буде продано, а Андрій Іванович купить два дерев'яних будинки в Різдваному приході та землю вздовж річки Лопані, але це вже станеться після смерті Сковороди³².

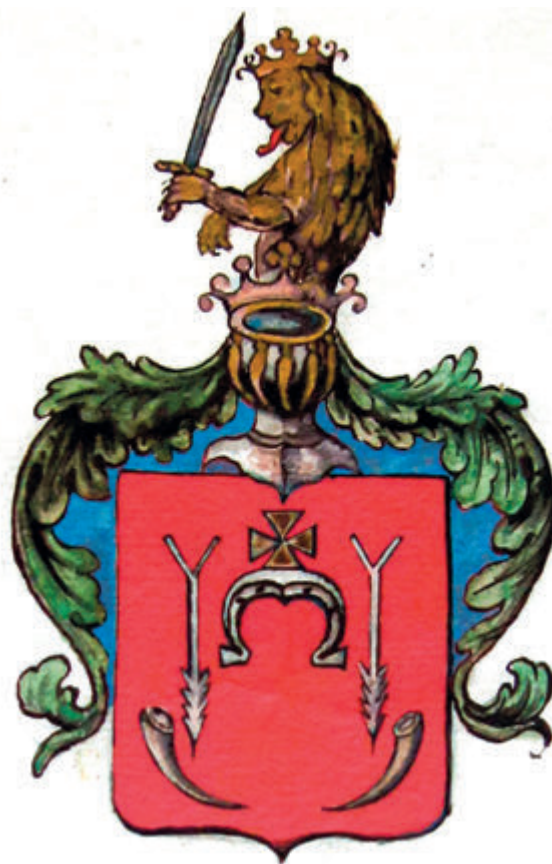
Переходимо до іншої частини міста – Залопані. Вона почала формуватися ще в XVII столітті як слобода, що не входить до межі міста. Тоді Залопань поширювалась на захід трохи далі Дмитрівської цер-

кви, потім йшли ліси, а з півночі та півдня її обмежувала річка Лопань. У 1730-х роках, коли під керівництвом іноземних інженерів були зведені оборонні вали із заходу, вони повністю прикрили Залопанську слободу, що увійшла до складу міста Харкова. Тоді ж низку вулиць випрямили, і жити в цій частині міста стало більш престижним.

Мабуть, найважливішою для нашого дослідження садибою на Залопані, пов'язаною зі Сквородою, була та, де жив протоієрей колегіуму Петро Антонович Коваленський. Адже саме він познайомив і представив свого племінника студента класу богослов'я Михайла Івановича Коваленського Сквороді у 1762 році. Ось як пише сам майбутній його учень про цю зустріч: «...Некто из познакомившихся с ним и сделавшись приятелем его, просил, чтоб, будучи в Харькове, познакомился он с племянником его, молодым человеком, находившимся там для наук, и не оставил бы его добрым словом»³³.

Скворода приехал в Харьков, жил у знакомых своих несколько уже недель. Водно время пришедши посетить училище, и видя тут некоторых незнакомых ему спросил, не находится ли тут такой то племянник Н.Н.? Молодой тот человек случился на сие время быть там и незнакомые Сквороде сказали, что он самой то есть. Скворода смотря на него, возлюбил его, и возлюбил до самой смерти. После увидел сей молодой человек, что случай таковой был устроен для него перстом Божиим издалече»³⁴.

Далі ми опишемо родину Михайла Івановича Коваленського, де йтиметься про їхні маєтності на території Катеринославської губернії, які пізніше відійдуть до Слобідсько-Української губернії. Зазначимо лише, що батько його, священник Іван Антонович, із братом, протоієреем Петром Антоновичем, походили зі шляхетного роду, який вів свій родовід від князя Святополка в Перемишлі. Від нього пішли Болестрашинські, Глинські, Борівські та Коваленські (або Квіленські) і мали прадіда Станіслава Коваленського, ловчого київського, який у 1670 році був відправлений на Сейм для укладення договору з Московією³⁵. На території слобідських полків прийшов його онук Антон Михайлович Коваленський. Дворянство Російської імперії

Герб шляхетного роду Коваленських

отримали діти Іоанна Антоновича Коваленського, прохання подавав саме учень Сквороди – Михайло Коваленський, який на 1789 рік був полковником, кавалером ордену Володимира IV ступеня та завідував канцелярією князя Потьомкіна.

Саме документи про дворянство Коваленських дають нам змогу писати прізвище цієї родини так, яким воно є насправді, бо писати «Ковалинські», як це робила до нас більшість дослідників, є помилкою. До речі, цей же висновок зробив і більш вагомий дослідник – Леонід Махновець, тільки чомусь вважав, що вони пішли не від шляхетного роду, а від українського прізвища Коваленко³⁶. Коваленським писав його і Григорій Петрович Данилевський, який особисто знав нащадків цього роду.

Про службу протоієрея Петра Антоновича Коваленського відомостей на сьогоднішній день не існує. Син його, Максим, був записаний у Додаткові класи як «разночинец». Максим Коваленський згаданий в листах Сквороди до Михайла Коваленського 1762 року: то він вчить його співати по нотах, то пише про правильне рішення, щоб Максим доглядав захворілого Григорія Коваленського. Будинок Кова-

³³ Чому Михайло Коваленський не згадує свого дядька по імені, невідомо. Можливо, на той час мав конфлікт або з ним, або з його сином і своїм двоюрідним братом.

³⁴ ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк. 23 зв. – 24. Жизнь Григория Сквороды.

³⁵ РГИА. Ф. 1343, оп. 23, од. зб. 4496. – Арк. 7–12. По рапорту Рязанского дворянского депутатского собрания о дворянстве рода Коваленских, 1843–1845 годы.

³⁶ Махновець Л. Є. Григорій Скворода. Біографія. – К. «Наукова думка», 1972. – С. 177.

Колишня губерньська аптека та Різдвяна церква, фото В. Досеніна, 1874 рік

ленських стояв на Великій Різдвяній вулиці (сучасна Конторська), потім ним володіли дворяни Зімницькі. Ще на початку ХІХ століття племінник Петра Антоновича – Петро Іванович Коваленський – вирішив орендувати саме колишній будинок дядь-

ка, який він добре пам’ятав із часів життя в Харкові. Розібрано його було у 1830-ті роки, коли Зімницькі будували нові кам’яні споруди у своїй садибі.

Після ліквідації слобідських полків в Залопанській частині розміщувались

Колишня губерньська аптека, дворовий фасад, фото С. Козлова, 2020 рік

ідеякі губернські установи, зокрема губернська аптека, побудована 1778 року у кварталі між Великою Різдяною (Конторською) та Катеринославською (Полтавський Шлях) вулицями. Тоді цей провулок отримав назву Аптекарьського, а сьогодні він носить назву Клубний провулок. Перша будівля аптеки була дерев'яна. У 1780 році на місце завідувача аптеки Івана Лідерса із Петербургу прибув Петро Федорович Піскуновський.

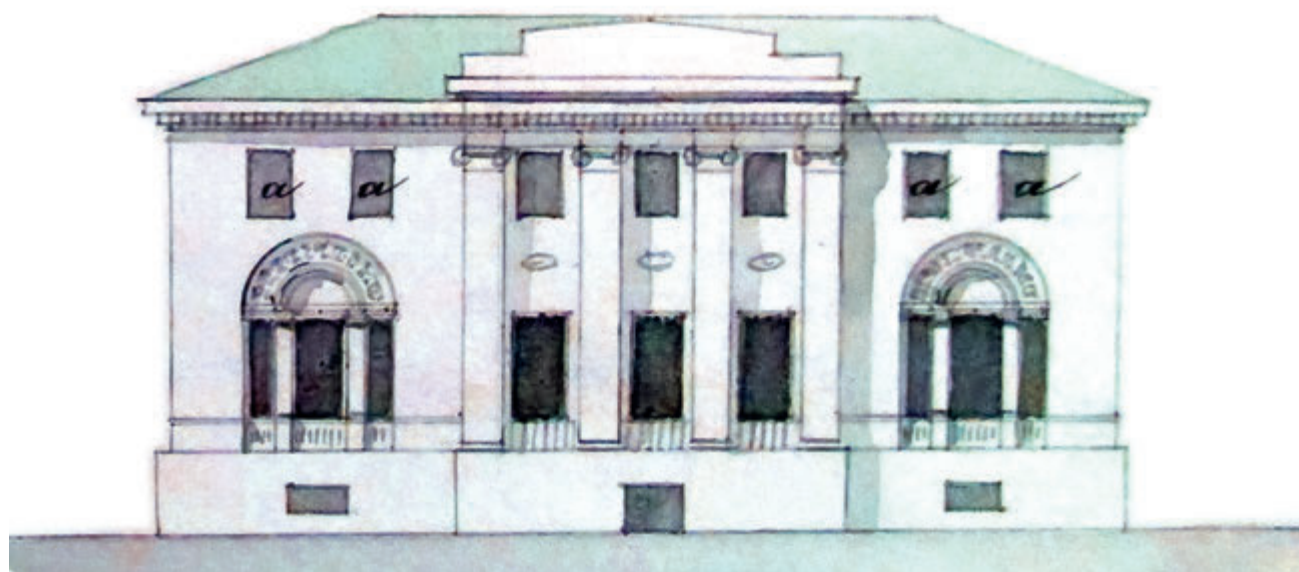
Піскуновський народився у 1752 році в селі Черняхівка Ніжинського полку, отримав освіту в Києво-Могилянській академії, а з 1773 року почав служити аптекарським учнем у Петербурзькій головній аптеці. З 1777 року став гезелем у столиці при Нижній аптеці, а перед від'їздом до Харкова – провізором.

Петро Федорович був у Харкові доволі відомою фігурою, у Додаткових класах він навчав фармацевтів та майбутніх лікарів, постійно при ньому працювали його учні Петро Тимофійович Огієвський, Лука Олексійович Єжелинський та Іван Григорович Чудновський. Утримував аптекарський город, для чого від держави мав землі в тій же Залопані, які пізніше стали іменуватись Піскуновська левада. На землях між валами та Холодною Горою завів шовковичну плантацію на 1000 дерев. За його наказами збирали лікарські рослини по всій губернії. На його прохання було вирішено побудувати в Харкові кам'яну будівлю для аптеки, проєкт складав губернський архітектор Петро Ярославський за участю

Піскуновського. Нову аптеку відкрили 1786 року, вона мала підвальний поверх, де були льохи та льодник для зберігання лікарських засобів, на верхньому поверсі сушили та зберігали лікарські рослини. Дворове місце обнесли огорожею, усередині стояли службові приміщення, у тому числі для проживання шести робітників та декількох караульних.

У Піскуновського та Сковороди було аж надто багато спільного для того, щоб вони не могли не зустрітись у Харкові. Зі спогадів Жана Верне (Івана Вернета) ми знаємо, що він зустрівся із Піскуновським та Сковородою, якого бачив востаннє. Вочевидь, це відбулось у 1792 чи 1793 роках, як він пише, «*Подле Лопанского моста, в доме почтенного моего приятеля П. Ф. Пискуновского...*»³⁷. Піскуновський купив дворове місце в Благовіщенському приході й за проєктом архітектора Петра Ярославського побудував дерев'яний будинок, звісно, до наших днів він не зберігся. Самі спогади про Сковороду доволі цікаві, вони не схожі на інші. Ми бачимо зовсім іншу людину, ніж ту, що показують інші мемуаристи або автори біографій філософа. Звісно, до неї мало звертаються й рідко цитують.

Бував Сковорода й у губернській аптеці, бо цікавився травами й медициною. З його листа до Піскуновського від 10 червня 1790 року ми бачимо, що він просить трави для виготовлення настоянки. До наших днів будівля губернської аптеки дійшла в зовсім іншому вигляді. Ще в 1820-і роки вона була продана Василю Масловичу, і він спочатку зробив пов-

Будинок архітектора Петра Ярославського, проєкт розширення вікон другого поверху

План губернському місту Харкову, 1783 рік

³⁸ ДАХО. Ф. 5996, оп., од. зб. 479. Матеріали по реставрації і пам'яток архітектури по г. Харкову і області. Списки пам'яток, акти обстеження і свідення о ремонтно-реставраційних роботах, 1963 год.

³⁹ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3151. – Арк. 154 зв. Исповедная роспись Христорождественской церкви города Харькова, 1787 год.

ноцінний другий поверх та бокові флігелі, а пізніше його син Микола вже значно розширив будинок. За радянських часів тут зробили варварський ремонт: як результат – від класицизму в будівлі нічого не залишилось. Хоча первісно йшлося про реставрацію будівлі³⁸.

Петро Федорович дослужився до чину надвірного радника, пам'ять про цю людину залишилася у харківській топонімії: Піскуновська вулиця та провулок, Піскуновська левада.

Поруч із губернською аптекою стояв кам'яний храм Різдва Христова, який було побудовано теж за часів Сковороди з 1781 по 1783 роки. Освятив його 15 травня 1783 року префект колегіуму Михайло Шванський. Це була одна з надзвичайно чудових церков нашого міста – тетраконхова в плані, вона була побудована за

проектом губернського архітектора Петра Ярославського. Неможливо уявити, щоб Григорій Савич оминув її. На жаль, церкву знищили за радянських часів.

Ми вже не раз писали про губернського архітектора Петра Антоновича Ярославського, який теж мав будинок у Залопанській частині Харкова. Походив він із родини священника слободи Тростянець, і Сковорода його зустрічав ще як учня Додаткових класів. Можливо, і пізніше вони спілкувались, хоча й відомостей про це не існує. Кам'яний будинок Ярославського стояв на розі сучасних вулиць – Полтавського Шляху та Ярославської; під час Другої світової війни його зруйнувала авіабомба. У родині Ярославського були дружина Софія Василівна та син Микола (1782 р. н.)³⁹.

Ще декілька родин, які мали садиби в Залопанській частині міста, могли б зустрі-

чати у своїх домівках Сквороду, та про це відомостей немає. Серед них – чиновник, брат учня Додаткових класів Іван Максимович Цебриков, губернський механік Лука Семенович Захаржевський, вчитель математики у Додаткових класах поручик Іван Миколайович Ніколаєв, інспектор Додаткових класів Іоганн Паулі, лікар Іоганн Фрідріх Кеппен, який з дружиною Кароліною заснував пізніше пансіон.

На Залопані жила ще одна родина, яка б могла приймати Сквороду у своєму будинку, – родина Правицьких. Ми знаємо, що 1798 року дружина священника слободи Бабаї Якова Петровича Правицького – Христина Василівна – мала досить великий будинок на шість покоїв, з флігелем та окремою кухнею. Та відомостей за час життя Сквороду про ту споруду ніяких немає, скоріше за все, це її спадщина від батьків. Про Правицьких ми згадаємо далі, у розділі про Бабаї.

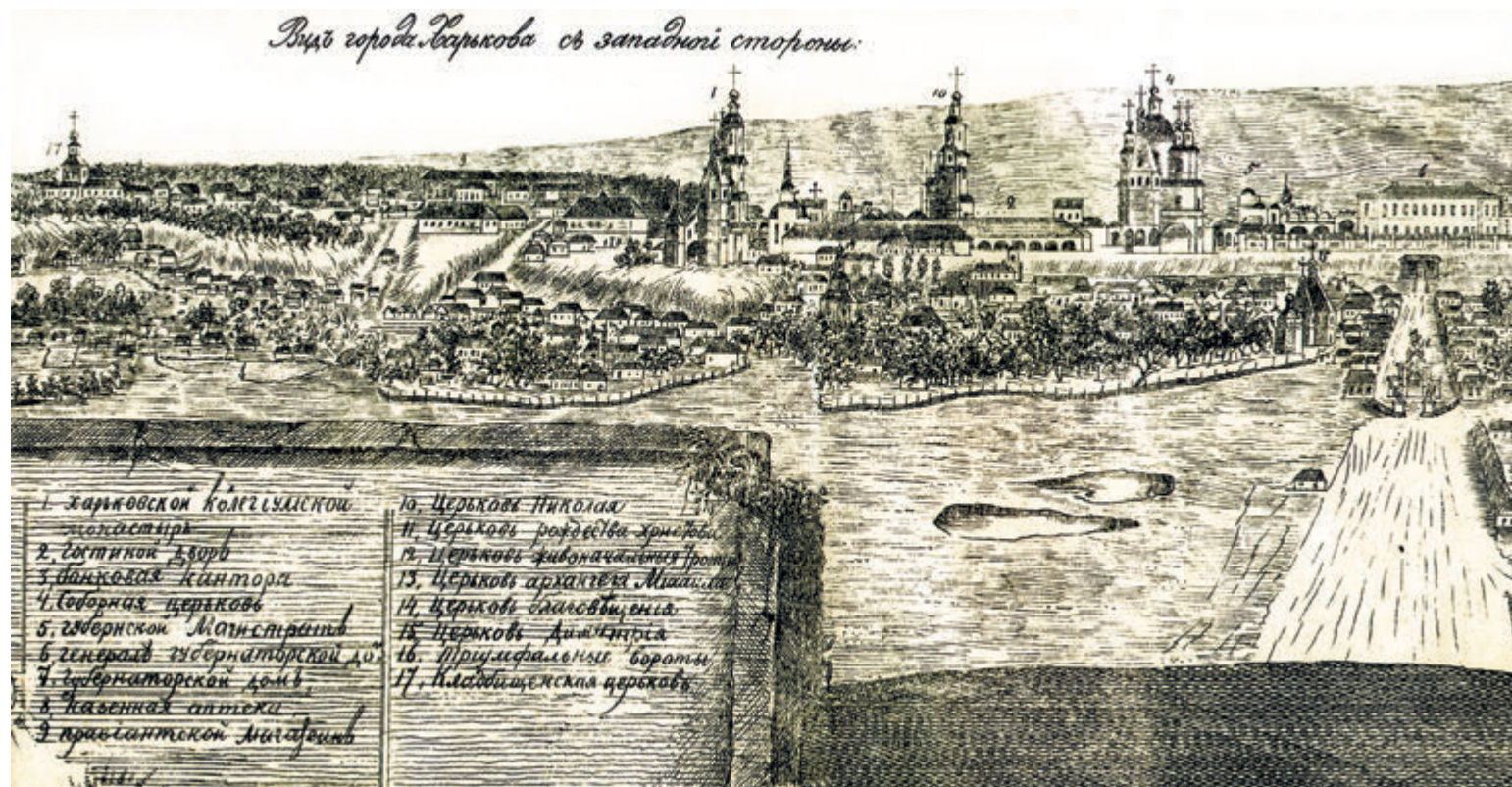
Гуляючи по Залопані, Скворода зі своїм учнем Михайлом Коваленським доходили до великого цвинтаря: «...Не довольствуюсь беседою о сем, приглашал он друга своего в летнее время прогуливаться поздно вечером за город и нечувствительно доводил его до кладбища городского. Тут, ходя в полночь между могил и видимых на песчаном месте от

ветра разрытых гробов, разговаривал о безразсудной страшливости людской, возбуждаемой в воображении их от усопших тел. Иногда пел там что-либо приличное благодушеству; иногда же, удалясь в близь лежащую рощу, играл на флейтраверсе, оставя друга молодого между гробов одного, яко бы для того, чтоб издали ему приятнее было слушать музыку. Сей, неприметно освобождаясь от пустых впечатлений, мечтательных страхов, в спокойствии сердечном внутренно возсылал благодарение промыслу Божию за низпослание ему мудрого друга и наставника»⁴⁰.

Тоді в Харкові ще не було міського цвинтаря, його відкриють тільки в 1771 році, тому йдеться про цвинтар Дмитрівської, Різдвяної та Благовіщенської парафії. Він розміщувався дорогою на Куряж і далі на Вільшану й Богодухів за сучасною вулицею Малиновського.

Сподіваємось, що в подальшому нас очікують нові відкриття про життя Сквороду у Харкові, бо XVIII століття досліджене вкрай погано, і разом з тим воно є найцікавішим в історії нашого міста. І теза Михайла Коваленського про те, що Скворода любив Харків і часто його відвідував, ще не раз підтвердиться в наших подальших дослідженнях.

⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк.40–40 зв. Жизнь Григория Сквороды.

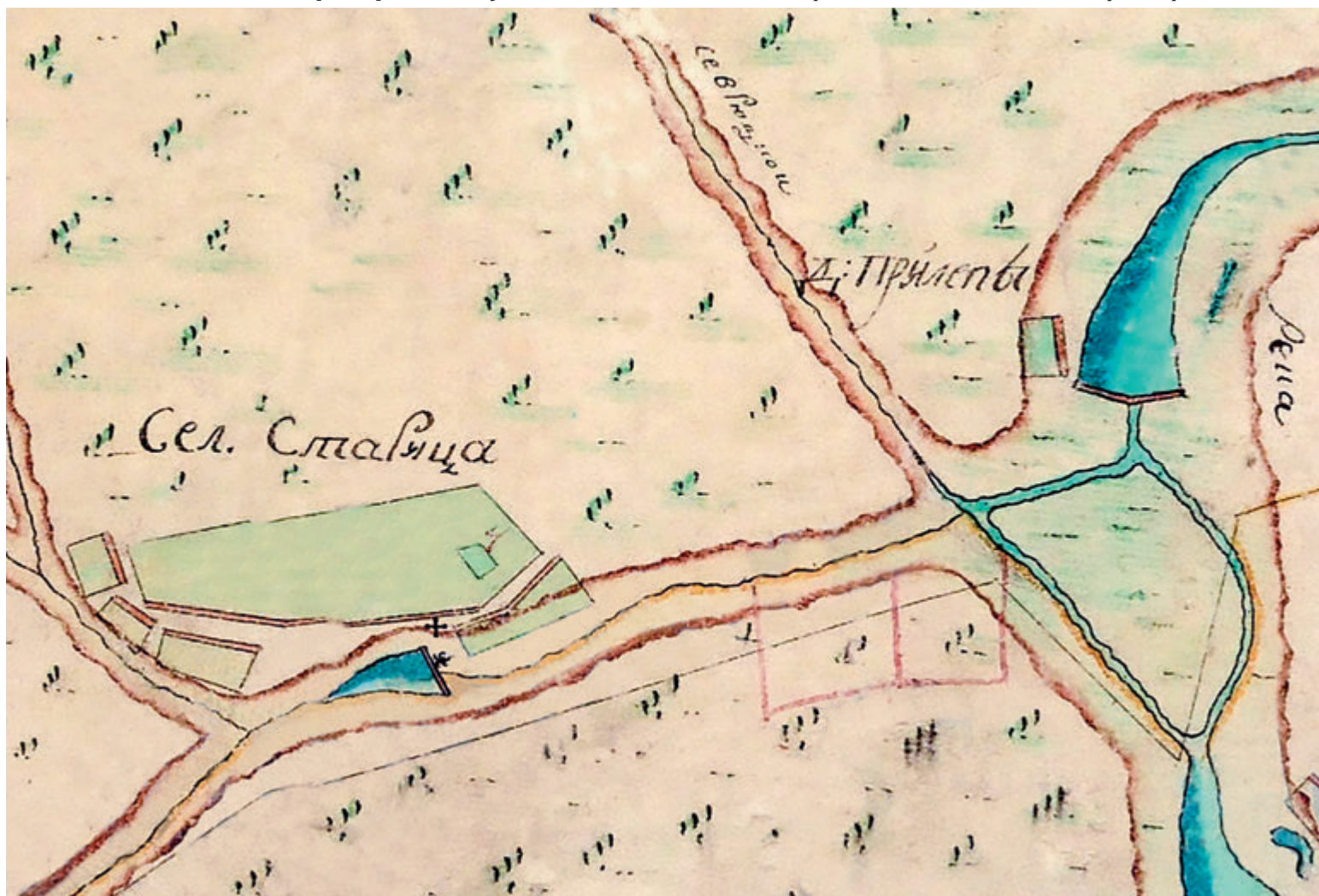

Вид на місто Харків з Холодної Гори, гравюра 1787 року

Село Стариця

Першим і єдиним, хто згадав про село Старицю, був перший біограф Григорія Сковороди – Михайло Коваленський, який приділив досить багато уваги цьому епізоду в житті нашого героя. Це була друга половина липня 1760-го року, у колеґіумі розпочались канікули, і Сковорода поїхав у Білгород до своїх приятелів – архієпископа Іоасафа Миткевича та архімандрита Білгородського Миколаївського монастиря Гервасія Якубовича.

«...Год протек, и он оконча срочное время, приехал к Иоасафу для препровождения обыкновенного в училищах времени отдохновения. Епископ, желая удержать его более при училище, поручил Гервасию, как приятелю его, уговаривать его, чтобы принял он монашеское состояние, обещая довести его скоро до сана высокого духовенства. Гервасий начал советовать Сковороде, предлагая желание Архьеря, благо-

Село Стариця на геометричному плані 1785 року

Землі Білгородського Миколаївського монастиря на мапі 1732 року

видность пользе его, предстоящую ему в сем поприще честь, славу, почтение, и по его мнению счастливую жизнь.

Не таковы должны были предложены побуждения для сердца Сквороды. Он выслушал сие, возревновал по истине, и сказал Гервасию: разве вы хотите, чтоб и я умножил число фарисеев? Еште жирно, пейте сладко, одевайтесь мягко, и монашествуйте! а Скворода полагает монашество в жизни не стязательной, малодовольстве, воздержанности, в лишении всего ненужного, дабы приобрести всенужнейшее, в отвержении всех прихотей, дабы сохранить себя самого в целости, в обуздании самолюбия, дабы удобнее выполнить заповедь любви к ближнему, в искании славы Божией, а не славы человеческой. Гервасий убеждал его милостью Архиерея, дружбою своею, пользою церкви; но Скворода, тверд духом и правилас, выразил ему в ответ: благодарствую за милость, за дружбу, за похвалу: Я не заслуживаю ничего сего за непос-

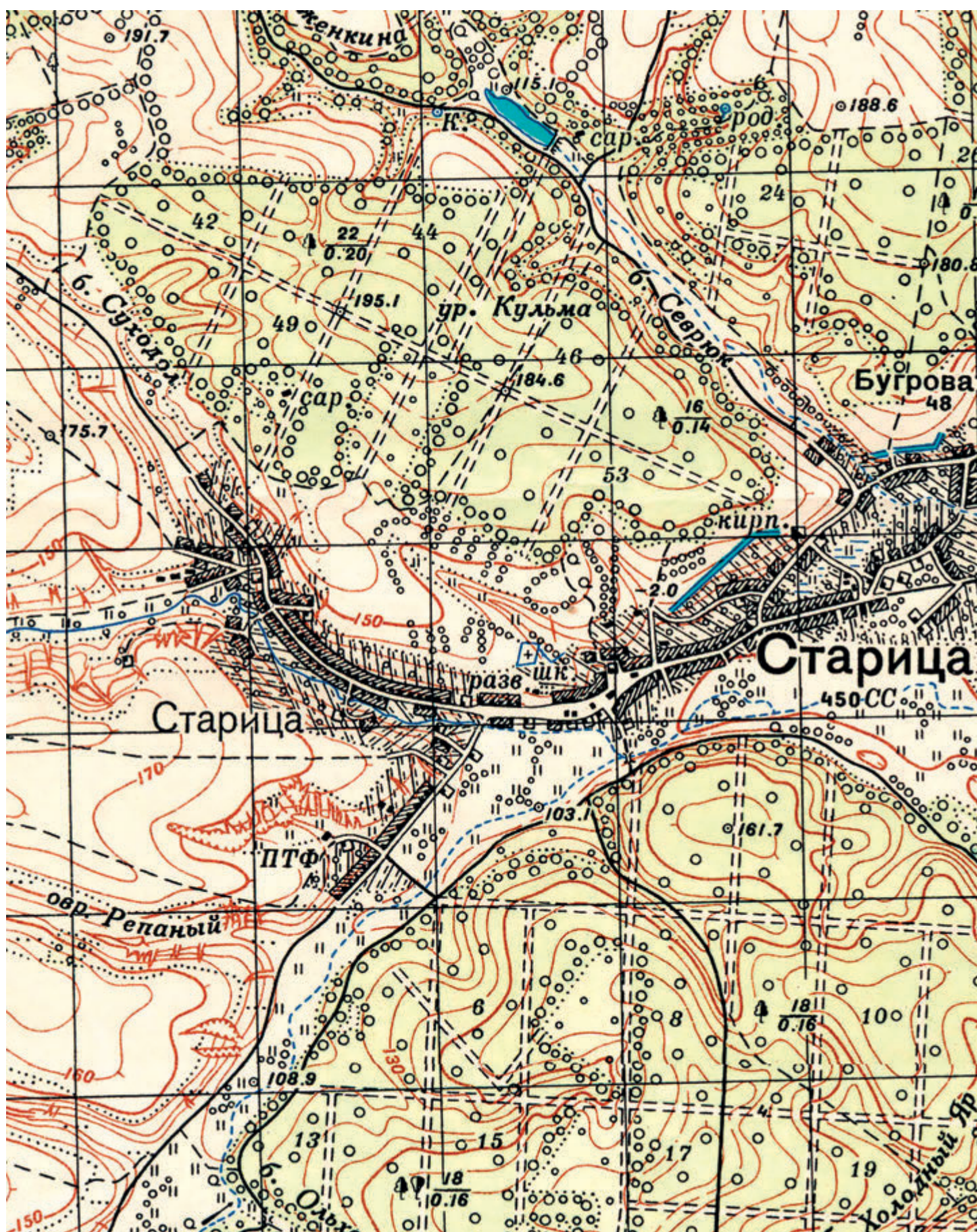
лушание мое к вам при сем случае. Гервасий, зная недостатки его, и думая, что он нуждается содержанием и знакомством в чужой стороне, должен будет согласиться на предложение его, оказал ему остуду. Григорий, приметя сие, решился скоро. На третий же день, дождавшись в передней выхода его, подошел сказать ему всемилостивейше: прошу вашего высокопреподобия на путь мне благословения. Гервасий, не глядя на него, благословил его с досадою; а Скворода, с миром отошел, тотчас отправился к новому приятелю своему в деревню Старицу, в окрестностях Белгорода...»¹.

Поблизу Білгорода села з такою назвою не існує, на схід від міста існує село Стариково, але воно не підходить під опис Коваленського «...Старица было место изобильное лесами, водотечами, долиями, благоприятствующими глубокому уединению...»². Де знаходилась Стариця, правильно вказав Леонід Махновець: «... Село Стариця розташоване за 39 верст на південь від Білгорода при

¹ ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк.20–22. Жизнь Григория Сквороды.

² Там само. Арк. 22.

Село Стариця на
геометричному
плані 1785 року

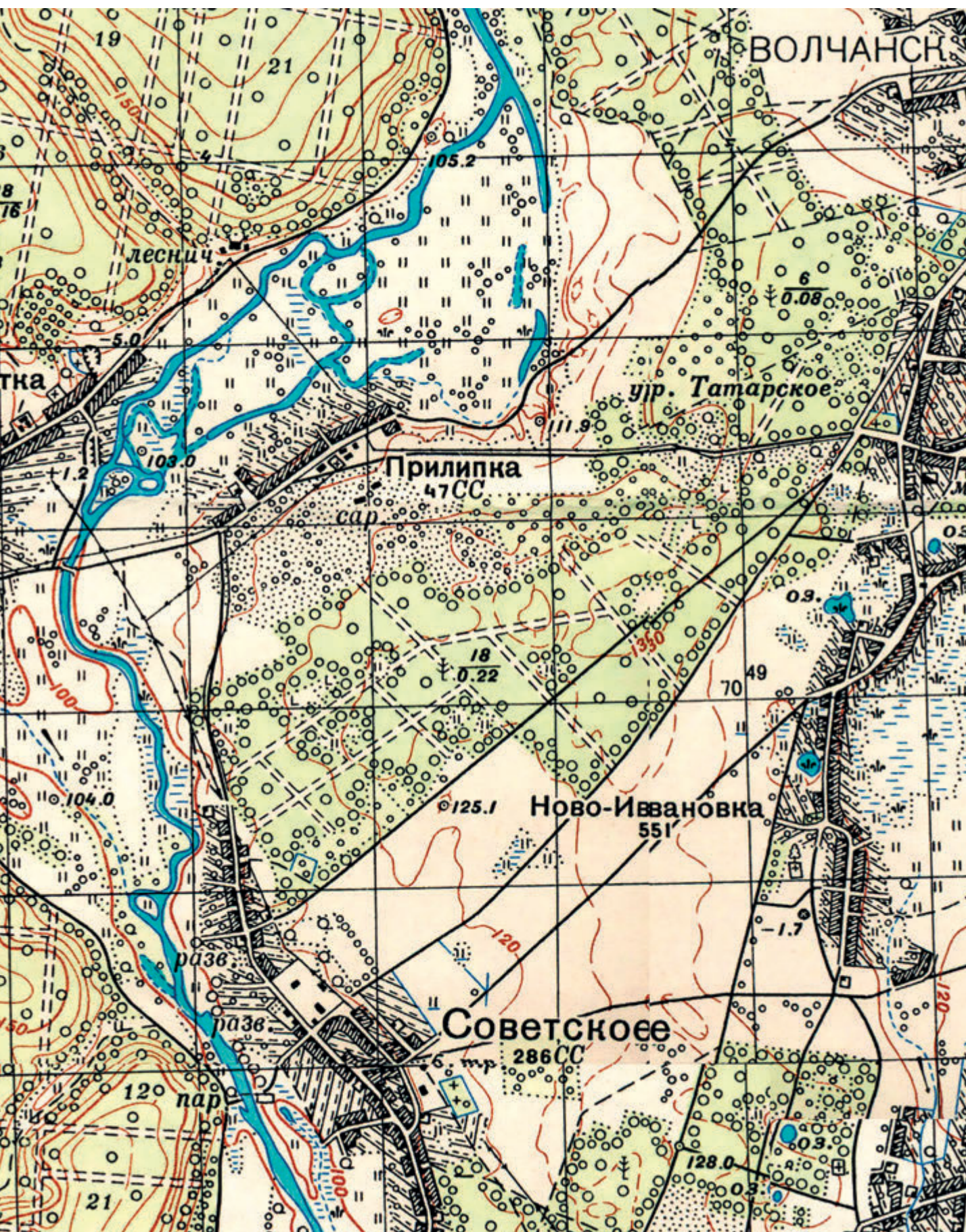

³ Махновець Л. Є. Григорій Сковорода. Біографія. – К. «Наукова думка», 1972. – С. 166.

впадінні річки Стариці в Сіверський Донець (нині Вовчанського району Харківської області)...»³.

Але тут постає питання: що ж то за невідомий приятель, який прихистив Ско-

вороду? На нього довгий час не існувало відповіді. Таких людей слід було шукати серед власників маєтку в селі Стариця. Тим часом виявилось, що селом володів Білгородський Миколаївський чоловічий

монастир⁴, і якщо вести мову про цього приятеля, то ним міг бути архімандрит Гервасій Якубович і ніхто інший. Можливо, на 1760 рік Стариця належала не монастирю, а приватній особі? Та ні, на мапі 1732

року ми бачимо, що землі, на яких засновано село Стариця, належали саме Білгородському Миколаївському монастирю⁵.

Якщо Стариця належить монастирю, де архімандритом є Гервасій Якубович,

⁴ РДАДА. Ф. 1355, оп. 1, од. зб. 1926. – Арк. 4. Економічні примечания на Волчанский уезд, 1785 год.

⁵ РДАДА. Ф. 1399, оп. 1, од. зб. 202. – Арк. 1. План слободского Харьковского полку местечек Волчей, Нежеголи в которых поселение имеют казаки и состоящим близ оным селам деревням и слободам, 1732 рік.

то текст біографії Коваленського неправильно описує ситуацію. Адже без дозволу архімандрита в його маєтностях Скворода жити б не міг. У цьому випадку саме його друзі сховали Сквороду в монастирських володіннях, але від чого? А може, Скворода не міг відмовити своїм друзям і став послушником, та жив не в монастирі, а біля володінь його? Було б цікаво дізнатись статус Сквороди під час перебування у Стариці, він служив при храмі села, чи при школі? Питань, на жаль, більше, ніж відповідей. Коваленський лише додає: «...Отец Гervasий донес Епископу об отзыве Сквороды на предложении его, и об отбытии его. Добродушный Иоасаф неподосадовал, но только пожалел об нем...»⁶.

Як же дістався Скворода Стариці 1760 року? З Білгорода він ішов дорогою Білгород – Цареборисів на містечко Вовче (сучасний Вовчанськ) через Маслоу Пристань та Шебекіно. Із Вовчого він переходив на стару Торецьку дорогу, доходив до села Прилепи і далі йшов на Старицю.

До загальної земельної дачі монастирських земель (7283 десятини 1427 квадратних сажні), окрім Стариці, входили села Ізбицьке, Прилепи та Огур-

цова Поляна, де проживали 941 чоловік та 968 жінок⁷. Більшість людей проживали саме в Стариці, це були економічні селяни монастиря (426 чоловіків та 428 жінок) та піддані черкаси (183 чоловіка та 184 жінки). Церков на цих землях було дві, обидві дерев'яні. Миколаївська – у селі Стариця та Йоанна Предтечі в Ізбицькому. Остання була побудована 1756 року, до нас дійшло її зображення завдяки фотографії 1929 року мистецтвознавця Павла Жолтовського.

Місця рясніли лісами, понад половину земельної дачі займав стройовий дубовий ліс, дров'яні ліси склались із дуба, клена та верби. Через землі протікав Сіверський Донець, куди впадали річки Стариця, Муром, Добринська та Сіврюцький Суходол. Незважаючи на велику кількість річок, автор опису 1785 року пише, що в них водились щуки, окуні, плотва та пічкурі, яких і вживали в їжу місцеві жителі. Сінокосів було мало, тому скотарством тут майже не займались, а от рілля становила 2630 десятин 1635 сажнів, тому хліборобство було основою для жителів. Чорнозем у цих місцях був піщаним, і найкраще родило жито, усі інші культури – поганенько. У Стариці, Ізбицькому та ок-

⁶ ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк. 22. зв. Жизнь Григория Сквороды.

⁷ РДАДА. Ф. 1355, оп. 1, од. зб. 1926. – Арк. 5. Экономические примечания на Волчанский уезд, 1785 год.

Дерев'яна церква в селі Ізбицьке, фото П. Жолтовського, 1929 рік

Річка Сіверський Донець між селами Стариця та Приліпка, фото А. Парамонова, 2021 рік

ремо на Сіверському Донці були млини, які використовували не тільки для помелу хліба й переробки на крупи, але й для виробництва сукна, чим займались жінки.

Що ж робив у Стариці Сковорода? Довіримося Михайлові Коваленському: «... Сковорода, поселясь тамо, паче всего прилежал к познанию себя и упражнялся в сочинениях, относительных к сему. В лишениях своих призывая в помощь веру, не полагал оной в наружных обрядах одних; но во умерщвлении самопроизволения Духа, т. е. побуждений от себя самолюбия происходящих, в заключении всех желаний своих в волю всеблагого и всемогущего Творца, по всем препятствиям, намерениям и делам. Он единственно занимался, повелевать чувству своему, и поучать сердце свое, не дерзая господствовать над порядком промысла Божия, но повиновать

ся оному во всей смиренности... Нигде столько не обозревает себя человек, как в уединении; и не напрасно сказано древним мудрецом; уединенный должен быть или Царь, или зверь. Пребороть скуку, проклятие исчадие недовольства, занять ум и сердце упражнениями достаточными ублажить их, есть дело не иного, как мудрого, обладающего собою, царя уединенного, священника Божия, понимающего вездесущие и всеисполнение духа Господня и поклоняющегося ему духом.

Сковорода, провозжаючи тамо дні свої в бодрости духа, веселости, безпечалии, благонадежности, часто говоривал при посещающих его: О свобода! О наука!

Слух о необыкновенной жизни его, и назидательном собеседовании привлек многих искателей знакомства его...»⁸. Про кого саме говорив Коваленський, ми не

⁸ ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк.22-23 зв. Жизнь Григория Сковороды.

знаємо; серед поміщиків того часу, які мали маєтки поблизу Стариці і Вовчанська, можемо назвати Маслаєвих, Бакшеєвих, Герсіванових, Бекарюкових, Времеєвих, Гендрікових, Арапових, Мордвінових, Виродових, Сонцевих. Деякі з них жили й у Харкові, тож могли знати Сковороду.

Дослідники вважають, що в Стариці Сковородою були написані «Песнь 9-я і 12-я» із «Сада божественных песней». Звідси ж Сковорода написав чотири листи до Воронежа до Кирила Ляшевецького, з яких нам відомий тільки один, датований 19 липня 1761 року⁹.

Навесні 1762 року Сковорода покидає Старицю й прямує до Харкова: він ішов великою поштовою дорогою Вовчанськ – Харків зі Стариці на Ізбицьке, далі на Тернову, Веселе й виходив на великий поштовий шлях Білгород – Харків біля Тишків.

Ми відвідали село Старицю восени 2021 року, заїхавши туди з боку Вовчанська. Розташоване осторонь жвавих шосе, промислових підприємств, Стариця – тихе й довге село, з поганенькою центральною дорогою та огидною піща-

ною пилюкою. Центральна частина Стариці вирізняється оформленою частиною під дитячий майданчик та могилою воїнів часів Другої світової війни. Цього дня Стариця була кінцевою точкою для нас, тому ми, за старою звичкою, влаштували собі обід із сирного пирога, чаю та якихось смаколиків. Григорій Савич не залишив нас і цього разу: пронизливий вітер стихнув, визирнуло сонце, і ми задоволено відзначили, що він поруч із нами, бо йому, мабуть, подобаються наші подорожі за його адресами.

Після обіду ми проїхали вздовж усього села й зафіксували всі старі будівлі. Звісно, що в Стариці нічого не нагадує тих часів, коли воно належало до монастирської власності, церква не збереглась, але залишилось досить багато старих дерев'яних будинків, деякі з яких обкладені цеглою. Те саме стосується й села Ізбицьке, яке розташоване в глухому куті й де тиша стоїть неймовірна. Церква в Ізбицькому не достояла до сьогодні, але його старі хати повинні бути досліджені етнографами та краєзнавцями.

⁹ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 86, № 24. Арк. 54–55.

Стара хата в селі Ізбицьке, фото А. Пармонова, 2005 рік

Місто Куп'янськ та слобідка Диськівка

Про відвідування сотенного містечка Куп'янка Ізюмського слобідського полку, яке ми знаємо в подальшому як повітове місто Куп'янськ Слобідсько-Української губернії, пізніше Воронежського намісництва й Харківської губернії, Сковорода написав у присвяті до свого твору «Убогий жайворонок»¹. Сам твір-притчу було написано 1787 року, під час перебування у слободі Гусинка Куп'янського повіту. Присвята стосувалась його приятеля – кадета, а згодом прапорщика, Федора Івановича Диського.

Саме під час своєї подорожі у 1762 році Сковорода познайомився в Куп'янську з батьком Федора Диського – сотником Іваном Григоровичем Диським. Цікаво, що Федір Іванович Диський народився саме 1762 року², але, зі слів Сковороди, це сталось уже після

його зустрічі з Диським-старшим. Ось як пише про знайомство із Іваном Диським Сковорода у присвяті: *«Иоанн, Отец твой, в седьмом Десятке Века сего (в 62-м году) в Городе Купянске первый раз взглянул на мене, возлюбил мене. Он никогда не видел мене. Услышав же Имя, выскочи и, достигши на Улице, молча в Лице, смотрел на мене и прикинул, будто познавая мене, толь милым Взором, яко до Днесь, в зеркале моей памяти, живо мне он зрится. Воистину прозрел Дух его, прежде Рождества твоего, что я тебе, Друже, буду полезным. Видишь, коль Далече простирается Симпатия! Се ныне Пророчество Его исполняется!»*.

Скоріше за все, після того як навесні 1762 року Сковорода побував у Харкові, він повернувся до Стариці, і вже зі Стари-

¹ Рукопис «Убогого жайворонка» не зберігся, але, на щастя для нас, цей твір видав окремою книжкою у 1837 році «Московский попечительный комитет «Человеклюбивого общества». Саме у Москві останні роки жив Федір Диський, де трагічно загинув у 1833 році. Мабуть, саме його нащадки і мали рукопис Григорія Савича.

² ЦДІАУК. Ф. 1991, оп. 1, од. зб. 67. Арк. 25. Исповедная роспись Покровской церкви города Купянска, 1798 год.

Слобідка Диськівка та місто Куп'янськ на мапі початку ХХ століття

ці пройшов через Куп'янськ в кінці весни або на початку літа. Пізніше у 1762 році він проживає у Харкові. Малоімовірно, що саме Куп'янськ був головною метою відвідування, скоріш за все, Сковорода йшов зі Стариці на Ізюм або до Святогірської обителі, але це тільки припущення. Якщо справді він йшов зі Стариці, то спочатку він скористався Торською дорогою до містечка Печеніги, а вже з них через Бурлук йшов до Куп'янська. Ми можемо припускати, що Сковорода вже був знайомий з родинами Донець-Захаржевських та Розаліон-Сошальських, тому міг відвідати їх у Бурлуку чи Гусинці, в такому разі маршрут через Куп'янськ на Ізюм чи Святогірський монастир буде логічним.

Опису слободи Куп'янки під час першого перебування в ньому Сковорода, на жаль, немає. Є трішки пізніший документ, коли слобода стає центром комісарства, він датується 1767 роком і складений місцевим канцеляристом Григорієм Книшевим³. Ми бачимо ветху дерев'яну фортецю з баштами та дерев'яною стіною (316 сажнів), вали та рови обсипались.

В Куп'янці було три храми: Покровський соборний, Миколаївський та Пе-

тропавлівський. Вулиць та провулків 15, дворів 324, податного населення 1380 чоловіків. Ярмарків на той час було чотири, але купці на них приїжджали тільки з Харкова та Чугуєва. Місцеве населення займалось здебільшого виробництвом та переробкою шкіри, були також ковалі, ткачі, кравці та теслярі.

Родина Диських проживала у своїй міській садибі у Куп'янську на Городовій вулиці, пізніше вона була вулицею Дворянською, а в радянські часи – Леніна, зараз це проспект Конституції. Диські були прихожанами у Покровському соборі, їхня садиба була поруч і розміщувалась усередині куп'янської фортеці. Побудував її сотник Ізюмського полку Григорій Іванович Диський. На мапі «*войсковой слободы Купенки*» 1767 року поруч із Покровським собором її упорядник намалював найбільший будинок усередині фортеці, можливо, це і була садиба Диських⁴.

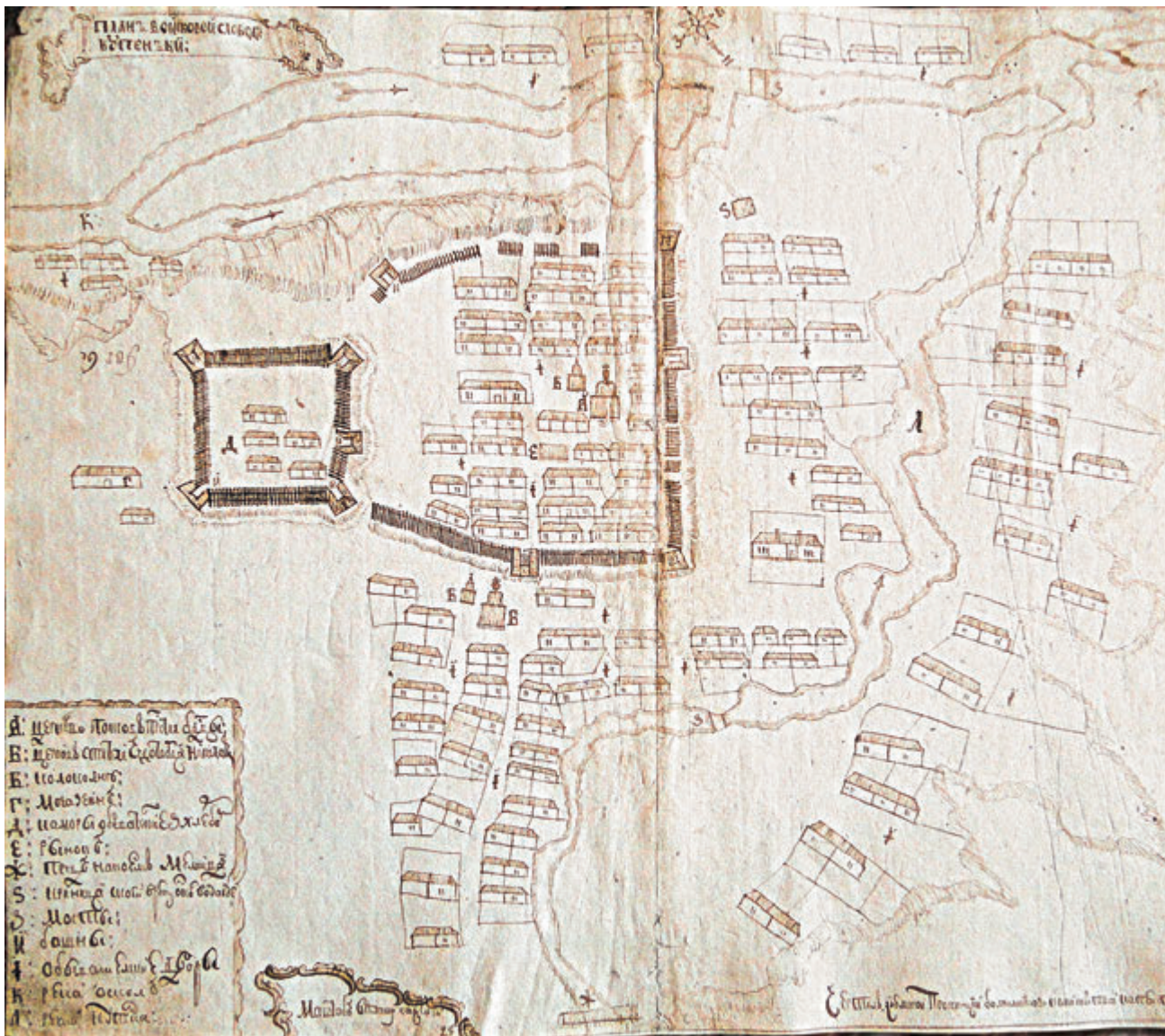
Залишків садиби Диських виявити не вдалось, взагалі у сучасному Куп'янську не залишилось жодної будівлі з XVIII століття. Звичайно, у цьому місті ми були неодноразово, зафіксували старовині бу-

³ ЦДІАУК. Ф. 1584, оп. 2, од. зб. 44. Арк. 104. Хроно-географическое описание слободы Купянки с комиссарством.

⁴ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, од. зб. 387. Арк. 73. План войсковой слободы Купянки, 1767 год

Місто Куп'янськ та річка Оскол на поштової листівці початку ХХ століття

План слободи Куп'янки, 1767 рік

дівлі другої половини ХІХ–ХХ століть. Були спроби і книгу про Куп'янськ писати, та місцева адміністрація наполягала на тому, щоб вести початок його з 1655 року, хоча вже давно доведено: дата помилкова, а сам Куп'янськ засновано на 20 років пізніше – у 1675 році. Через це протиріччя співпраця з підготовки видання книги припинилась.

До наших часів зберігся лист Сковорода до Івана Григоровича Диського у Куп'янськ, датований 20 листопада 1778 року і написаний із Бурлука⁵. З цього листа ми бачимо, що Сковорода не знає, чи живий його адресат, чи ні, але він хоче продовжити з ним спілкування, тим більше, що від Бурлука до Куп'янська недалеко.

Оскільки Сковорода перебував неодноразово у 1770-1792 роках у маєтках Розаліон-Сошальських (Гусинці та Мона-

чинівці), про що йтиметься далі, то, звісно, він міг заходити до Куп'янська, де жив його приятель Федір Іванович Диський з дружиною Тетяною Іванівною. Тим більше, що у самому Куп'янську були садиби приятелів Сковорода – прапорщика Олексія Юрійовича Розаліон-Сошальського та його рідного брата прапорщика Григорія. При цих садибах проживали постійно їхні дворові служителі, що свідчить про більш-менш стабільне використання власниками цих маєтків⁶. На жаль, виявити, де саме були садиби Розаліонів у Куп'янську, виявити не вдалось.

Звичайно ж, міг Сковорода відвідувати і маєток Диськівка⁷ поблизу Куп'янська. Із слободи Гусинки була пряма дорога на слобідку Смородьківку і далі на Диськівку. Через Гусинку тягнулася і велика поштова дорога Білгород – Ізюм, яка проходила поруч із Диськівкою.

⁵ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 3, № 72075.

⁶ ЦДІАУК. Ф. 1991, оп. 1, од. зб. 31. – Арк. 67-67 зв. Исповедная роспись Николаевской церкви города Купянска, 1784 год.

⁷ Колишня Диськівка – це майже покинуте село Ковалівка Куп'янського району Харківської області.

Геометричний план міста Куп'янська, 1780 рік, приватна колекція

Старовинна комора у місті Куп'янську, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Маєток у Диськівці заснував куп'янський сотник Григорій Іванович Диський приблизно у 1715 році, тоді в ній мешкало у 33 дворах 137 чоловіків, а єдиним доходним елементом садиби був

шинок⁸. На 1785 рік ми бачимо у Диськівці дерев'яний панський будинок, при ньому регулярний сад з грушами, яблуками, дулями та бергамотами. Був і свій ставок, і млин на річці Куп'янці, і досить

⁸ ЦДІАУК. Ф. 1722, оп. 1, од. зб. 57. Арк. 1301. Перепись Изюмського слободського полка, 1732 год

Сучасний вид на місцевість де колись була Диськівка, фото А. Парамонова, 2021 рік

великий будівельний ліс з могутніми липами та дубами. В лісі водились, до речі, дикі кролі; з птахів – тетеруки, а на лугових степах та балках – дрохви. В річці Куп'янці для панського вживання ловили щук, окунів, карасів, плотву, пічкурів. Землі в маєтку було 1981 десятина, а в слобідці проживали 385 підданих селян⁹. Піддані черкаси, які проживали у Диськівці на землях Диського, належали до приходу Покровського собору у місті Куп'янську.

⁹ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 7. Арк. 9 зв.–10 зв. Экономические примечания на Купянский уезд, 1785 год.

Місцевість, де колись була Диськівка, ми відвідали восени 2021 року, відвідали перед тим Смородьківку, Самборівку, трохи заблукали на старих полях та ґрунтовках. Віднайшовши колишню поштову дорогу Білгород – Ізюм, ми за-

їхали до колишньої Дисківки саме з неї. Запустіння було скрізь, поля заросли бур'янами, в них розплодилася сила-силенна перепілок та куріпок. Не зважаючи на нашу автівку, вони пересувались вздовж шляху і злітали тільки коли ми виходили з неї. Поодинокі будинки збереглись в різних частинах села, тому воно зараз ніби зібране з декількох невеличких хуторів. Від колишнього маєтку Диських нічого не залишилось, але природа виявилась чудовою, деє білів крейдяний розкоп, добре видно звідси і Куп'янськ. Не могли не порадувати себе чашкою гарячого чаю. За старим звичаєм, ми щось обов'язково повинні привезти додому від Григорія Савича і на цей раз це була криваво-червона шипшина.

Містечко Вільшана та маєтки Ковалевських

Дорога між Богодуховом та Харковом відома з другої половини XVII століття. Але вона вважалась небезпечною, оскільки її перетинав Муравський шлях, яким татари пересувались під час своїх нападів на Московське царство. Тому білгородські воєводи дозволяли, щоби цим шляхом ходили тільки добре озброєні заго-ни. У XVIII столітті загроза поступово спа-дає, й пересування стає жвавішим, осо-бливо завдяки паломникам, які ходили між Києво-Печерською лаврою та Святогір-ською обителлю. Та дорога пролягала че-рез Охтирку, де паломники відвідували

чудотворний образ Охтирської Божої Ма-тері; у тому ж столітті до святинь долучили й Каплунівську ікону Божої Матері – і чис-ленні богомольці заходили й туди; прибут-ки церкви Різдва Богородиці в Каплунівці, між іншим, передавали на колегіумський Покровський монастир у Харкові.

Поміж Харковом та Богодуховом, уздовж річок Лосик та Вільшанка, розки-нулось велике містечко Вільшана, омину-ти яке Сковорода ніяк не міг у своїх подо-рожах; та й узагалі, можливо, саме через Вільшану й потрапив Сковорода впер-ше до Харкова. Згадав Вільшану Сково-

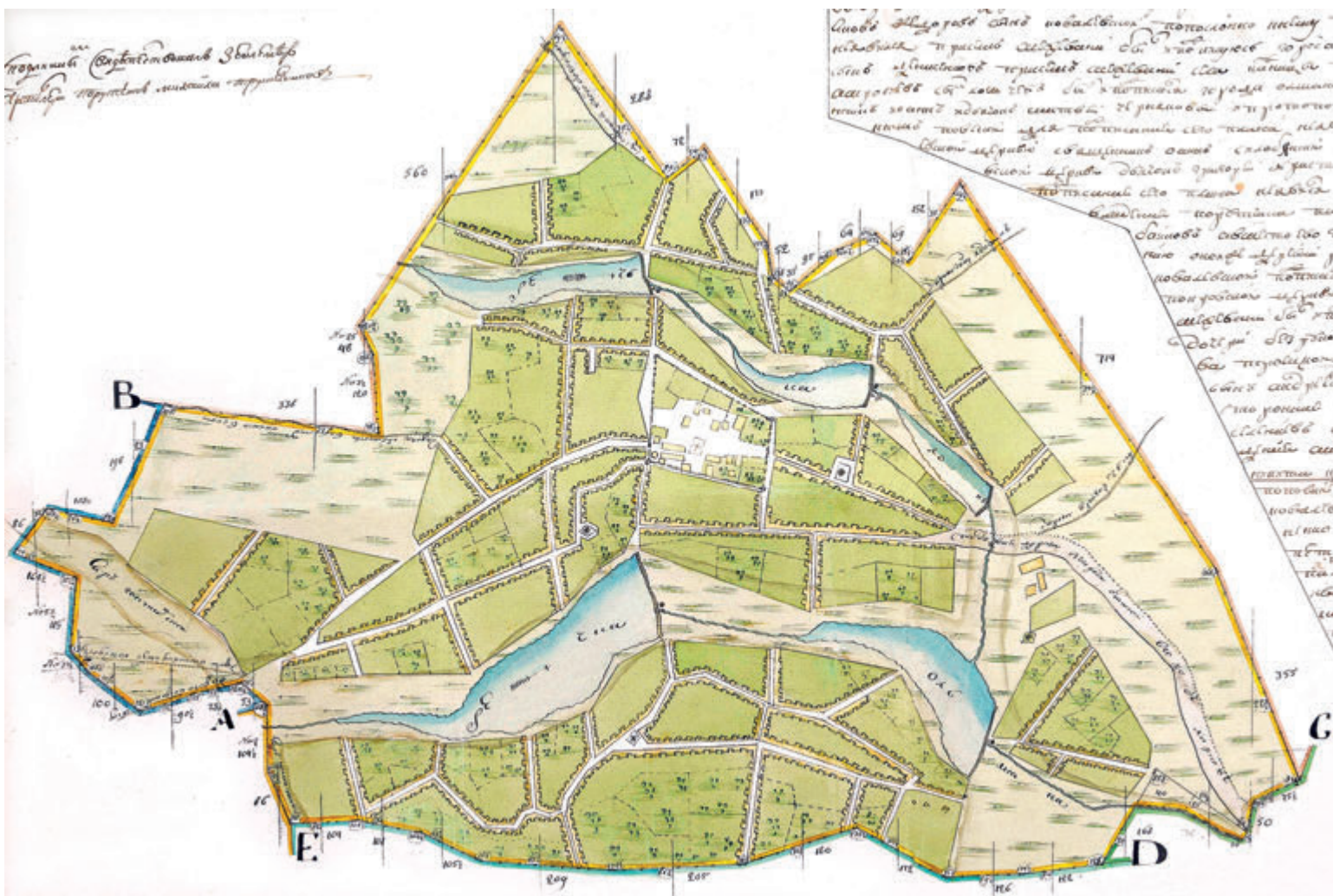

Соборна церква Різдва Богородиці, яка пізніше перейменована на Покровську, фото С. Таранушенка, 1928 рік

Частина геометричного плану Золочівського повіту 1782 року

План містечка Вільшана, 1777 рік

Миколаївська церква Вільшани,
фото А. Парамонова, 2021 рік

¹ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 45. – Арк. 446. Ревизская сказка священников слобода Ольшана, 1782 год.

рода й у своєму листі до Михайла Коваленського за вересень 1762 року, звідки нам зрозуміло, що він із кимось контактує в тому містечку. У цьому ж листі згадується хлопчик на ім'я Олексій, і майже всі дослідники вважали, що йдеться про Олексія Базилевича. Але йому було тоді не більше п'яти років, малоймовірно, щоб його в такому віці згадували Сковорода і Михайло Коваленський.

Саме через Вільшану ходив Сковорода до маєтків Каразіних та Андрія Ковалевського. Можливо, саме протоієрей соборної церкви Різдва Богородиці у Вільшані, Василь Максимович Лудокорвін¹, або священник цієї ж церкви, Даниїл Залеський, і відспівували Сковороду 1794 року. Саме ця церква була не тільки собором у Вільшані, адже деякий час саме тут правив службу протопоп, якому підпорядковувались церкви та духовенство найближчої округи.

Сотні разів ми проїжджали Вільшану, і щоразу під час підйому на гору з боку Бо-

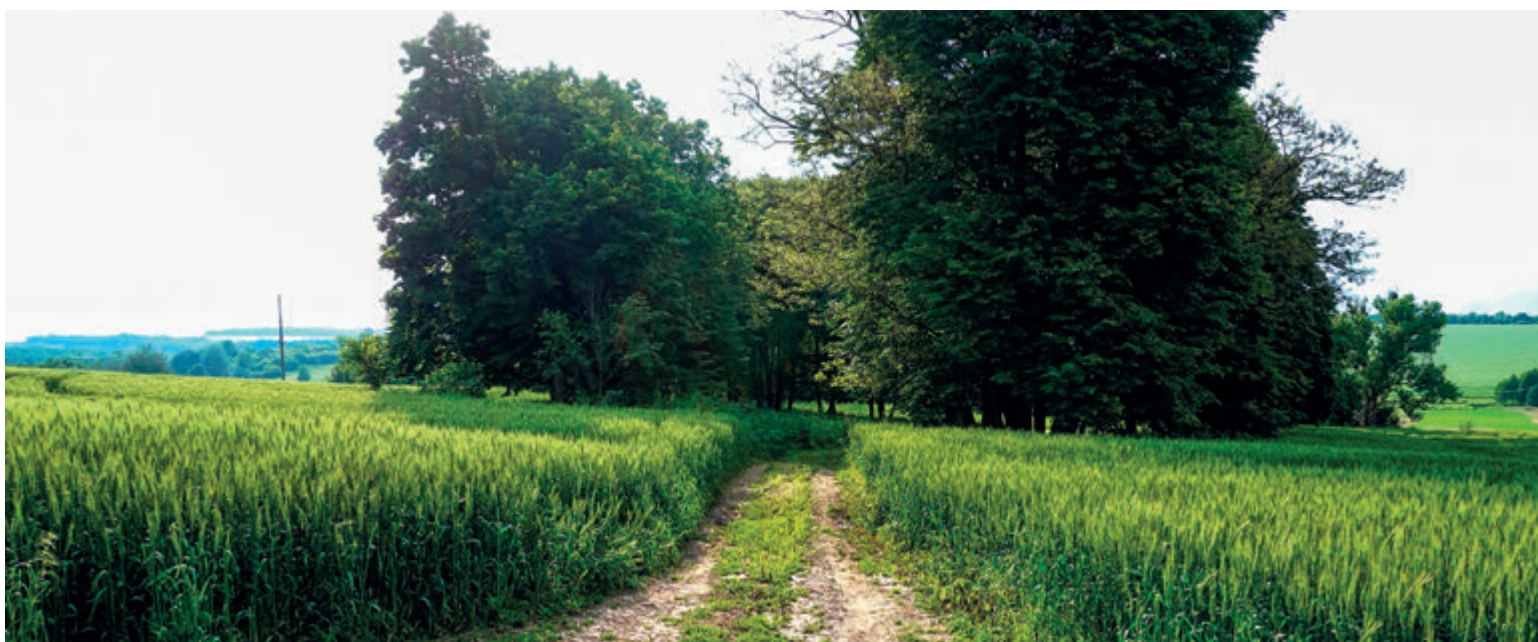
годухова нам відкривалась найкраща картина – велична балка з посадженими Творцем деревами й видом на хати сучасних обивателів. Це і є Слобідська Україна у всій красі: яка б не була пора року, цей краєвид притягує зір, недаром місцеві жителі кажуть: «Вільшана – столиця всесвіту».

До заснування Вільшани причетний родич полковника Харківського слобідського полку Григорія Донця – Семен Ковалевський. Місцева фортеця була значним укріпленням у просторі між річками Уди та Мерло, в недалекій відстані від Муравського шляху, серцевина якого збігається з сучасною дорогою від села Максимівка на трасі Харків – Охтирка до міста Золочів та проходить повз маєстності Ковалевських у Кадниці та Іванівці (Сковородинівці). П'ять церков прикрашали містечко Вільшану: соборна церква Різдва Богородиці, пізніше перейменована на Покровську; Архангело-Михайлівська, Воскресіння, Трьох Святителів та Миколаївська. До наших часів збереглась дерев'яна Миколаївська церква, побудована 1753 року, і, звичайно ж, Григорій Савич хоча б один раз, але побував у ній. Це одна з небагатьох будівель, яка пов'язана з його іменем і зберігає зовнішні ознаки народної архітектури.

Місцевість від Вільшани до Харкова на схід, до Муравського шляху – на захід, і до Валок – на південь являла собою могутні будівельні ліси. З одного боку, це постійна небезпека, а з іншого – можливість займатись будівництвом, гуральництвом та виробництвом селітри. З роками біль-

Иконостас Миколаївської церкви Вільшани, фото С. Таранушенка, 1928 рік.

Липові алеї в колишньому маєтку Ковалевських у Ярошівці, фото А. Парамонова, 2021 рік

²ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, од. зб. 387. – Арк. 19. Хроно-географическое описание Ольшанского комиссарства. Автором цього документа став власник села Ярошівка Іван Якович Ковалевський, на той час титулярний радник.

Меморіальний знак на місці садиби Ковалевських в Ярошівці, фото В. Горбоносова, 2021 рік

шість лісів було втрачено. Ще в 1760-х роках водились там ведмеді та дикі кози.

Подорожуючи, Сковорода застав у Вільшані фортецю зі стінами та баштами, валами та ровами, хоча вона вже не мала ніякого значення та рік за роком спустошувалась і гнила. До 1765 року Вільшана була сотенним містечком, а потім центром комісарства. На 1767 рік ми бачимо в ній

606 дворів, серед яких 8 належали старшині, 61 вулицю та провулок. Проживало там 2130 чоловіків². Вільшанські обивателі займались хліборобством, вирощували пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, коноплі, льон, горох та мак. По хуторах утримували коней, биків, корів, овець, кіз та свиней. Серед місцевих ремісників були свої ковалі, кравці, шевці, ткачі, шкі-

Чуків яр в околицях Вільшани, фото В. Горбоносова, 2021 рік

ряники. Чотири ярмарки на рік доповнюють значущість Вільшани на ті часи.

Згаданий вище Семен Ковалевський став засновником одного з великих шляхетних родів Слобідської України. Саме він почав різними способами збирати землі поблизу Вільшани, купувати їх, захоплювати. Займанщину Семена Ковалевського розширили його сини – золочівський сотник і полковий осавул Яків Семенович (він же посів маєтності на Кадницьких байраках) та вільшанський сотник Василь Ковалевський. Величезні території дістались нащадкам Ковалевських, декілька цікавих маєтків було засновано ними.

Один із найпримітніших маєтків поблизу Вільшани – село Ярошівка: до наших днів тут збереглись липові алеї парку Ковалевських. За часів Сковороди воно належало колезькому асесору Івану Яковичу Ковалевському – автору Хроно-географічного опису Вільшанського комісарства. Цілком імовірно, що саме він був приятелем Сковороди і його адресатом.

Двічі ми відвідували Ярошівку 2021 року разом з істориком Володими-

ром Леонтійовичем Маслійчуком, причетним до встановлення пам'ятного знака на місці цієї садиби. Він же провів нас і по інших маєтностях, які належали Ковалевським поблизу Вільшани. Панорами побаченої тоді природи ми взяли за основу дизайну нашого проєкту «Дорогами Сковороди». Під час другого візиту ми збирали в Ярошівці липовий цвіт – пізніше показували його на виставці клубу «Гостинна на Дворянській», присвяченій Сковороді.

Поруч із Вільшаною розташований ще один маєток Ковалевських – село Григорівка. Він саме належав Андрію Івановичу Ковалевському, в іншій садибі якого Сковорода закінчив свій земний шлях. Садиби в Григорівці не було, взагалі село заснували спершу як хутір при млині на річці Уди. Землі до Григорівки належало до 396 десятин, а проживало тут на 1785 рік 145 підданих черкас³. Під час своїх подорожей Сковорода, можливо, тільки проходив повз Григорівку, у другій половині XVIII століття тут нічого примітного не існувало. З пізніших часів тут залишився дерев'яний будинок земської школи, який поступово руйнується.

³РДАДА. Ф. 1355, оп. 1, од. зб. 1938. – Арк. 35 зв. – 36. Экономические примечания на Золочевский уезд, 1785 год.

Річка Уди поблизу Григорівки, фото А. Парамонова, 2021 рік

Село Довжик

На великодні свята 1765 року Григорій Сковорода відправляє листа ректорові Харківського колегіуму Йову Базилевичу з Довжика¹. Деякий час у краєзнавців та істориків, які вивчали біографію Сковороди, існувало дві версії, де був розташований той Довжик. За однією з них, це хутір Довжик² Валківського повіту, але, як виявляється, він був заснований після 1804 року. До того ж, ці землі належали дворянському роду Дуніних, які не мали зі Сковородою жодних стосунків, тому ця версія помилкова. А от відповідно до другої Сковорода проживав тоді в селі Довжику Золочівського повіту, яке належало Тетяні Яківні Щербініній. З походження вона є донькою князя Крапоткіна, а її чоловік, Петро Андрійович Щербінін, був троюрідним братом слобідсько-українському губернаторові Євдокиму Олексійови-

чу Щербініну, завдяки якому він і познайомився зі Сковородою. Сталося це в Харкові, де обидва Щербініни мали домоволодіння в цитаделі харківської фортеці.

Щербініни ведуть своє походження від Григорія Матвійовича Щербініна, який 22 березня 1683 року отримав грамоту на дворянство, і здебільшого представники роду мешкали у Московській губернії, де й були записані до 6-ї частини родовідної книги³. Петро Андрійович Щербінін, вдало одружившись у 1746 році з багатою княжною Крапоткіною, отримав після її смерті 1776 року величезні маєтності на території колишнього Харківського слобідського полку, зібрані ще полковником Григорієм Донець-Захаржевським.

Родина Петра Андрійовича Щербініна здебільшого проживала в го-

¹ Російська національна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург). Ф. Титова, № 1395.

² Сучасне село Валківської територіальної громади Богодухівського району Харківської області.

³ Г А Х О , ф.14, оп. 11, од. зб. 5. – Арк. 200 об.- 202. Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии

Маєток Довжик, загальний вигляд, фото Г. Лукомського, 1914 рік

Довжук на геометричному плані Золочівського повіту, 1782 рік

ловному маєтку – Довжику, де був великий дерев'яний палац, служби та ландшафтний парк із садом. Біля садиби князь Яків Микитович Крапоткін побудував домову церкву Іоанна Предтечі; фундатор храму не довжив до його освячення, там же його було поховано (помер 5 жовтня 1746 року). На жаль, церква не збереглась до наших часів, хоча її барокові риси привертали погляди мистецтвознавців та поціновувачів старовини. Звичайно, що в ній бував і Григорій Савич Сковорода. Земельна дача в Довжику складала близько 13725 десятин, куди входили, окрім Довжика, села: Рогозянка, Миронівка й Цапівка. У цих маєтностях на 1785 рік проживало 1728 чоловіків та 1740 жінок підданих черкас⁴. У маєтку були потужна винокурня, млини, селітряні бурти, заводи коней та рогатої худоби. Селяни також займались бджільництвом.

Маєток Довжук, церква Іоанна Предтечі, фото Г. Лукомського, 1914 рік

⁴ РДАДА. Ф. 1355, оп. 1, од. зб. 1938. Экономические примечания на Харьковский уезд, 1785 год.

Маєток Довжик, церква Іоанна Предтечі, іконостас південного віктарю, фото Г. Лукомського, 1914 рік

День народження Петра Щербініна влітку 1767 року відсвяткували з розкішшю; пізніше, 1771 року, був написаний фамільний портрет, на якому, окрім родини, зображений і гувернер Йоганн Віганд, що залишив цікаві щоденники.

Портрет до нашого часу не зберігся, але існує його опис: «...Семейная группа собралась в парке под сенью развесистых дубов. Сам Петр Андреевич сидит в кресле; по правую руку стоит его жена Татьяна Яковлевна, рожденная княжна Крапоткина; она поддерживает младшего сына Николая, грудного еще ребенка, стоящего на столе в одной рубашечке; возле матери второй сын, Дмитрий, играет со своею младшей сестрой Варварой. По левую руку старший сын Андрей, мальчик лет десяти или одиннадцати, в мундире

Криниця в Довжику, фото В. Горбоносова, 2021 рік

сержанта Измайловского полка, подносит отцу рисунок; за ним стоит губернёр-типичный, благообразный, бритый немец средних лет. Мужчины: Петр Андреевич, губернёр и старший сын – в пудренных париках; на втором сыне камзол, чулки и башмаки с пряжками, как на взрослом; мать семейства в чепце и шали; дочь, лет пяти-шести, тоже одета как большая в богатый наряд того времени. За парком, на заднем плане, виден господский дом принадлежавшая Щербининым села Должика...».

Сковороду запросив Петро Щербінін як учителя для старшого сина Андрія (народився 1 липня 1760 року, у п'ятирічному віці вмів читати, писати, показував добрі знання іноземних мов⁶). У подальшому Сковорода мешкатиме в іншому маєтку Щербініна в Харківському повіті – у Бабаях, куди вони перебрались після смерті Тетяни Яківни. Маєтком Довжик пізніше володів Дмитро Петрович Щербінін, він же на початку ХІХ століття будував новий кам'яний палац, служби, розмічав регулярний

парк. У середині ХІХ століття маєток перейшов по жіночій лінії до князів Голіциних, і його описи відомі завдяки мистецтвознавцю Георгію Лукомському, який побував там 1914 року⁷.

Потрапив Сковорода до Довжика з Харкова. Скоріше за все, його доправили сюди на екіпажі власників великою поштовою дорогою Харків – Золочів, а від села Миронівка вже вела дорога на Довжик, який розташувався на лівому березі річки Уди. Скільки часу перебував у Довжику Сковорода, нам на сьогодні не відомо. Наступного року, 1766-го, він знову повертається до Харкова.

Один із нас (Андрій Парамонов) уперше побував у Довжику ще 1999 року: тоді вразила величезна яма на місці кам'яної церкви ікони Володимирської Божої Матері, знищеної радянською владою. Від маєтку залишився лише паровий млин пізнішого часу. Вячеслав Горбоносів у рамках проєкту «Дорогами Сковороди» побував у селі на початку осені 2021 року і зафіксував тоді старі хати й той самий паровий млин початку ХХ століття.

⁶ Щербачев Ю. Н. Приятели Пушкина. Михаил Андреевич Щербинин и Петр Павлович Каверин. – М.: Синодальная Типография, 1912. – С. 11.

⁷ Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2015. – С. 59–60.

Слобода Гусинка

Гусинка¹ – одне з найцікавіших місць Слобідської України, яке припало до душі Григорію Савичу Сковороді. В іншому випадку не став би він відвідувати так часто ці благословенні терени. Вперше Гусинку у зв'язку зі Сковородою Михайло Коваленський згадує в 1770-му році, коли пише про виїзд до Києва з молодшим із братів Сошальських. Але ми можемо, виходячи з двох листів Сковорода до Михайла Коваленського, датованих першою половиною 1767 року і 25 червня 1767 року, припустити, що вже в цьому році Сковорода жив навесні та влітку саме у Сошальських. У цьому листі він згадує куп'янські степи. Можливо, Сковорода побував у Гусинці ще у 1762 році, коли зафіксоване його знайомство із Іваном Диським у Куп'янську².

З листування Сковорода нам відомо, що Гусинку він відвідував у 1778, 1779, 1782, 1785, 1786, 1787, 1788, 1791, 1792 роках. Нагадаємо, що в часи, коли тут бував Сковорода, після ліквідації полкового устрою Гусинка входила до складу Куп'янського комісарства Слобідсько-Української губернії, а з 1780 року – до Куп'янського повіту Воронежського намісництва. Повернули її до Слобідсько-Української губернії тільки у 1797 році. Найчастіше у подорожах до Гусинки Сковорода користувався шляхом з Харкова до села Нижній Салтів³, де був міст через річку Сіверський Донець, і виходив на велику поштову дорогу Білгород – Ізюм, яка пролягала через Великий Бурлук і Гусинку на Куп'янськ.

¹ Сучасне село Гусинка розташоване у Куп'янському районі Харківської області. У Переписі Ізюмського полку 1732 року вона має назву Гусинець (ЦДІАУК. Ф. 1722, оп. 1, од. зб. 57. – Арк. 1144).

² ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк. 51 зв. Життя Григорія Сковорода.

³ Сучасне селище Старий Салтів Вовчанського району Харківської області.

Річка Гусинка в колишній слободі Гусинка, фото А. Парамонова, 2011 рік

Слобода Гусинка, 1780 рік

Коваленський так описує початок перебування Сковороди у Гусинці: «...В Изюмской округе, Харьковской губернии имели жительство дворяне Сошальские, которых брат меньшей просил тут же Сковороду пожить у него, предлагая ему спокойное пребывание в деревне его, где все по вкусу и охоте своей он мог найти, как и самого хозяина, ищущего любви его. Сковорода поехал с ним в деревню его Гусинку, полюбил место и хозяев, и поселился не в далеком расстоянии от деревни в пасеке их. Тишина, безмятежие, свобода возбудили в нем все чувства тех драгоценных удовольствий, которые опытом известны одним мудрым и целомудрым...»⁴.

Йдеться про сім'ю Розаліон-Сошальських – цей рід пішов на Слобідській Укра-

їні від полкового писаря Харківського (1697 р.), потім Ізюмського (1705 р.) слобідських полків Юрія (Георгія) Семеновича Розаліон-Сошальського. Філарет (Гумілевський) припустив, що ця людина закінчила Краківську академію⁵. Можливо, це і так, бо з документу Воронежського дворянського зібрання нам відомо, що Юрій Розаліон у слобідські полки прийшов з Польщі⁶. Дружина його була з роду Ковалевських і нібито за нею він отримав величезні землі слободи Гусинки⁷.

Юрій Розаліон мав двох синів. Один з них, полковий осавул Ізюмського полку Георгій (Юрій), отримав у володіння маєтності в селі Гусинка. Другий, сотник того ж полку Олександр, – маєтності в селі Юріївка⁸ на річці Чорний Жеребець. В осавула Юрія Юрійовича Розаліон-Сошальського у селі Гусинці народи-

⁴ Там само, Арк. 50-а.

⁵ Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Х., 1858. – Отделение 5. С. 241.

⁶ ГАВО. Ф. 29, оп. 138, од. зб. 13. – Арк. 7. Дело дворянского депутатского собрания о правах на дворянское достоинство Купянского уезда, прапорщика Семена Александровича Райзелион-Сошальского, 1794 год.

⁷ Новикъ. Нью-Йорк, 1948-1949. Отдел 2-й. С. 10.

⁸ Сучасне село Макіївка Красноріченської громади Сватівського району Луганської області.

Геометричний план на землі слобід Гусинка та Моначівка, 1780 рік, публікується вперше

лось восьмеро дітей. Тавіфа (?–5.03.1801), майбутня ігуменя Хорошевського Вознесенського дівочого монастиря, Осип (1721 р. н.), який дослужився до капітана, Іван (1730 р. н.) – відповідно, до сотника, Георгій та Олексій (1733 р. н.), обидва майбутні прапорщики. Донька Онисія по чоловіку стала Ковалевська, Уляна в заміжжі – Земборська та Ірина у шлюбі – Тимошенкова⁹.

Саме прапорщик Олексій Юрійович Розаліон-Сошальський був тим, хто запросив Сквороду жити у Гусинку. В службі він був лише деякий час підпрапорним та ординарцем при генеральських квартирах з 29 червня 1760 року¹⁰, потім вахмістром в Ізюмському гусарському полку. У 1767 році Олексій Розаліон-Сошальський виходить у відставку через хворобу «за внутрешними болезнями и частою в боках колкою»¹¹. Цей документ також описує, що чоловік «лицем бел глаза карие бровы и усы черние волоса на голове черние кудрявые долголик», зростом 2 аршини 10 вершків (186 см).

Олексій Розаліон-Сошальський був холостяком, мав упертий характер, часто судився з сусідами та родичами, збирав землі поблизу Гусинки. Старші брати довіряли йому цілком всі справи по судах та утриманню маєтку. Сестри, які жили своїми родинами, хотіли взяти собі додаткові наділи землі від спадщини батька, але Олексій, отримавши довіреності від братів, припиняв усі потуги близьких родичок. Найбільше турбувала Ірина Юрїївна Тимошенкова: або сама, або через сина Андрія Федоровича вона подавала до суду прохання, щоби брати виділили їй частину батьківської спадщини. Однак брати доводили, що вона при укладенні шлюбу отримала від батьків Юрія Юрійовича та Євдокії Яківни різне майно, до того ж духовний заповіт матері не показував нікого, крім її синів¹². Мабуть, Григорій Савич неодноразово бував свідком при обговоренні тих чи інших судових справ, яких удосталь зберігається у фонді Ізюмського повітового суду. Особливо за спірні землі зі Зміївським Миколаївським монастирем, який поступився Розаліонам ділянкою біля Спеваківських заводів, а це 1821 десятина будівельного лісу та сінних покосів. У 1785 році монастир продав і хутір Гусинський, угіддя яко-

⁹ ДАХО. Ф. 287, оп. 2, од. зб. 150.

¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, од. зб. 62. – Арк. 41 зв. Список именной слободских полков полковником, полковым старшинам и сотникам да подпрапорным по полкам, 1765 год.

¹¹ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, од. зб. 261. Арк. 1 зв.–2. Предложения губернатора, доношения, рапорты, ведомости: о назначении и увольнении гусар, о снабжении гусар провиантом и др., 1767 р.

¹² ДАХО. Ф. 287, оп. 2, од. зб. 150. – Арк. 7-8.

4

Государь наш братец
Александръ Юрьевичъ

Поздравляю по добротной Зміївского
новоберского монастыря съ нечест-
ноу фарадеемъ изъ братей свазни,
въ подале въ ильменскомъ уездномъ
суде гелобитной въ приназубаваніи
вместо насъ рубъ и по окон. Корде-
ніе илентъ валь вёрнѣ, и что
удиките по толку, спррктъ и препо-
словитъ небудѣтъ

Государь нашъ
Вашъ добродѣятѣль
Суден. капитанъ осенъ Сошальскій
Сотникъ Юрій Сошальскій
Грандъ Юрій Сошальскій

нашъ - гнѣ
185 годѣ

Г. прапорщичу
Сошальскому

Автографи Івана, Осипа та Георгія Розаліон-Сошальських, які довіряють своєму меншому брату вести справи з Зміївським Преображенським монастирем, 1785 рік

Всемилостивѣйшая Государыня прошдъ Вашего
Императорикаго повелѣнства осенъ моимъ
гелобитнѣ рѣшеніе удиките ктоцанію на Кіевитѣ
видяишюу уездной судѣ, октября. дня 1784 годѣ
гелобитству писаль илюишюу Каднаиствѣ
регистраторѣ павелѣ праковѣ свѣдѣишюу Еукобѣ
Грандъ Юрій Сошальскій

Автограф прапорщика Олексія Юрійовича Розаліон-Сошальського

Гусинка, Самборівка, Смородьнівка, Егоровка, Новомиколаївка на топографічній мапі 1949 року

го прилягали до земельних володінь братів Розаліон-Сошальських.

Григорій Петрович Данилевський наводить спогади про Олексія Розаліон-Сошальського, які залишив Егор Дмитрович Розаліон-Сошальський зі слів свого батька Дмитра Георгійовича: «Друг Сквороды, Алексей Юрьевич Сошальский жил в Гусинке, возле церкви, где теперь живет В. Ф. Земборский. Он был старый холостяк, оригинал, упрямого характера и, будучи бездетен, все имение хотел передать своему племяннику, моему отцу. Но рассердился на него за то, что тот приказал выбросить из пруда конопля, которые он ве-

лел мочить, и конопля были причиной того, что имение перешло в разные руки. Отец мой после выкупил небольшую часть. Это-то место где теперь я живу, т.е. хутор Селище, близ леса, называемого Васильков. Я помню и самого Алексея Юрьевича, и дом его, особой архитектуры. Это было очень высокое здание в три этажа. Верхний, по имени летняк, был без печей. Тут с весны проживал хозяин, друг Сквороды. У него были еще два брата, Осип и Георгий – мой дед. Первый жил также в Гусинке, а второй в Маначиновке». Недалеко от Гусинки есть лес. Тем в то время была хижина и па-

Криниця в Гусинці, фото А. Парамонова, 2021 рік

Сучасна Георгієвська церква в слободі Гусинка, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Стара хата в слободі Гусинка, фото А. Парамонова, 2021 рік

сека, где Сковорода проживав иногда вместе с Алексеем Юрьевичем. Место называлось Скрынники и получило имя «Скрынницкой пустыни»¹³.

Геометричний план земельної ділянки слободи Гусинки хоча і не зберігся цілком, доволі яскраво показує нам землеволодіння Розаліонів¹⁴. У Гусинці стояли три дерев'яних будинки, які належали капітану Осипу, сотнику Івану і прапорщику Олексію Розаліон-Сошальським. Біля кожного будинку був сад з плодовими деревами: яблунями, грушами, бергамотами, дулями та вишнями.

Будинок сотника Івана Георгійовича Розаліона стояв на лівому березі річки Гусинки¹⁵, він був на 11 покоїв, одноповерховий, з кам'яним підвальним поверхом та мезоніном, пізніше його обклали цеглою¹⁶. Садиба була огорожена дубовим тиним, пізніше його змінили на цегляну огорожу з дерев'яними решітками. В садибі було безліч господарських будівель: флігель, кухня, льохи, сараї, комори, конюшня з каретним сараєм. Поруч були і млин, і вітряк. Ймовірно, саме Іван Георгійович успадкував батьківський будинок у Гусинці.

Колодязь в слободі Гусинка, фото А. Парамонова, 2021 рік

Сковорода, скоріш за все, бував у цьому будинку і міг навчати сина господаря – Самуїла (1776 р. н.). Звичайно ж, Сковороду знали дружина Івана Розаліона Євдокія Степанівна, старші доньки Іри-

¹³ Данилевський Г. П. Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Х., 1866. – С. 34.

¹⁴ Р Д А Д А . Ф. 1354, оп. 92, од. зб. Г-К. Геометрический план слобод Гусинки и Моначиновки с хуторами, 1780 год.

¹⁵ Перша назва річки – Гусинець, цей топонім зустрічаємо ще на геометричному плані 1780 року, а «Економічні примітки» 1785 року вже подають назву річки як Гусинка.

¹⁶ ДАХО. Ф. 3, оп. 120, од. зб. 9. – Арк. 20, 26.

Хутір Приютін, 1780 рік

¹⁷ Причт церкви Георгія у Гусинці, мабуть, теж спілкувався із Сковородою. Це священники Іоанн Капустянський, Борис Котляревський та Іоанн Богуславський, дячок Захарій Лукашевський та їхні родини.

¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 1817, оп. 1, од. зб. 95. – Арк. 147. Рапорты воинских чинов генерал-майору Поскочину и генерал-майору Бринку: о прохождении ими воинской службы..., 1764 год.

¹⁹ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 7. – Арк. 12 зв.-14. Экономические примечания на Купянский уезд, 1785 год.

²⁰ Скотарством місцеві селяни займались в невеликих обсягах, жінки ткали полотно та сукна, пряли льон, коноплі та овечу вовну – здебільшого на продаж.

на та Катерина і тітка, яка жила при їхньому будинку, – Тетяна Василівна Торська. Цей маєток перейшов до 1840 року у володіння поручика Романа Вікторовича Поклонського і не зберігся до наших часів, втім, як і інші маєтки Розаліонів.

Щодо будинку прапорщика Олексія Георгійовича Розаліона ми вже вказували, що він був триповерховий, але, вочевидь, третім поверхом був мезонін – «летник». На геометричному плані він справді стоїть поруч із дерев'яною церквою в ім'я великомученика Георгія Побідоносця¹⁷. Як і інші маєтки у Гусинці, його огорожено.

Описів будинку капітана Осипа Георгійовича Розаліона, на жаль, не зберіглось, він теж знаходився поблизу церкви. Осип закінчив Харківський колегіум, у службі був з 1741 року підпрапорним Ізюмського полку. Після смерті батька у 1748 році одержав чин полкового хорунжого, а з 1757 року – молодшого полкового осавула, служив при квартирі командуючого Українською дивізією генерал-поручика князя Костянтина Кантемира¹⁸. Після ліквідації слобідських полків служив поручиком в Ізюмському гусарському полку, у відставку вийшов у чині капітана. Скоріш за все, його синів Юрія (1773 р. н.) та

Михайла (1778 р. н.) навчав Сковорода, знали його і дружина Анастасія Іванівна (уроджена Кондратьєва) і доньки Анастасія, Варвара та Олександра.

До дачі слобід Гусинка та Моначинівка входило 5150 десятин орних земель, 7101,5 десятин сінокосів, 1345,5 десятин дров'яного лісу, інші землі вважались незручними для використання¹⁹. Загалом у цій дачі у Розаліонів було 13894 десятини 414 сажнів земель. В Гусинці було 100 дворів підданих черкас, з яких 653 чоловіка та 430 жінок, дехто з них вже були дворовими у Розаліонів.

Економіка маєтків Розаліонів складалась таким чином: піддані черкаси обробляли для них 702 десятини ріллі, решту земель використовували для себе²⁰. Вирощували тут здебільшого жито та пшеницю, інші зернові давали слабкі врожаї. В слободі Гусинка стояв млин на три постави, з якого брати Осип та Іван отримували до 100 четвертей помольного хлібу. Частково хліб йшов на винокурні, горілку з якого, а також наливки та мед продавали у Гусинці у чотирьох шинкових домах. На річках Гусинці, Лозовій та ставках водились щуки, окуні, карасі, лини, плотва, міні. З водойм брали рибу передовсім для

панських потреб, селянам дозволяли ловити її зрідка.

Дров'яний ліс у дачах Гусинки складався з дубу, липи, яблунь, груш, ясеня, клену, горіха і терну. Для виробництва селітри цей ліс не підходив. Автор «Економічних приміток» зазначає, що у лісах водились вовки, зайці, лисиці, горностаї; з птахів – зокрема тетеруки; в степах жили дрохви, стрепети, перепілки, а на річках – дикі качки, кулики, чаплі.

Величезна кількість земель була під сінокосами, здебільшого степовими, і давала якісне сіно для худоби. В угіддях вирощували рогату худобу, овець, коней. Вівці спочатку були прості породи, але з часом господарі придбали тонкорунних іспанських. Розаліони зробили досить розгалужену систему хуторів і ставків на річках Гусинка та Лозова. Слугували вони для пригону худоби з весни до осені, саме з таких хуторів вийшли села Просянка²¹, Єгорівка, Селище та Приютине²².

Колодязь в селі Просянка, фото А. Парамонова, 2021 рік

Наш сніданок в селі Просянка, 2021 рік

Наявність такої кількості хуторів, а ще пасік давало можливість Григорію Савичу не затримуватись біля хазяйських будинків і жити вільно в різних частинах маєтку. Особливо це мало значення, коли йому не подобалось щось у поведінці свого приятеля Олексія Розаліон-Сошальського. У листі до його брата Осипа Юрійовича, датованого 1781 роком, Сковорода пише про срібллюбство свого приятеля²³. Скоріш за все, старші брати знали про настійне прагнення Олексія до стягування грошей з боржників і обговорювали це зі Сковородою, але вони також розуміли, що брат відстоював інтереси не тільки власні, а і всієї родини.

Особливо цінним надбанням Олексія Розаліон-Сошальського стала купівля у 1785 році земель Зміївського Преображенського Миколаївського монастиря. Насамперед хутору Гусинського, де стояв монастирський дерев'яний будинок для приїзду ігумена. Земельна дача цього хутора складала 4691,5 десятин землі, з яких 4254 десятини займали сінокоси²⁴. При хуторі жили 92 чоловіки та 79 жінок, які не стали предметом купівлі і перейшли в казенних селян. Можливо, колишній ігуменський будинок надавали й для проживання Сковороді, адже ця споруда розташовувалась осторонь Гусинки. Ймовірно, це й була Скриницька пустинь, яку згадував Єгор Дмитрович

²¹ Просянка входить до складу Кіндрашівської територіальної громади Куп'янського району. За часів Сковороди тут був хутір сотника Івана Розаліона, де розводили рогату худобу та коней, була і риза для хліба.

²² Сьогодні село чомусь має назву Прилютове і входить до Кіндрашівської територіальної громади Куп'янського району. Чому в радянські часи змінилась назва, невідомо.

²³ Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 г.). Х.: Типография губернского правления, 1894. – С. 112–113.

²⁴ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 7. – Арк. 9-9 зв.

Самборівка, де проживав приятель Сковороди – Семен Дятлов, фото А. Парамонова, 2021 рік

Экономические примечания на Купянский уезд, 1785 год.

²⁵ Новомиколаївка входить до складу Шевченківської громади Куп'янського району Харківської області.

²⁶ Там само. Арк. 12-12 зв.

²⁷ Сьогодні ці села входять до складу Кіндрашівської територіальної громади Куп'янського району Харківської області.

²⁸ ЦГІАУК. Ф. 1991, оп. 1, од. зб. 67. – Арк. 388. Исповедная роспись Георгиевской церкви села Гусинки, 1798 год.

Розаліон. Пізніше хутір мав назву Чернещина, а з 1895 року в статусі села іменувався як Новомиколаївка²⁵.

Інше придбання від того ж монастиря було ще кращим, воно не мало великої кількості землі, але зі 110,5 десятин в ньому було 96 десятин будівельного лісу: дуби та липи товщиною понад 22 см та висотою під 7 м²⁶. Маєток цей називався «Хутір з лісом» і при ньому жило 52 чоловіка та 52 жінки підданих черкас. Вони жили при цьому хуторі, але хліборобством займались в інших дачах монастиря і перейшли в казенних селян – звісно ж, хутір вони повинні були покинути. Пізніше ця місцевість мала назву урочище Чернецьке. Ще один ліс в дачах слободи Співаківка Ізюмського повіту Розаліони отримали за обміном на свої землі.

Цікаво, що коли йшли суперечки за землю між Розаліонами та Зміївським Преображенським монастирем на початку 1780-х років, то Сковорода міг разом з Олексієм Розаліоном бувати на зустрічах з ігуменом монастиря Феде-

єм, намісником ієромонахом Іоакимом та духовником ієромонахом Даниїлом. Зустрічі ці могли відбуватись або в Ізюмі під час розгляду, або в самому Зміївському Преображенському монастирі, а, можливо, і в хуторі Гусинському в тому самому будинку ігумена.

Тепер, маючи уявлення про масштаби земельних володінь в Гусинці братів Розаліон-Сошальських, можна озирнутись навколо і подивитись на сусідів, які могли бути знайомі зі Сковородою. До приходу Георгіївської церкви Гусинки належали сусідні слобідки Смородьківка та Самборівка²⁷. Смородьківка належала поміщику капітану Івану Гнатовичу Москаленкову, який міг зустрічатись зі Сковородою принаймні в церкві Гусинки, після його смерті слобідкою володіла донька Марія, яка була дружиною корнета Самуїла Івановича Розаліон-Сошальського²⁸.

Самборівку заснував полковий обозний Ізюмського полку Андрій Лаврентійович Самборський, потім слобідка перейшла у володіння його сину царе-

борисівському сотнику Федору Самборському, родина якого складалась з дружини Явдохи Іванівни та дітей: Миколи, Катерини, Ганни. На 1784 рік ми бачимо власниками слобідки Самборівки прапорщика Миколу Федоровича Самборського²⁹, а з 1785 року – його дружину Євдокію Іванівну та сестер, які на той час вийшли заміж. Катерина стала дружиною прапорщика Сикалова, а Ганна – підпоручика Семена Никифоровича Дятлова³⁰. Останній був у приятельських стосунках зі Скворородою, переписував його твори, а Григорій Савич у 1787 році присвятив йому притчу «Благодарный Еродий»³¹. Син Семена Дятлова Дмитро, скоріш за все, теж був знайомий зі Скворородою, можливо, трохи і навчався у нього³². Сьогодні Самборівка – село, що помирає. Ми відвідали його восени 2021 року.

З інших сусідів нам відомі власники: слобідки Єлисеєвка – підпоручик Андрій Єлисеєвич Зарудний, хутору Іванівка – титулярний радник Іван Іванович Кашинцов, слобідки Лозової – квартирмейстер Данило Дорофійович та канцелярист Степан Іванович Молчанови. Пам'ятаємо, що недалеко – слобода Дворічна, в якій відбувались ярмарки, і тут Розаліони могли підтримувати зв'язки з прапорщиком Василем Івановичем Капустянським та квартирмейстером Іваном Андрійовичем Кувічинським. У Куп'янську як у повітовому місті мешкало багато канцелярських чиновників. Але тих, з ким міг би товаришувати Олексій Розаліон і разом зі Скворородою їх відвідувати, мабуть, нараховувалось не так вже й багато. Насамперед городничий, надвірний радник Борис Дмитрович Плотніков. Окрім того, нащадок шляхетного роду, якому ще у 1780 році належало багато земель біля міста, – Андрій Маркович Соболев, а також родина його сестри Софії, яка за чоловіком була Дрижевецькою. Про власників Шипуватого та Новомлинська розповімо далі.

Панування Розаліонів у Гусинці стало занепадати у 1830-і роки, коли їхні маєтки почали дробитись, продаватись різним поміщикам, діставатись по жіночій лінії іншим родам. Дерев'яна Георгіївська церква була розібрана, замість неї на новому місці, де росли панські сади, у 1872 році побудували нову кам'яну за проектом архітектора Федора Данилова. Та і її знищили більшовики.

Одному з нас доводилось часто бувати у Гусинці, вперше – ще у 1999 році із дружиною, коли Андрій Парамонов тільки розпочинав свої історичні дослідження. Тоді вразила місцевість, де стояв маєток сотника Івана Розаліона, ще були натяки на старий парк. Потім з невеличкою експедицією з Юрком Ворошиловим, Ольгою Різниченко та Володимиром Титарем у 2003 році проїхали по Куп'янщині в пошуках скворородинських місць. Ще були поїздки із нащадками роду Розаліон-Сошальських, остання з яких відбулась у 2011 році. Ще дві мандрівки до Гусинки відбулись вже протягом наших подорожей навесні і восени 2021 року.

Зараз у Гусинці ніщо не нагадує про старовину! Помпезна сучасна церква вся в золоті. Фотографуємо її для історії, але жодного інтересу до споруди не маємо. Річка Гусинка, від якої пішла назва села, – свідчення ганебного ставлення місцевих до малої батьківщини. Та й гусей, завдяки яким водойма колись виглядала мальовничо, вже не видно – мабуть, і їм вона не до вподоби. Може, варто не золотити бані, а почистити річку? Криниця Сквороди зачинена і колишній майданчик навколо неї вже у смітті і в руїні, хоча в минулі часи тут було чистенько і красиво. На місці, де колись стояв будинок Олексія Розаліона, де бував і жив Скворода, – городи. В різних куточках села ще стоять занедбані старі хати і гарно оформлені старовинні колодязі.

²⁹ Д А Х О . Ф.287, оп.2, од. зб. 1.

³⁰ ДАХО. Ф.24, оп.3, од. зб.7. – Арк.11–12; Ф. 40, оп.13, од. зб. 733. – Арк.1–24.

³¹ У тій притчї були такі слова: «Григорій Варсава Скворода Любезному Другу, Семену Никифоровичу Дятлову, Желает Мира Божія».

³² Підпоручик Дмитро Семенович Дятлов у 1829 році ще був живий і підтверджував своє дворянське походження у Харківському дворянському зібранні.

Слобода Моначинівка

Слобода Моначинівка при генеральному межуванні 1780 року входить до однієї земельної дачі із слободою Гусинкою, але в подальшому була виділена в окрему з низкою хуторів. І хоча в листуванні Сковороди ми вперше зустрічаємо назву цієї слободи у 1785 році, він, звісно, бував тут і раніше, називаючи її «Маначинівка». Саме так вона позначена і на геометричному плані 1780 року, але вже у 1785 році зафіксована в аналогічному документі як Моначинівка¹. Назву свою вона отримала від яру Моначинівського. Однак, скажімо, у документі 1732 року вона позначена як слобідка Молчановка, заснована приблизно 1712 року, ймовірно, полковим писарем Ізюмського полку Юрієм Семеновичем Розаліоном². На 1732 рік вона належала полковому хорунжому Георгію Юрійовичу

Розаліону. З урахуванням численних помилок у назвах цього документу, можливо, це саме помилка писаря, який хибно прочитав чернетку. Той же власник Гусинки та Моначинівки показаний з ім'ям не Георгій, а Григорій.

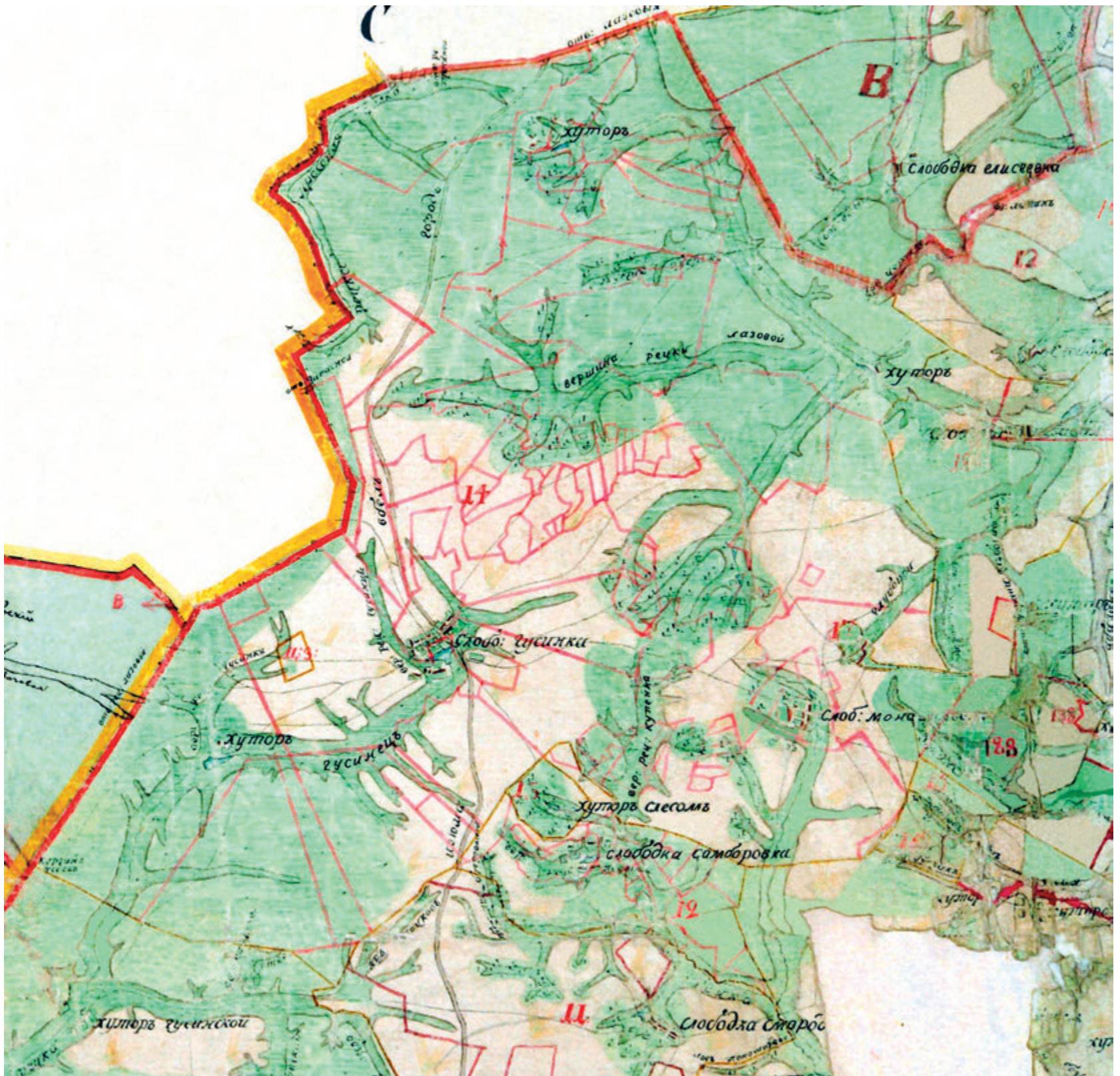
Моначинівка розкинулась на правому березі річки Куп'янки і двох ставках на Моначинівському яру. За часів Сковороди Моначинівка належала прапорщику у відставці Георгію Юрійовичу (Георгійовичу) Розаліон-Сошальському. Про нього відомо, що він здобув освіту у Харківському колегіумі, а у 1756 році ми його бачимо підпрапорним в Ізюмському полку. У документі 1764 року є такий запис про Георгія: «В отпращенном за 1761 год единовременном списке показано: за оторванием от ружья левой руки пястов, воинской службы, кроме штатской, служит не

¹ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 7. – Арк. 12 зв.-14. Экономические примечания на Купянский уезд, 1785 год.

²ЦДІАУК. Ф. 1722, оп. 1, од. зб. 57. – Арк. 1159, 1163. Перепись Изюмского слободского полка, 1732 год.

Вид на село Моначинівку, фото А. Парамонова, 2021 рік

Частина геометричного плану Куп'янського повіту з маєтками Розаліон-Сошальських, 1783 рік
 может, то ныне ордером командующего генералитета велено его, Сошальского, что он от той болезни совершенно выздоровел, по-прежнему почитать военной службы»³.

Він з родиною – дружиною Варварою Олександрівною (1743 р. н.), сином Дмитром (1763 р. н.) та доньками Оленою, Марією та Єлизаветою⁴ постійно проживав у своєму маєтку. І, власне, тут і приймав Сквороду. В центрі двору стояв дерев'я-

ний будинок на кам'яному підвальному поверсі. Мабуть, його оточували з усіх боків службові будівлі: кухня, сараї, комори, каретні сараї, конюшні. Поруч був великий сад із яблунями, грушами, бергамотами, дулями, вишнями. Можливо, вже в той час господар мріяв про ландшафтний парк, бо залишив декілька дубів поруч із садибою, декілька з них дожили до наших часів. Слобідка належала до приходу Георгіївської церкви Гусинки, але Георгі-

³ЦДДАУК. Ф. 1817, оп. 1, од. зб. 95. – Арк. 151 зв. Рапорты воинских чинов генерал-майору Поскочину и генерал-майору Бринку: о прохождении ими воинской службы..., 1764 год.

⁴ЦДДАУК. Ф. 1991, оп. 1, од. зб. 31. – Арк. 191. Ис-

поведная ро-
пись Георги-
евской церкви
слободы Гусин-
ка, 1784 год.

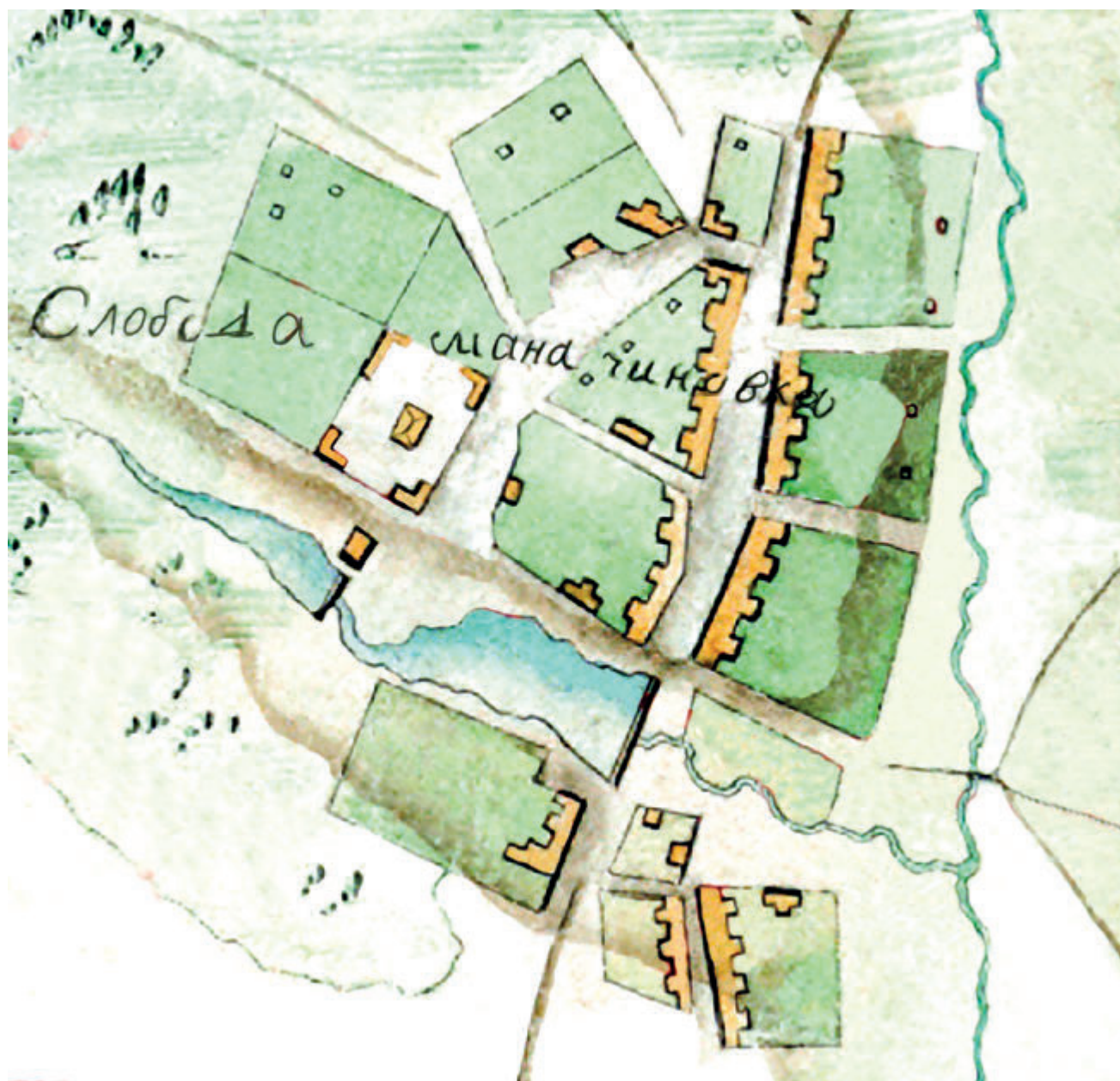
⁵Своя кам'я-
на церква в
селі з'явилась
у 1808 році.
Побудована
Дмитром Ге-
оргійовичем
Розаліон-Со-
шальським на
честь велико-
мученика Ди-
митрія Солун-
ського.

гій Розаліон побудував поруч із будинком каплицю⁵. Нижче садиби на ставку стояв млин. Знаходилась Моначинівка не на великій поштової дорозі, хоча через неї проходили кілька доріг меншого значення (на місто Куп'янськ, слободи Гусинку та Дворічну, слобідки Лозову та Самборівку). І от ми бачимо на 1785 рік у ній шість шинків, де продавали горілку, наливки, пиво, мед. Мабуть, заклади належали всім чотирьом братам Розаліон-Сошальським, а не тільки власнику слобідки Георгію. В самій слобідці було 105 дворів підданих черкас, де проживало 260 чоловіків та 290 жінок.

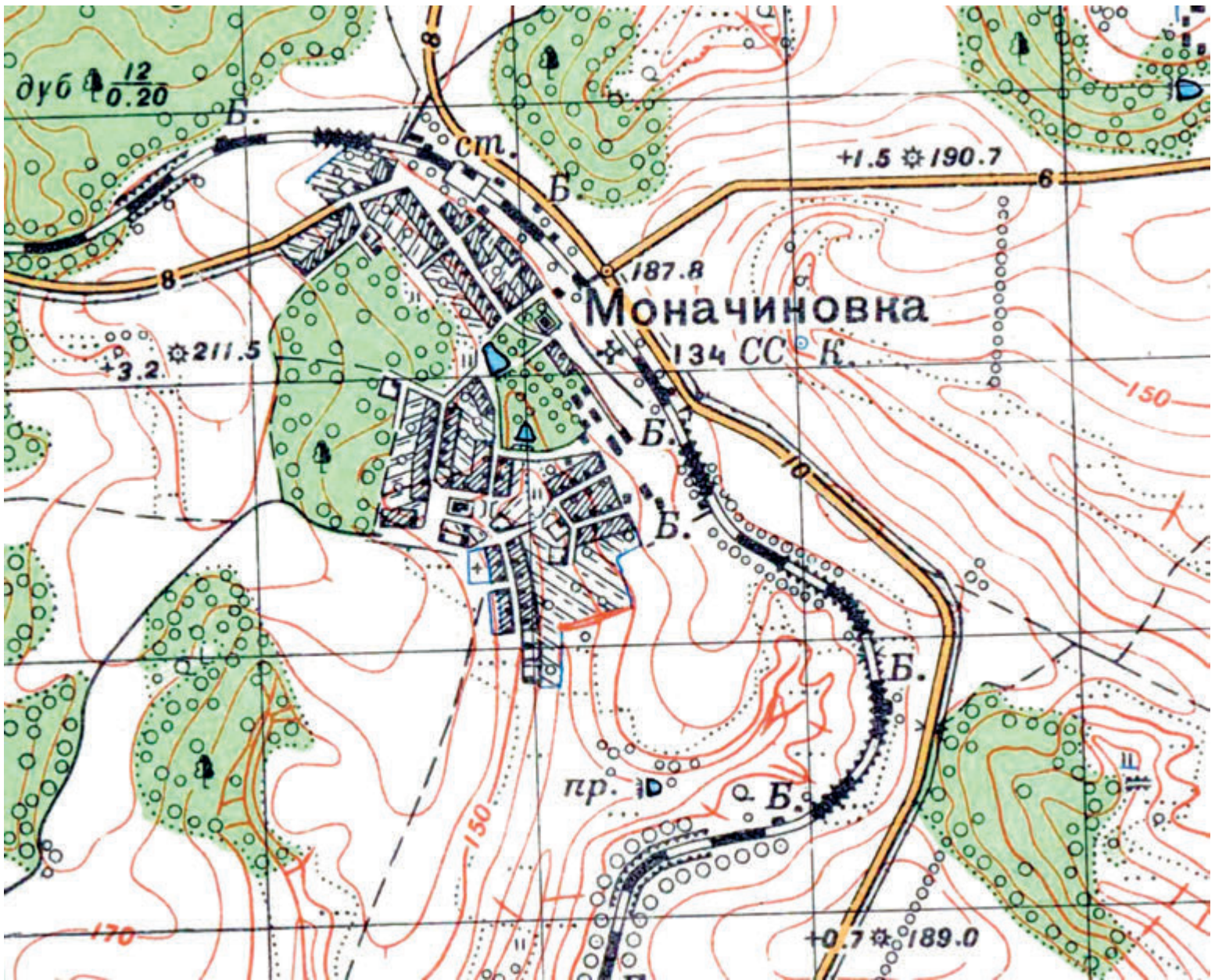
З листів Сковороди ми бачимо, що він неодноразово бував у Моначинівці, скоріш за все, це пов'язано не тільки із тим, що він любив подорожувати, але і з складним характером Олексія Розалі-

он-Сошальського. Інколи ми бачимо, що в Моначинівці живе і капітан Осип Розаліон-Сошальський, скоріш за все, в будинку брата Георгія.

Моначинівку ми відвідали двічі у 2021 році, але осіння поїздка була більш вдалою, ніж весняна, бо ми їхали передовсім у це село. І треба сказати, що воно більше схоже на містя, пов'язані зі Сковородою: за враженнями, Григорій Савич нібито і зараз живе тут. Старовини тут залишилось мало, нова церква не блищить банями, і життя тут більш розмірене, ніж у Гусинці. Колишній маєток Розаліонів стояв на місці сучасного стадіону місцевої школи. Сама школа розташована на місці старих панських парку і саду. Один з велетнів-дубів, який пам'ятає Сковороду, росте біля входу до школи, і один цей

Слобда Моначинівка на геометричному плані 1780 року

Слобода Моначинівка на топографічній мапі 1949 року

факт – уже доволі потужний аргумент за те, що тут Сквороду не забули. Сам дуб оточений кованою огорожею, на якій закріплені таблички з афоризмами Сквороди. І, на наш погляд, проведення шкільних заходів під цим дубом дає зовсім інше, вагоміше, значення для молоді.

Поруч із Моначинівкою між дорогами Гусинка – Дворічна та Моначинівка – Дворічна у Васильковому лісі стояв невеличкий хутір, який перейшов ще до 1780 року у володіння Розаліон-Сошальських від Зміївського Преображенського монастиря. Можливо, з тих часів він іменувався Преображенський, був там серед лісу будиночок та винокурня при доволі потужній криниці. При розподілі земельної ділячки між братами Розаліон-Сошаль-

ськими він дістався прапорщику Георгію Юрійовичу і, скоріш за все, став одним із місць, відвіданих Сквородою.

Вже пізніше, коли хутором володів Дмитро Георгійович Розаліон-Сошальський, а після нього у 1830-і роки його син майор Василь Дмитрович, через хутір проклали поштову дорогу Вовчанськ – Куп'янськ, і далі він став розвиватись. Хутір розрісся до невеличкого села, відокремився у відособлену земельну ділячку в 725 десятинах і отримав другу назву – Василівка. Цю назву має і сьогодні, будучи частиною Кіндрашівської територіальної громади Куп'янського району. Власники звели тут невеличку садибу з дерев'яним будинком на шість покоїв, флігелем, службами і хатами для дворових⁶, за-

⁶ ДАХО. Ф. 3, оп. 108, од. зб. 44. – Арк. 37-37 зв. Описание имения в хуторе Преображенском Купянского уезда, 1836 год

Старовинний колодязь у Моначинівці, фото А. Парамонова, 2021 рік

На місті колишнього стадіону була садиба Розаліон-Сошальських, фото А. Парамонова, 2021 рік

Старий дуб у Моначинівці свідок перебування Сковороди, фото А. Парамонова, 2021 рік

Старий дуб на березі ставка у Васильковому лісі фото В. Горбоносова, 2021 рік

Васильків ліс і хутір Преображенський на геометричному плані 1780 року

⁷ ДАХО. Ф. 25, оп. 28, од. зб. 450. – Арк. 29. Геометричний план села Преображенське, 1854 рік.

⁸ ДАХО. Ф. 25, оп. 28, од. зб. 530. – Арк. 29. Геометричний план села Преображенське, 1854 рік.

початкували і регулярний парк, вздовж ставку насадили великий сад⁷. Старий будівельний ліс частково пішов на будівництво, але 7 десятин його зберігали. При селі на заводах розводили коней, рогату худобу та іспанських овець. Потім селом володіли діти Василя Дмитровича Розаліон-Сошальського: Іван, Микола, Олександра, Ганна, Єлизавета, Зінаїда та Катерина⁸. Звісно, що маєток стояв на горі, від нього нічого не залишилось. Але природа в цих місцях над-

звичайно красива – сквородинівська! Ось де справжня пустинь!

Вперше Андрій Парамонов завітав до цих країв у 1999 році разом із дружиною, добиралися пішки від Гусинки. На горі тоді ще стояли залишки кам'яної земської школи, яку будували ще Розаліони. Навкруги панувала надзвичайна тиша. Побачили бабусю, яка сиділа біля старої хати. Хотілось пити, але бабуся відмовила – сказала, що води немає, мовляв, сама чекаю, поки діти принесуть. І відправила вниз до криниці,

Тут ходив Сковорода, став в селі Василівка (Преображенське), фото Ю. Ворошилова, 2003 рік

Васильків ліс, фото А. Парамонова, 2021 рік

Криниця у Васильковому лісі, фото А. Парамонова, 2021 рік

Стара хата в селі Селище, фото В. Горбоносова, 2021 рік

що побіля ставка. Неймовірне відчуття глухого кута природи! З одного боку – безліч бабаків, з іншого – вражаюча гладь великого старого ставка зі старими дубами на березі, натоптаню вздовж нього стежкою. На протилежному боці водойми – якась дерев'яна домівка. Мріємо з дружиною про таку дачу і з задоволенням обідаємо, запиваючи водою з колодезя, який побачили на лузі поруч з лісом.

У 2003 році, приїхавши в експедицію з Юрком Ворошиловим та Ольгою Іванівною Різниченко, ми удвох з нею бігали по старих стежках у дубовому лісі, ніби відчуваючи дух Григорія Савича. Таке тут виявилось загадкове і натхненне місце. Одна з них привела до старої криниці з холоднющою водою. Ні. Вона не була прибраною, як у Гусинці, парадно, для поважних гостей, закрита від

таких відвідувачів ледве цілим містком через струмок. Щоб дістатись до неї, довелося пройти крізь сирість, крізь хмару набридливих комах. Криниця була справжня, диковинна. О, це і є джерело Сквороди! Так ми тоді вирішили. А фото тих стежок збереглися на згадку завдяки Юркові Ворошилову.

Весною 2021 року ми відвідали Васильків ліс, який став занепадати від діяльності людей. Худоба безжалісно вибиває натоптани століттями доріжки, ліс майже не доглядають, він завалений сухостоєм. Криничка ж ще жива і дарує свою крижану воду. За традицією трошки чистимо її та вирушаємо далі, в покинуте сьогодні село Селище, відоме нам за спогадами його власника Єгора Дмитровича Розаліон-Сошальського. Це він облаштував тут ставок і парк, побудував садибу.

Постійно в Селищі ніхто не живе, його облюбували пасічники. І справді,

місцевість для пасіки краща, ніж будьде. Тиха маленька балка вкрита садами, на поверхню виходять поклади крейди, навкруги – поля місцевих аграріїв. Дороги всі ґрунтові, тиша навколо і тільки гудуть бджоли. Їх чути вже за кількадесят метрів від Селища. Хати старі, але є одна з претензією на можливу будівлю із колишньої садиби Розаліонів.

Ясна річ, за часів Сквороди поселення тут не було, був лише сезонний хутирець і пасіка Розаліон-Сошальських. Під час останнього відвідування Селища весною 2021 року, на жаль, побачили, як занепадає давній ставок.

Ми вважаємо, що всі старі дороги та стежки в колишній земельній дачі Розаліон-Сошальських слід вважати меморіальними, бо по них ходив у 1770-80-і роки Григорій Савич. І кожна приводить мандрівника до цікавої та красивої природної місцини!

Став в селі Селище, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Слобода Новомлинськ

Колишній професор філософії Імператорського Харківського університету Густав Густавович Гесс-де-Кальве (1784–1838), проживаючи на Луганському заводі, у 1817 році опублікував свою статтю про Григорія Сковороду. Пишучи про перебування його в Гусинці, автор вказує на те, що Сковорода бував ще в одному маєтку – у І. І. Мечникова¹. Йдеться про Іллю Івановича Мечникова – онука Георгія Мечника, який вийшов з Волохії разом із князем Кантемиром у 1711 році і отримав колишній маєток Федора Шидловського Новомлинськ на річці Оскол.

¹Український вестник. Х., 1817 – С. 114.

²ЦДІАУК. Ф. 1989, оп. 1, од. зб. 563. – Арк. 620 зв. Исповедная роспись Покровской церкви села Новомлинск, 1775 год.

Ілля Іванович Мечников народився у 1744 році², почав службу підпрапорним в Ізюмському слобідському полку, а потім перейшов в Астраханський драгунський (пізніше карабінерний) полк. Село Новомлинськ дісталось йому в спадок від батька – майора Івана Георгійовича Мечникова. Тут він жив з дружиною Матроною Єрмилівною (1748 р. н.) та дітьми: Петром (1765–23.07.1831), Олександром (1767 р. н.), Євграфом (21.05.1770–22.09.1836), Надією (1773 р. н.), Дарієм (1779 р. н.), Георгієм (1781 р. н.), Іваном (1783 р. н.) та Серафимом (1789 р. н.). Про перебування Сковороди в маєтку

Слобода Новомлинськ, фото А. Пармонова, 2004 рік

Слобода Новомлинськ на геометричному плані 1788 року

Слободи Дворична та Новомлинськ на мапі початку ХХ століття

Новомлинськ Гесс-де-Кальве знав, напевне, зі слів родини своєї дружини – Серафими Мечникової. Вона якщо й бачила Сквороду, то пам'ятати навряд чи могла.

Найімовірніше, його добре знав Євграф Ілліч Мечников, майбутній сенатор і таємний радник. Чи не брав участі у його вихованні Григорій Савич? Тоді б це був чи не ліпший його учень, що використав усі найкращі навички, які хотів прищепити дітям Скворода. 13 травня 1785 року юний Євграф вступає у статусі кадета до Санкт-Петербурзького гірничого училища, а в лютому 1788 року він як один з найздібніших учнів зарахований до студентів цього навчального закладу. Після закінчення училища 1791 року він отримав звання чиновника XIII класу (за термінологією гірського відомства – шихтмейстер) і 4 квітня 1791 року зарахований до штату Нерчинських заводів. Невідомо, як саме виявив він себе на Нерчинських заводах, проте через три роки, а точніше,

13 липня, визначений у Гірське училище, котре ще нещодавно сам закінчував, до викладацької діяльності.

Основним предметом Мечникова була геодезія та маркшейдерська справа. У 1794 році він складає мінералогічний опис і петрографічну карту Гатчинської волості, за що цесаревич Павло Петрович висловив йому благовоління³. Берг-директор Соїмонов дав йому чудовий атестат, характеризуючи як людину відмінних обдарувань, досвідчену в гірничих науках, старанну і ревну до посади, з бездоганною поведінкою, безкорисливу й чесну, що видно з усіх його вчинків за весь час служіння. З 17 січня 1817 року він директор Департаменту гірничих та соляних справ. Помер Є. І. Мечников 22 вересня 1836 року. Його поховали в Новомлинську, в родовому склепі. Там же була похована його дружина Єфросинія Іванівна, яка померла 9 червня 1837 року. Маєток Є. І. Мечни-

³ РГІА Ф. 1349, оп. 3, од. зб. 1430. – Арк. 117-146. Формулярний список Е. І. Мечникова.

Крейдяні гори у колишнього маєтку Мечникових Новомлинськ, фото А. Парамонова, 2003 рік

Крейдяні гори у колишнього маєтку Мечникових Новомлинськ, фото А. Парамонова, 2009 рік

кова Новомлинськ поділили між собою його рідні брати Іван та Георгій⁴.

Маєток стояв у прекрасному місці на правому березі річки Оскол, поблизу крейдяних гір. Ілля Іванович, захопившись господарськими справами, будував новий дерев'яний будинок, церкву в ім'я пророка Іллі, яка була освячена у 1780 році, потужний млин на сім коліс і трьома крупорушками, винокурню, заїжджий двір. У Мечникова було 8800 десятин землі, насамперед степові сінокоси; жило понад 1200 підданих селян. Була тут і дивовижа тих часів – кінний завод, де вирощували породистих коней, понад 60 голів англійських, кримських, донських, в'ятських, гірських скакунів. А ще величезні отари овець та рогатої худоби. Ті, хто бував тут у гостях, відзначали і своєрідну кухню, де готували вдосталь домашніх сирів.

Враховуючи це все і неабияку популярність Іллі Мечникова у Куп'янському повіті, цілком можна стверджувати, що Скворода справді міг бувати у гостинних господарів та милуватись місцевими краєвидами. Скоріш за все, в Новомлинськ він йшов прямою дорогою з Моначинівки на Дворічну, а звідти вже до Новомлинська було недалеко. Хоча, можливо, він міг бувати тут і разом зі своїми друзями Розаліон-Сошальськими або Федором Диським.

Маєток Новомлинськ, або Переволошна, розвинувся завдяки саме Іллі Івановичу Мечникову. На річці Оскол влаштовано млин на сім поставів і три круп'яні товчії, він приносить доходу до 300 чвертей помольного хліба на рік, а працює практично без зупинок. У Новомлинську будують новий житловий будинок класичної архітектури з вікового дубу на кам'яному підвальному поверсі, який з невеликими змінами достояв до початку ХХ століття. Там же в маєтку споруджують нову дерев'яну на кам'яному фундаменті церкву в ім'я святого пророка Іллі (пізніше вона знову буде перейменована на честь Покрова Пресвятої Богородиці), у 1780 році тут відбулося перше богослужіння⁵. Для обробітку колосальної земельної площі (понад 8800 десятин), безумовно, виникла потреба у великій кількості робочих рук. І хоча число чоловічих душ з підданих селян доходило до 640, все ж таки обробляли в маєтку не більше 2600 десятин, а майже 4500 десятин перебували під степовими сінокосами. Для поміщика селяни обробляли 794 десятини ріллі, решту для себе⁶. Там же у Новомлинську у І. І. Мечникова була винокурня, гаряче вино з якої продавали на заїжджому дворі, віддаючи частину на продаж своїм же селянам. Чоловіки, крім хлібо-

⁴ Історія Правительствующего Сената за двести лет // С.-Пб. – 1911 г. – Т. 5. – С.137.

⁵ ДАХО. Ф.40, оп.110, од. зб.1440. – Арк.25-32.

⁶ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 7. – Арк. 47 зв. Экономические примечания на Купянский уезд, 1785 год.

робства, практично нічим не займалися, хіба що іноді добували крейду для побілки хат. Жінки пряли льон, плоскінь, овечу вовну, ткали полотна і сукна здебільшого для себе, зрідка на продаж або для панів, що було характерним для більшої частини Куп'янського повіту.

Особливу увагу приділяли кінному заводу, в якому утримували понад 60 голів англійських, кримських, донських, в'ятських, гірських порід коней – зазвичай їх продавали. На лівому березі Оскола вздовж річки Колодної І. І. Мечников влаштував скотопригінний двір. Надалі цей куток маєтку отримав назву миза Виноградна та миза Миронівська. Спочатку тут розташовувалися заводи рогаатої худоби і кошари. Надалі вівчарні заводи були перенесені до новостворених скотарських хуторів Поносівки та Іллінки, а кінський завод – у хутір Іванівку.

Ми не встигли відвідати Новомлинськ у 2021 році під час наших подорожей, хоча одному з нас дуже хотілось повернутись в ці місця. З 2002 року Андрій Парамонов неодноразово бував у тоді ще Дворічанському районі, з тутешніми працівниками культури встановилась справжня дружба, яка з роками, щоправда, стала згасати, бо місцеве керівництво ніколи не було зацікавлене у відновленні історії. Немає в живих Любові Миколаївни Бабенко, її чоловік Михайло Петрович пережив російську окупацію. Неймовірно душевні люди були, які підтримували тоді наше бажання вивчати й популяризувати історію Дворічної. На щастя, змогла пережити російську окупацію колишня начальниця відділу культури Дворічанського району Людмила Миколаївна Ковтун. Саме завдяки їй було реалізовано безліч проєктів про історію

Родина Бабенків та Черних, Людмила Миколаївна Ковтун з Андрієм Парамоновим у Дворічній, фото 2007 рік

й родини Мечникових, і самого дворічанського краю.

У 2002 році Новомлинськ постав переді мною вздовж довгої смуги Осколу, під крейдяними горами, що закривали половину неба. Старі хати, серед яких переважали мазанки, утворювали єдину вузьку курну вулицю. Спершу навіть якось не вірилося, що тут був маєток Мечникових чи інших дворян. За свідченнями місцевих мешканців, багато з них приїхали до цього села в 1930-і роки, а будинки здебільшого були побудовані після 1945 року. Про Мечникових ніхто нічого не чув, помістя, звісно, також ніхто не бачив. Як з'ясувалося пізніше, ніхто й не міг нічого чути та бачити, оскільки маєток був розібраний ще на початку 1911 року. Тоді маєток, відданий у заставу, селянський земельний банк продав селянам, а ті його просто розібрали. Про це з обуренням писала харківська газета «Утро»⁷. Залишилися на маєтку тільки капличка та могила немовляти, але пізніше, у березні, селяни добрались і до каплиці з родовим склепом Мечникових. Спочатку зірвали дубову підлогу, розібрали цегляне склепіння, під яким було тіло Євграфа Мечникова, з нього грабіжники зняли нагороди та хрест...

Довелося проїхати вздовж Осколу все село, що розтягнулося на 2 кілометри. І лише в крайній хаті жив чоловік, котрий зміг показати, де розташовувалася садиба місцевого дідича. Віктор Павлович Лісовиченко всі свої 68 років прожив у Новомлинську, знав ще хлопчиною, де стояв водяний млин поміщика, альтанки на протилежному боці ставка, дерев'яна церква на кам'яному підмурку. Він показав підвалини, що залишилися від садиби. Я піднявся на підмурок, під яким, дякуючи «старанням» бабака, можна було побачити підвал. Тут, звісно, стояв будинок. Місцевість виявилась настільки мальовничою та привабливою, що йти звідси не хотілося. Все тут було прекрасним: й Оскіл, що звивався в різні боки, й поодинокі дерева вздовж його берегів, і блакить неба та долини річки, що надила аж до обрію. Позаду, біля крейдяної кручі, були розкидані самотні могили. Втішно було б побачити тут зниклий родовий склеп Мечникових, але він стояв в іншому місті, та й мешканці у 1911 році виявились надто жорстокими щодо пам'яті про колишніх власників села.

⁷«Утро». 10
августа 1911 год,
№ 1418.

Курязький Преображенський монастир

Неподалік Харкова дорогою на Вільшану і далі на Богодухів і Охтирку донині збереглися залишки Старо-Харківського Курязького Преображенського чоловічого монастиря. Його заснував у 1673 році полковник Харківського полку Григорій Єрофійович Донець-Захаржевський. Монастир з самого початку і до вилучення земель згідно з маніфестом про секуляризацію земель 1788 року був однією з найбагатших обителей Слобідської України.

Він розташований на горі. Колись був оточений зусібіч глухим лісом, а з-під гори

тут струменіли чисті джерельні води, поруч протікала річка Куряж. Ліси пізніше повирубали; криниці втратили свою силу, річка обміліла. Монастирю належало 1227 десятин земель тільки поруч із монастирськими стінами – на цій ділянці мешкало у селі Куряж на 1782 рік 319 підданих черкас. За користування землею вони виконували монастирські роботи¹.

У монастирі за часів Сковороди стояло три церкви, обнесений він був кам'яною огорожею. Кам'яний собор Преображення Господня побудований у слобожанському архітектурному сти-

¹ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 12. Экономические примечания на Харьковский уезд, 1782 год.

Курязький Преображенський чоловічий монастир

Преображенський собор Курязького монастиря, фото С. Таранушенка, 1914 рік

лі у 1760-1762 роках. Його вважали окрасою не тільки монастиря, але і всієї Слобідської України. Пізніше храм перебудували, саме в такому вигляді він і відомий завдяки фотографіям Стефана Андрійовича Таранушенка. Трапезна кам'яна двоповерхова Георгіївська церква була споруджена у 1709 році. Третій храм, Преподобного Онуфрія, зведено у 1753 році з дерева. Він знаходився за монастирськими стінами. У храмі було два колодязі: один у вівтарі під престолом, другий посеред церкви під амвоном. Вода з них по чавунних трубах витікала за церкву в річку Куряж. Монастирська дзвіниця з'явилась тільки у 1786 році завдяки архімандриту Наркису.

Були в обителі і гарні келії, і свій сад, і млин на річці. Водились у ній щуки, окуні, карасі, плотва, в'юни, лини та раки, яких подавали до монастирського столу. На родючих землях чудово рос-

Церква Преподобного Онуфрія, фото С. Таранушенка, 1914 рік

Курязький монастир та Харків на геометричному плані Харківського повіту 1783 року

ли жито, пшениця, гречка, просо, овес, ячмінь, коноплі, льон. Добрі були й сіножаті, ліс будівельний – дубовий та березовий, дров'яний – кленовий, липовий, горіховий.

Сковорода опинився у Куряжі влітку 1767 року – це можна зрозуміти з його листа до Михайла Коваленського від 25 червня. Настоятелем тоді був ігумен

Феофан (Феодоровський). Він тривалий час займав посаду префекта Харківського колегіуму, потім перейшов до Новооскільського Преображенського монастиря, а в Куряж потрапив у 1764 році. Після переходу архімандрита Матфія Млодзинського до Святогірської обителі з липня 1766 року Феофан став виконувати його обов'язки. У 1770 році Феодоровського

ния. Какая была для меня неописанная радость, когда мы на самой заре пустились из дома в путь и, взошед за город на именуемую так Холодную Гору, к западу лежащую, оборотили взоры свои к восходившему тогда солнцу; до тех пор я не видал еще издали города, и явление сие было для меня совсем ново, поразительно; мы тут несколько минут просидели, и потом шли уже, нимало не останавливаясь, по ровной дороге до прекрасной рощи, окружавшей тогда Куряжский монастырь. В сей роще увидели мы уже множество людей, под ветвистыми деревьями сидевших; прошедши оную, представилась мне монастырская раскрашенная ограда с колокольней на ней, а вокруг ограды стояло множество шатров с разными ядомыми и питейными. Шатры, ограда, колокольня, роща, множество народа и ходившего, и отдохавшего все сие казалось мне прелестным, восхитительным: я горел нетерпением идти в монастырь и все объять взором возможно скорее; но другие вздумали от-

²Тут автор припустился помилки, він мав на увазі дерев'яну церкву Преподобного Онуфрія.

дохнуть пред оградю на зеленой траве, говоря, что много еще выходить надобно будет. – Наконец входим внутрь монастырской ограды, и я не знал, на что взглянуть прежде: посреди пространной кругообразной площади новая огромная каменная церковь, кругом – кельи с цветниками подле оных и липами обсаженные, далее в сторону за новою церковью опять другая высокая каменная; мы сперва входим в новую, и великолепный ее иконостас и расписанные стены приводят меня в восхищение; идем потом в нижнюю старую церковь, осматриваем там смиренную трапезу, восходим в верхнюю, где люди благочестивые отпевают молебни, нисходим и приближаемся к гангам (покрытым сходами), внутри которых на простынках изображены по приличию разные святые; спускаемся по ступеням оных вниз и на левой стороне усматриваем каменную церковь Спасителя² у самой подошвы крутой горы, поросшей частым мрачным лесом и из недр своих изливающей во

Монумент присвячений Антону Макаренку та колонії ім. Горького біля колишнього Курязького монастиря, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Сучасний вигляд криниці на місті церкви Преподобного Онуфрія, фото В. Горбоносова, 2021 рік

многих местах чистую, холодную ключевую воду. Входим в сию церковь, наполненную множеством поклонников, и я вижу посреди оной криницу (кладязь), удивляюсь: мне говорят, что таковая находится и в алтаре пред престолом; вода течет в оные посредством проведенной из-под горы трубы; итак, в церкви две криницы, а вышед из оной, вижу не в дальнем расстоянии третью, огражденную с трех сторон стенами, сверху покрытую, внутри с местами для отдохновения и с колоссальным на средней стене изображением Святого Георгия, поражающего копьём змея; подле сей внешней криницы стоит такая же со всех сторон и сверху закрытая, где сильные люди отваживаются купаться, ибо вода, из горы туда текущая, чрезвычайно холодная. Все места около сих криниц, в церкви, по гангам, а наипаче подле разных из сей горы вытекающих родников усеяны были народом; не в дальнем от оной расстоянии извивается небольшой ручеек, по берегам коего растут деревья; за оным подале видны селение, поля, сады, а вправо роуци, – местоположение весьма прелестное, но, обратя взор

к крутой, густыми древами покрытой горе, видишь ужасное, мрачное, солнцем не освещаемое, кроме при закате его; тень от сей горы далеко простирается по долине: в сем месте ощущаешь сугубое чувство и приятное, и ужасающее. В таком-то виде явилась мне сия обитель спасающихся в ней иноков, и сие напоминание родило во мне мысль посетить оную, ибо я не видел ее более тридцати пяти лет!»³.

На жаль, після встановлення радянської влади у 1924 році у монастирі відкрили колонію малолітніх злочинців. Пізніше, у 1926 році, сюди перевели з-під Полтави колонію на чолі з педагогом Антоном Макаренком. Поруч із сучасною колонією є монумент і музей, присвячені Макаренку. З монастирських будівель залишилась лише Георгіївська церква, і та в перебудованому вигляді.

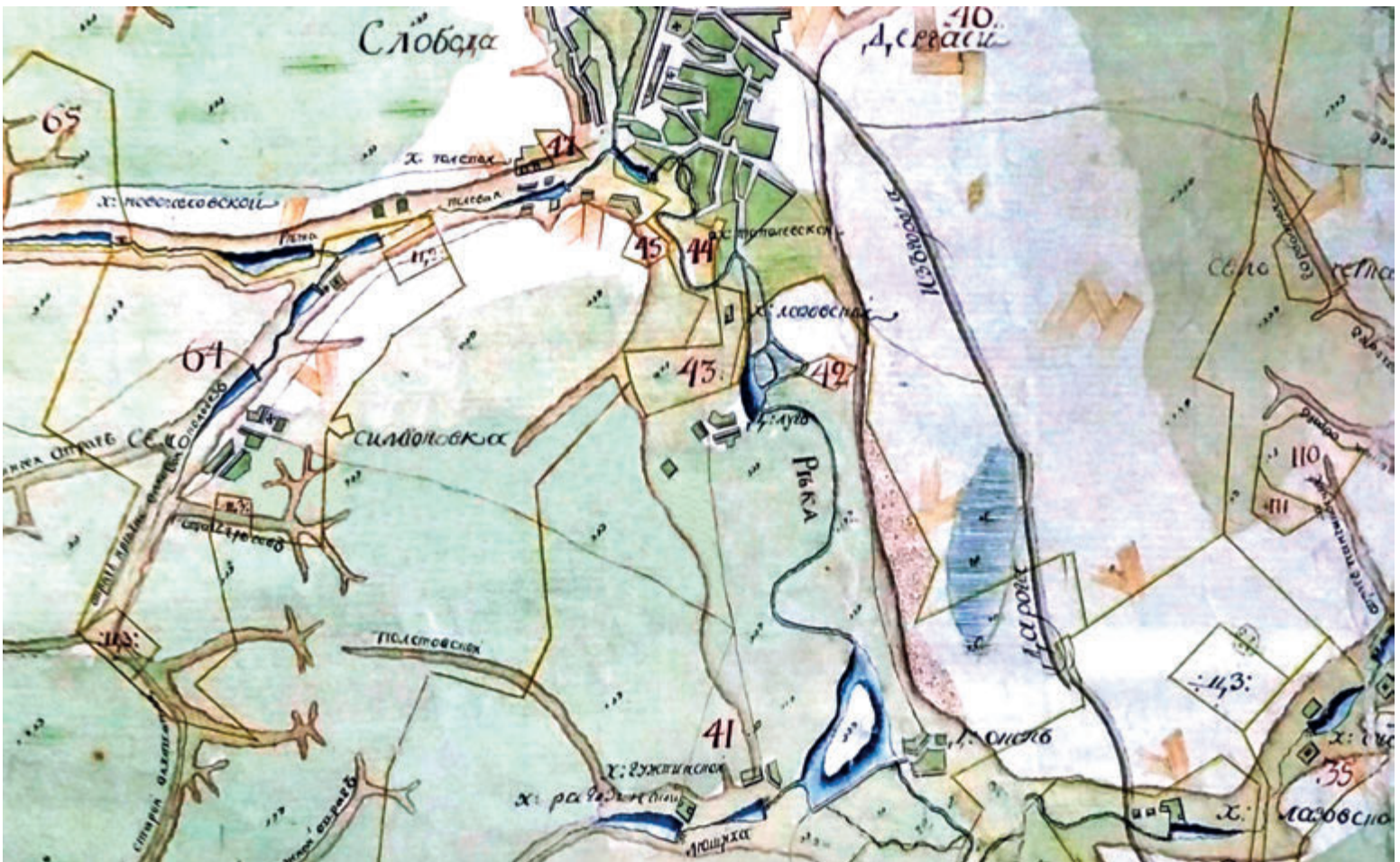
Ми не раз бували біля колишнього Курязького монастиря, один з нас проводив тут екскурсії, набирав воду у старих криницях, з яких колись пив водицю і Григорій Савич Сковорода. Всередині колишньої обителі вдалося побувати тільки Андрію Парамонову, коли той працював журналістом.

³ЦДІАУК. Ф. 2040, оп. 1, од. зб. 45. – Арк. 88–90. Письмо невідомого к старинному приятелю (тоже невідомому) – цілая летопись жизни автора письма, 1814 год.

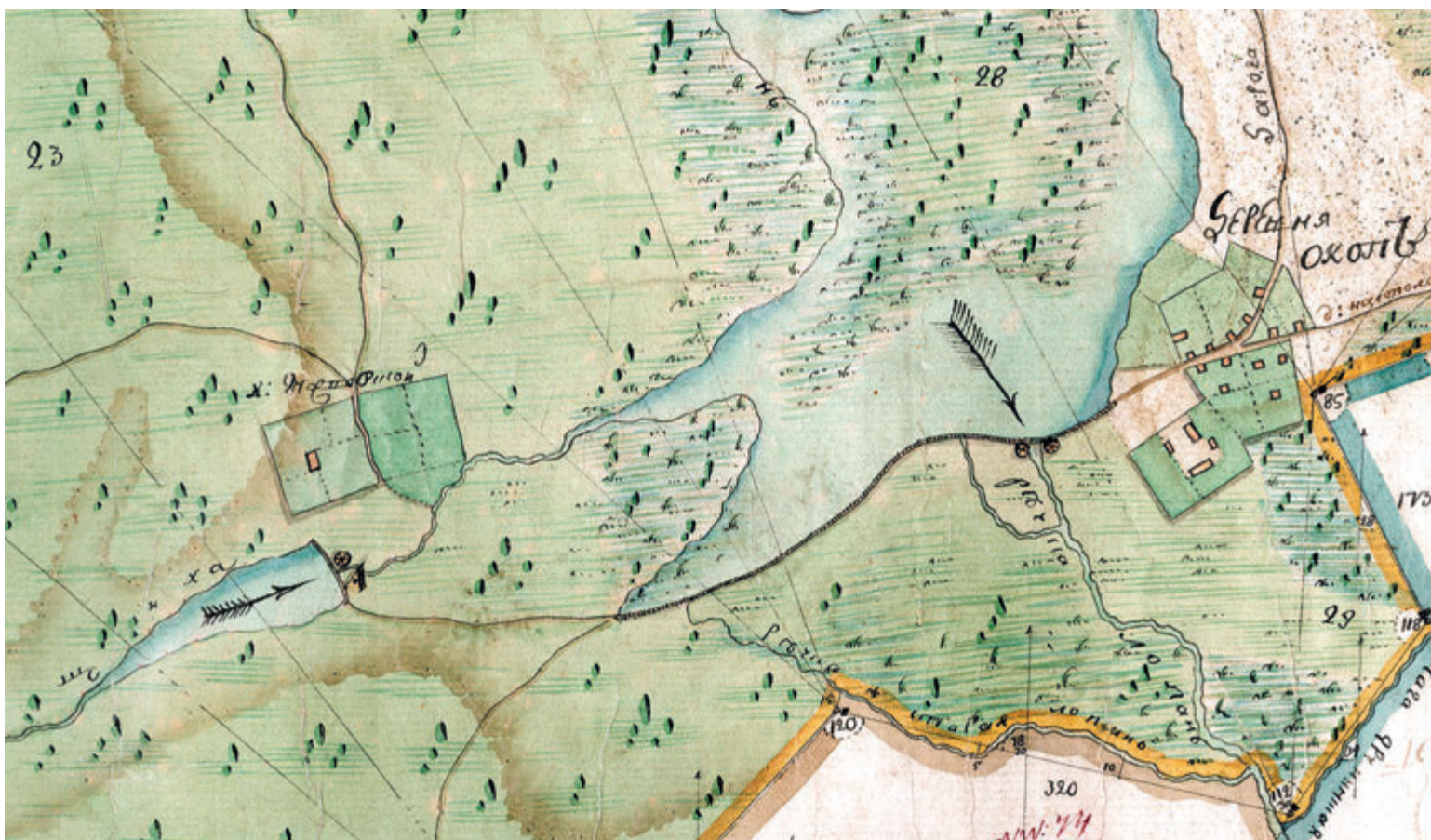
Місце Гужвинське та ліси Земборські...

Влітку 1769 року Сковорода залишив Додаткові класи у Харкові і першим місцем спокою для нього став маєток родини дворян Земборських під Харковом. Відомо це з біографії Сковороди, складеної Михайлом Коваленським: «...Сковорода побуждаєсь духом, удался в глубокое уединение. Близ Харькова есть место, называемое Гужвинское, принадлежащее помещикам Земборским, которых любил он за добродушие их. Оное покрыто угрюмым лесом, в середине которого находился

пчельник с одною хижиною. Тут поселился Григорий, укрываясь от молвы житейской и злословий. Предавшись на свободе размышлениям, и ограда спокойствие Духа безмолвием, безстрастием, безсуетностию, написал он тут первое сочинение свое в образе книги, названное им Наркиз, или о том: Познай себя. Прегние его до того писанные малые сочинения были только отрывочные, в стихах и прозе. Продолжая там же свое пустынножителство, написал он другое сочинение, под

Частина геометричного плану Харківського повіту з маєтками Земборських, 1783 рік

Частина геометричного плану Харківського повіту з маєтками Земборських в селі Окоп та хуторі Гужвинський, 1769 рік

именем Книга Асхань, о познаних себя самого, которое приписал другу своему...»¹. Далі він зазначає, що саме в маєтку Земборських Григорій Савич написав свій твір «Асхань», бо у присвяті до нього

Сковорода згадує: написав його у «Лесах Земборських». Щоправда, Григорій Савич, мабуть, помилився в датуванні цієї праці літом 1767 року, що нам і доводить Леонід Махновець². Проте згадаємо, що Сково-

Колишній ставок хутору Гужвинський, фото А. Парамонова, 2021 рік

¹ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк. 48–48 зв. Життя Григорія Сковорода.

²Махновець Л. Григорій Сковорода. Біографія. – Київ, 1972. – С. 211–212.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or introductory notes, written in a cursive script.

- A. B. ...
- B. C. ...
- C. D. ...
- D. E. ...
- E. F. ...
- F. G. ...
- G. H. ...
- H. I. ...
- I. A. ...

Handwritten notes on the right side of the page, providing additional context or data related to the map.

Handwritten notes on the right side of the page, continuing the descriptive text for the map.

Handwritten notes at the bottom left of the page, possibly a scale or legend.

Handwritten text at the bottom right of the page, possibly a signature or date.

Геометричний план
земельної ділянки сіл Окоп
та Луг, 1769 рік

рода влітку 1767 року перебував у Куряжі, а до маєтку Земборських звідси зовсім недалеко, отже, все може бути.

Скоріш за все, Сковорода міг гостювати у маєтку підпрапорного Василя Михайловича Земборського. Ця людина відома нам за двома листами Григорія Савича, від 21 лютого та 10 травня 1779 року. Син господаря Іван Васильович Земборський навчався у Сковороди в колегії і Додаткових класах і теж відомий нам за листом Сковороди від 23 січня 1787 року. На цей рік Іван Земборський – прапорщик у відставці, має дружину Ганну Йосифівну (1761 р. н.), доньку Мар'ю (1784 р. н.) та сина Арсенія (1785 р. н.)³.

Василь Михайлович Земборський народився у 1728 році в родині деркачівського сотника (1712-1720-ті роки) Харківського слобідського полку Михайла Степановича Земборського⁴ та його дружини Матрони. В родині, окрім Василя, були старші діти: Іван (1713 р. н.), Григорій (1716 р. н.), Федір (1725 р. н.) та Ганна⁵. Здавна вони належали до приходу Николаївської церкви села Деркачі Харківського полку, та й частина маєтностей Земборських теж була в цьому селі, де у двох дворах проживали 18 підданих черкас⁶.

Маєтки братів Земборських розкинулись поблизу сучасних сіл Мала Данилівка, Семенівка, Зайченки та Караван Харківського району. Головний маєток Земборських знаходився у селі Окоп, він стояв на лівому березі річки Лопань. А в земельній ділянці були село Луг, хутори Гужвинський, Рогозянський та Луговий – всього 1851 десятина 802 квадратні сажні⁷. З них були тільки 80 десятин орних земель, 135 десятин луку і 1501 десятина будівельного та дров'яного лісу. Основу його складали дуби, клени, липа, ясені, горіхи, вільха. У лісах водились вовки, зайці, дикі кози, білки та багато різних птахів.

Село Окоп з маєтком Земборських розташовувалось біля великої поштової дороги Харків – Хотмижськ, по якій сюди і дійшов Сковорода з Харкова. Із самого Окопу пролягала маленька дорога до села Деркачі, а також лісові дороги до хуторів і села Луг. Із хутору Луг також була окрема дорога до Малої Данилівки, що розташовувалась на правому березі річки Лопань, там, де сьогодні стоїть Констан-

³ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3151. – Арк.537. Исповедная роспись Николаевской церкви села Деркачи, 1787 год.

⁴ Деякий час був городовим сотником у місті Харкові (1706 рік), полковим осавулом.

⁵ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 305. – Арк.27. Исповедная роспись Николаевской церкви села Деркачи, 1733 год.

⁶ ЦДІАУК. Ф. 1725, оп. 1, од. зб. 12. – Арк.227. Список населенных пунктов Харьковского полка, 1722 год.

⁷ РДАДА. Ф. 1354, оп. 574, од.зб. О-1к. Геометрический план деревням Окоп и Луг, 1769 год.

тино-Єленівський храм (вулиця Велика Панасівська, 203-А). В селі Окоп проживало на 1769 рік 85 підданих черкас, в селі Луг – 19, в хуторі Гужвинському – 2, Rogoz'янському – 5, Луговому – 12.

Можливо, місце Гужвинське і є той самий хутір Гужвинський, але тут займалися тільки скотарством, хоча поруч на річці під назвою Мощиха функціонував і млин. Ще один млин був на цій же річці при хуторі Rogoz'янському. В «Економічних примітках на Харківський повіт» указано, що млини на Мощисі належать господарям: один – підпрапорному Василю Михайловичу Земборському, другий – вдові сотника Уляні Юріївні Земборській, але де чий, незрозуміло⁸. Цілком можливо, що Скворода взагалі натякав на «землі Гужвинські», які в середині XVIII століття належали родині відставного сотника Івана Григоровича Гужвинського і, скоріш за все, були куплені Земборськими або перейшли до них у спадщину по жіночій лінії, скажімо, згаданому Василю Земборському. Його родина мешкала у Деркачах і була в приході Різвяно-Богородицької церкви⁹. Поруч із Окопом Земборський володів хутором Лозівським, а далі за Деркачами – хутором Менделевим.

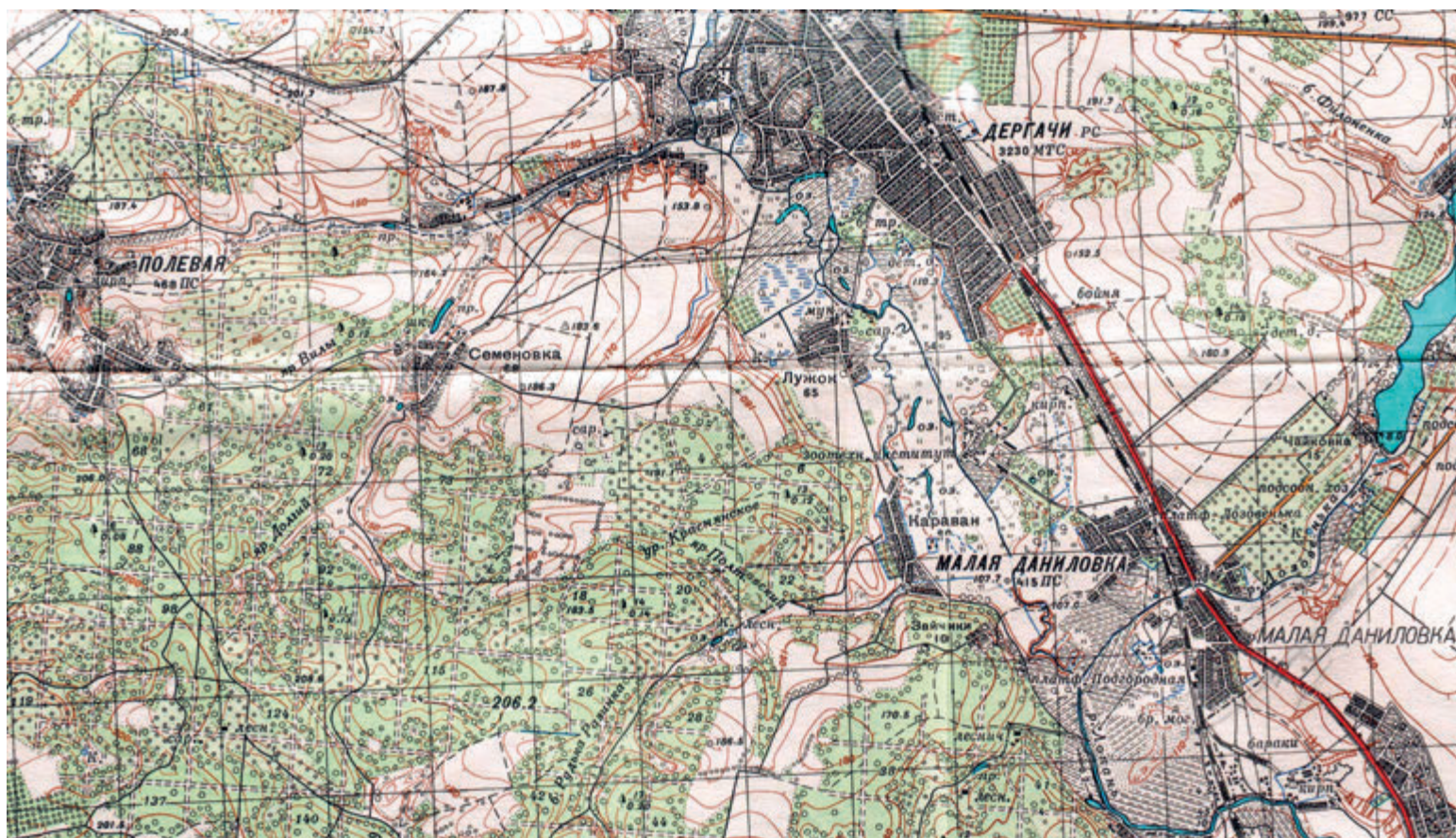
⁸ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 12. Экономические примечания на Харьковский уезд, 1782 год.

⁹ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3078. – Арк. 292 зв. Исповедная роспись Рождество-Богородичной церкви села Деркачи, 1763 год.

Лісник Микола Іванович Гужва біля Семенівського дубу, фото 1969 рік

Тим часом родина Земборських була доволі великою. Старший брат Іван Михайлович Земборський вийшов у відставку у званні капітана. Він мав дружину Катерину Герасимівну (1717 р. н.), про дітей відомостей немає. Його дерев'яний буди-

Топографічна мапа із місцевістю де позначені села Караван та Мала Данилівка, 1930 рік

нок знаходився у селі Окоп; на річці Лопань стояв млин.

Другий брат, майор у відставці Григорій Михайлович Земборський, за часів Сквороди жив з дітьми Іваном (1755 р. н.), Григорієм (1761 р. н.), Андрієм (1764 р. н.) та Катериною (1767 р. н.) в селі Луг, де у нього був свій маєток. Також володів млином на річці Лопань.

Третій брат, сотник у відставці Федір Михайлович Земборський, одружився з Уляною Юріївною Розаліон-Сошальською (1728 р. н.). У них народились діти Григорій (1752 р. н.), Федір (1755 р. н.), Іван (1757 р. н.), Катерина (1757 р. н.), Варвара (1759 р. н.), Микола (1763 р. н.), Параскева (1766 р. н.), Марія (1768 р. н.), Костянтин (1770 р. н.)¹⁰. Маєток Федора Земборського був при селі Окоп, отже, господар теж міг зустрічатись зі Сквородою, а його дружина могла навіть познайомити Григорія Савича зі своїм братом Олексієм Розаліон-Сошальським. До речі, онук Федора та Уляни Земборських – Василь Федорович Земборський – успадкував маєток Олексія Ро-

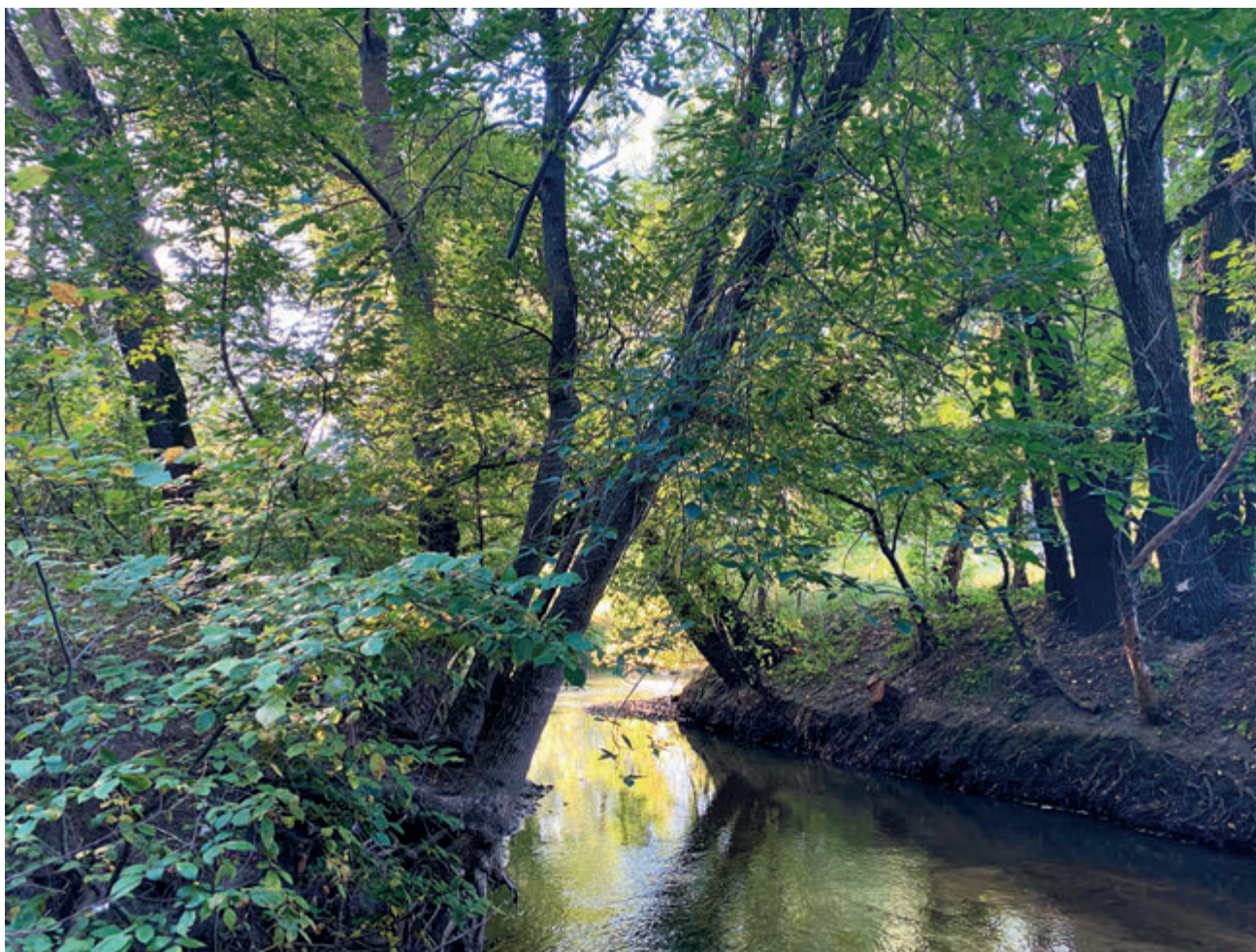
заліон-Сошальського у Гусинці та жив у його будинку.

Про Василя Михайловича Земборського відомо, що він розпочав службу підпрапорним у Харківському слобідському полку і вийшов у відставку 28 червня 1759 року¹¹. Його родина складалась з дружини Марії Іванівни (1732 р. н., вірогідно, з роду Гужвинських) та дітей: Івана (1754 р. н.), Надії (1756 р. н.), Іллі (1761 р. н.), Любові (1762 р. н.), Софії (1765 р. н.). Один з двох дерев'яних будинків в Окопі належав Василю Земборському, сам маєток розташовувався на лівому березі річки Лопань. На цьому місці зараз пустир. Воно добре показане на геометричному плані 1769 року. При маєтку росли сади з яблунями, грушами, дулями, вишнями й сливами.

У Лопані водились щуки, карасі, лини, окуні, плотва, в'юни та раки, яких виловлювали для місцевих поміщиків. Піддані селяни займались, окрім панської роботи, ще й ремеслами: чоботарським, кравецьким, гончарним, столярним. Жінки пряли льон, коноплі, вовну,

¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3092. Исповедная роспись Николаевской церкви села Деркачи, 1771 год.

¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 1710, оп. 2, од. зб. 116. – Арк. 89 зв. Рапорты и ведомости провинциальных канцелярий и комиссарств об отставных старшинах и их детях, 1767 год.

Річка Лопань біля колишнього маєтку Земборських в селі Окоп, фото А. Парамонова, 2021 рік

ткали полотна та сукна. Оскільки орних земель в Земборських було небагато, а здебільшого ліси та сінокоси, звичайно ж, тут пасли худобу, яка з весни до осені стояла у хуторах. Окремо «Економічні примітки 1782 року» вказують на кілька невеликих бджоляних заводів.

Хутір Гужвинський стояв на лівому березі річки МоЩИХИ на території сучасного села Караван (входить до складу Малоданилівської територіальної громади Харківського району), недалеко від ставка. Це зримо показує геометричний план 1769 року. Як ми вже згадували, хутір належав або Василю Земборському, або Уляні Земборській. Млин на ставку давав до 40 чвертей помольного хліба на рік.

Перебуваючи у Земборських, Скворода міг ходити в село Деркачі. Тим більше, що на захід від нього на річці Кам'янка розташовувались маєтки Василя та Уляни Земборських в хуторах Біликівський та Литвинівський на річці Литвинівка. А ще хутір Лічін по золочівській дорозі, де був маєток Григорія та Івана Земборських, та хутір Пересадин Катерини Земборської. І, звичайно ж, слобідка Земборівка на межі із Золочівським повітом на правому березі річки Лопань – ця слобідка належала Івану Михайловичу Земборському.

Міг бувати Скворода і в селах Семенівка та Польова. Останнє належало Курязькому Преображенському монастирю, де жили економічні селяни. Місцевість тут мальовнича і Скворода не минув би її. Семенівка, заснована ще Семеном Афанасьєвим, належала родині Квіток. За часів Сквороди селом володіли діти поручика Олексія Квітки та його вдова Федосія Іванівна. Донині збереглись перекази про те, що у лісах поблизу Семенівки росте великий дуб, той самий, повз який проходив Скворода. Дуб називається Семенівський, або Пересічанський.

Наша мандрівка до маєтків Земборських відбувалась навесні та восени 2021 року, тоді ж ми об'їхали села Польова та Деркачі, проїхали вздовж річки Польової та вздовж колишньої річки МоЩИХИ. Вже немає ані села Окоп, ані хуторів Земборських у топоніміці сучасного Харківського району. Лише ставки існують майже в тих самих межах XVIII століття, якими їх бачив Скворода. Лісові дороги та стежки вздовж вузької долини МоЩИХИ пролягають повз колишні хутори Гужвинський та Рогозянський, осінні ліси Земборські прикрашають нашу Слобожанщину... І ми розуміємо, чому саме тут так добре писалось Сквороді!

Охтирський Троїцький монастир

У 1770 році Сковорода разом із Олексієм Розаліон-Сошальським їде до Києва, де живе у Китаївському Троїцькому чоловічому монастирі, настоятелем якого був його родич Іустин. «...Сковорода поселився у него в монастире, и три місяца провел тут с удовольствием. Но вдруг приметил в себе внутреннее движение духа не понятное, побуждающее его ехать из Киева. Следуя сему, по своему обыкновению, просит он Иустина, чтоб отпустил его в Харьков. Сей уговаривает его остаться. Григорий непреклонно настоит, чтоб отправить его. Иустин заклинает его всею святынею не оставлять его. Сей видя нерасположение Иустина к отпуску его, пошел в Киев к приятелям попросить, чтоб отправили его в Украину. Те удерживают его; он отговаривается, что ему Дух настоятельно велит удалиться из Киева. Между сим пошел он на подол, нижний город в Киеве. Пришел на гору, откуда сходят на подол, вдруг остановясь, почувствовал он обонянием такой сильный запах мертвых трупов, что перенести не мог и тотчас повернулся домой. Дух убедительнее погнал его из города, и он с неудовольствием отца Иустина, но с благоволением Духа отправился в путь на другой день.

Приехав чрез две недели в Ахтырку город, остановился он в монастыре у приятеля своего Архимандрита Венедикта. Прекрасное местоположение и приязнь добродушного монаха сего успокоили его. Тут вдруг получили известие, что в Киеве оказалась моровая язва, о которой в бытность его и неслышно было, и что город заперт уже»¹.

Троїцький монастир в Охтирці, поряд з Успенським Святогірським і Преображенським у Куряжі, входив до числа найбагатших і найшановніших на Слобідській Україні наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. Його споруди розташовувалися на скелястій горі Охтир на правому березі Ворскли. Тут 29 вересня 1641 року польський урядник Кульчевський разом із українськими козаками збудував прикордонне укріплення, яке у липні 1647 року за договором передали Московському царству. Укріплення це було розібрано близько 1650 року. Через три роки на цих місцях українські козаки заснували нове поселення².

Троїцький собор Охтирського монастиря,
фото С. Таранушенка, 1914 рік

¹ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк.51 зв.–52 зв. Жизнь Григория Сковороды.

²РДАДА. Ф. 210, оп. 6-д, од. зб. 34. – Арк. 81. Книги, что в новом Ахтырском городе людей с женами и что у них ружья и лошадей и всякой животины.

Оборонна дзвіниця Охтирського Троїцького монастиря, фото С. Таранушенка, 1914 рік

го монастиря належало село Чернетчина, де була своя дерев'яна Миколаївська церква і проживали піддані черкаси. На 1785 рік їх значилось 182 жінки та 172 чоловіка.

Архімандрит Венедикт – особа, про яку мало відомо. Він народився приблизно у 1725 році⁴. Венедикт був останнім настоятелем Охтирської обителі XVIII століття, яку закрили навесні 1787 року. Ченці перейшли у Курязьку обитель, а Венедикта перевели настоятелем у Святогірський Успенський монастир, але наступного року закрили і його. Двічі бути настоятелем монастирів, які закривають, – нещаслива доля.

Сковорода жив деякий час у Охтирському монастирі, відвідував і Охтирку: все ж таки це було найбільше місто Лівобережної України після Ніжина. Величні Покровський та Успенські собори; чудотворна ікона Охтирської Божої Матері; численні паломники; потужні чотири ярмарки⁵ та базар двічі на тиждень; товари, вироблені безліччю різних майстрів (серед яких слід згадати, окрім усім відомих по великих селах Слобідської України, майстрів по сріблу, міді; слюсарів); доволі велика де-

рев'яна фортеця з одинадцятьма гарматами – все це Охтирка XVIII століття.

План Охтирки, складений землеміром прапорщиком Іваном Фохтом у 1768 році, дає доволі цікаве уявлення про місто, яке бачив Сковорода⁶. Тоді в Охтирці мешкало тільки корінних жителів 4804 чоловіки, а ще ж жінки, приїжджі, військові⁷. На 1768 рік в Охтирці був 1251 двір на 68 вулицях та провулках.

Якщо Успенський собор Охтирки будували у 1728-1738 роках в більшості коштом полковника Олексія Леонтійовича Лесевицького – тут містилась і усипальниця цього роду, то Покровський собор у 1753-1768 роки споруджували за рахунок пожертви імператриці Єлизавети. Це будівництво обійшлося казні у величезну суму 32968 карбованців, оскільки гроші вміло розкрадали представники козацької старшини, яка повинна була наглядати за зведенням храму.

Причиною такої уваги до будівництва стала чудотворна ікона Охтирської Божої Матері. Численні богомольці проходили через Охтирку між Святогірським Успен-

⁴ ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 45. – Ревизская сказка Ахтырско-Троицкого монастыря, 1782 год.

⁵ Пізніше за часів намісництва ярмарок в Охтирці стало п'ять.

⁶ РГИА. Ф. 1399, оп. 1, спр. 816. – Арк. 3. План города Ахтырки, 1768 год.

⁷ На той час в Охтирці постійно знаходилась команда від Охтирського гусарського полку у складі одного офіцера, двох капталів, 28 гусарів. З числа місцевих жителів до нього належали двоє сторожів та кат.

Тимофій Васильович Надаржинський, зображення з Троїцького собору, фото 1901 рік

План міста Охтирка 1768 року

Покровський собор міста Охтирка, фото Ю. Ворошилова, 2004 рік

План міста Охтирка з двоверстовою дистанцією, початок XIX століття

Сучасний вид на Охтирський Троїцький монастир, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Дорога до Охтирського Троїцького монастиря, фото А. Парамонова, 2021 рік

*Камінь з письме-
нами у підніж-
жя Охтир гори,
фото А. Парамо-
нова, 2021 рік*

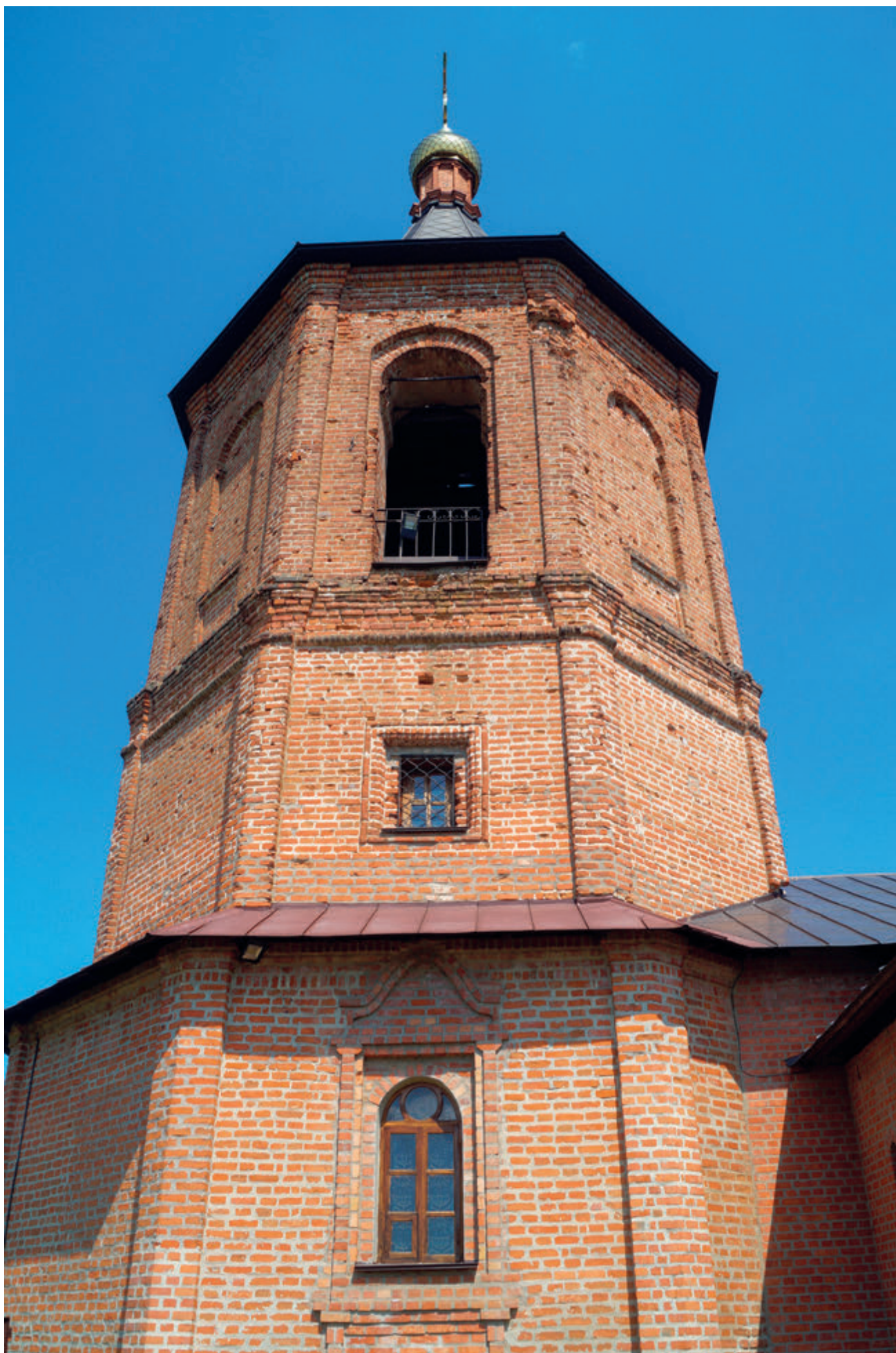
ським монастирем та Києво-Печерською лаврою, прикладаючись до чудотворної ікони. Нескінченний потік паломників сприяв розвитку місцевого ремісництва, бо майстри обслуговували цей люд.

Охтирка розвивалась не тільки за рахунок прочан. Місто було розташоване на перехресті декількох поштових доріг: 1) на Москву через село Тростянець і слободу Боромлю; 2) на Київ через Зіньківський повіт; 3) на Полтаву, а пізніше – далі на Катеринослав; 4) на Харків через Богодухів та Вільшану; 5) на Краснокутськ. Саме тому купецтво полюбило місто, приїжджаючи на ярмарки і торгуючи й поза ними. Одним з найпопулярніших товарів, які продавались в Охтирці, була солоноріба, котру доставляли з Дону. Здебільшого тарань, бо вона користувалась величезним попитом на території Слобідської України.

У тому ж 1770 році Сковорода вирушив до Розаліон-Сошальських у Гусинку. Скоріш за все, він йшов великими поштовими дорогами через Богодухів, Вільшану, Харків, Старий Салтів і Великий Бурлук.

Залишки підземних ходів в Охтир гори, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Сучасний вигляд оборонної башти Охтирського Троїцького монастиря, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Меморіальна дошка на стіні зруйнованого краєзнавчого музею у місті Охтирка, фото А. Парамонова, 2022 рік

Закритий Охтирський Троїцький монастир відновили 30 листопада 1842 року, а за радянської влади він був ліквідований у 1922-му. В колишній обителі започаткували колонію для безпритульних дітей. Монастирські будівлі постраждали під час Другої світової війни, з усіх них залишилась тільки оборонна дзвіниця. Відродження Троїцького монастиря розпочалось у 1998 році, а перші роботи з реставрації дзвіниці – у 2002 році.

Ми не раз бували в Охтирці, в липні 2021 року відвідували місто разом із керівником проекту відродження Охтирського Троїцького монастиря архітектором-реставратором Володимиром Михайловичем Лопатьком. Обійшли навкруги гори Охтир, зафіксували декілька входів у колишні печери та досить великий камінь із начертаними письменами. Старі бруковані дороги залишились біля монастиря з XIX століття, а от старі стежки біля Охтир-гори ніби натякають на те, що по них міг ступати і Григорій Савич.

Звісно, таких густих лісів, які ми бачимо біля монастиря сьогодні, тоді не існувало, свята гора була лисою. Не було поруч з Охтиркою і соснових лісів, їх стали висаджувати наприкінці XIX століття. За часів Сковороди в невеличких лісах росли берези, осика, вільха, дуб, клен, крушина, горіх, терен. Але місцеві мешканці у цих лісах могли ще принаймні у 1766 році зустріти ведмедя.

Сучасна Охтирка – районний центр Сумської області, місто-герой, яке постраждало під час російського вторгнення. На будівлі знищеного росіянами краєзнавчого музею вціліла меморіальна дошка, де вказані роки перебування Сковороди. Серед років перебування в Охтирці вказані 1764-й та 1765-й, але жодних документальних підтверджень візиту його сюди раніше 1770 року не відомо. Якщо ж автори дошки мали на увазі, що Сковорода йшов по київській дорозі до Харкова саме через Охтирку, то починати варто було з 1759 року.

Місто Острогозьк і слобода Таволозька

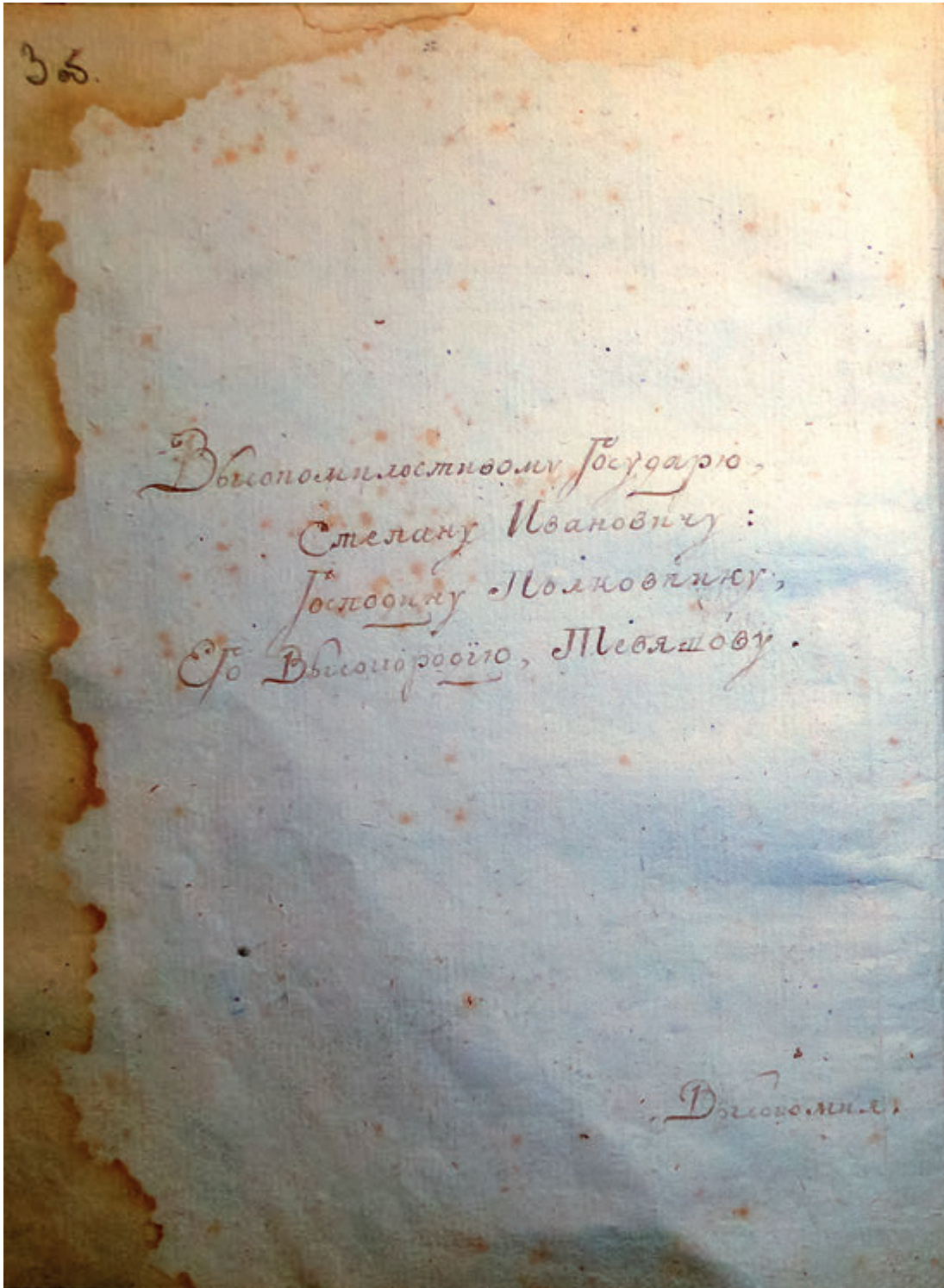
Наприкінці 1771 року Сковорода вирушає з Харкова разом із полковником Степаном Івановичем Тев'яшовим на його батьківщину – в місто Острогозьк, де у того був будинок і декілька маєтків (Таволозька, Михайлівка, Розсош, Вільхуватка...). По суті, Тев'яшов – найкрупніший острогозький поміщик, який володів близько 200 тисяч десятин землі, де про-

живали 14 000 кріпаків і підданих черкас. Дістатись Острогозька з Харкова Тев'яшов і Сковорода могли, пересуваючись в екіпажі по великих поштових дорогах: спочатку – на Валуйки, потім – на Бирюч.

Місто Острогозьк (нині районний центр Воронежської області РФ), центр однойменного Слобідського козачого полку, було закладено 16 серпня 1652 року вихід-

Частина мапи Воронежської губернії з показанням Острогозьку, 1800 рік

Лист з рукопису Сковороди «Ізраїльський Змій» з присвятою Степану Тев'яшову

цями з-за Дніпра на чолі з полковником Іваном Дзінковським. Острогоськ розташовувався на невеликій височині лівого берега річки Тиха Сосна між її притокою Острогосів і Лушниковим логом. На валу фортеці стояло 32 вежі, з'єднані стінами у вигляді стоячого тину з обламами. Острогоський полк – найбільший за територією серед інших слобідських полків, в нього входили такі великі сотенні містечка, як Бирюч, Меловате, Урив, Калитва, Осипове.

Місто вже у XVII столітті почало швидко розбудовуватись і мало на своїй тери-

торії вісім церков. Дві з них, П'ятницька та Успенська, розташовувалися за огорожею П'ятницького монастиря всередині фортеці. Після ліквідації полкового устрою у 1765 році Острогоськ став центром провінції у складі Слобідсько-Української губернії, сюди почали прибувати переселенці, його храми стали одягати в камінь. Сковорода у 1771 році вже міг побачити нові кам'яні церкви Покрови Пресвятої Богородиці, Ільїнську, П'ятницьку та Богоявленську.

Приятель Сковороди, якому він присвятив декілька своїх творів (зокрема «Ізраїль-

ській Змій»), Степан Іванович Тев'яшов народився в сім'ї острогозького полковника Івана Івановича Тев'яшова у 1731 році¹. 25 квітня 1743 року він отримав чин підпрапорного, у 1752 році він ротмістр, а з 16 жовтня 1756 року – полковник Острогозького полку, який очолив у Прусському поході². У 1766 році він керує розселенням німців-колоністів у Острогозькій провінції, наступного року стає депутатом від дворян тієї ж провінції. Приятель губернатора Євдокима Щербініна, він служить його заступником. Його обирають у 1779 році предводителем острогозького дворянства, а в 1779-1783 роках – дворянства Слобідсько-Української губернії. Степан Іванович володів колекцією рідкісних книг та манускриптів – мабуть, це і поєднало його зі Сквородою при знайомстві у Харкові.

Дружиною полковника Тев'яшова була графиня Марія Франческа Санті (1746 – 26.8.1785). Вона народила доньку Євдокію (21.2.1769 – 24.3.1800), яка стала дружиною сину генерал-губернатора – Дмитру Васильовичу Черткову.

Перебуваючи в Острогозьку і в маєтках Тев'яшова, Скворода знайомиться з місцевими непересічними людьми, деякі з них стануть його адресатами, приятелями та друзями. За листами Сквороди ми знаємо про колезького реєстратора Афанасія Федоровича Панкова (йому Скворода подарував свої «Басни Харьковские», художника Якова Івановича Долганського, сина Степана Івановича Тев'яшова (старшого) – колезького радника Володимира Степановича Тев'яшова. Перебуваючи серед друзів і шанувальників, Скворода багато пише, Леонід Махновець вважає, що він навесні і влітку 1772 року написав тут шість діалогів³. Відомо також, що Скворода перебував у Острогозьку та інших маєтках Тев'яшових у 1776 році.

Острогозьк і маєтки Тев'яшова в Острогозькому повіті ми, на жаль, не відвідали. І, враховуючи вороже ставлення до України та українців з боку росіян, навряд чи це можливо найближчими роками.

¹ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3091. – Арк. 3. Исповедная роспись Успенского собора г. Харькова, 1771 год.

²ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, од. зб. 62. – Арк. 5. Именной список полковников, старшин, сотников и подпрапорных слободских полков, 1765 год.

³Махновець Л. Є. Григорій Скворода. Біографія. К. «Наукова Думка», 1972. С. 218-220.

Богоявленська церква міста Острогозьк,
фото С. Таранушенка, 1928 рік

Іллінська церква міста Острогозьк,
фото С. Таранушенка, 1928 рік

Покровська церква міста Острогозьк, фото С. Таранушенка, 1928 рік

П'ятницька церква міста Острогозьк, фото С. Таранушенка, 1928 рік

Село Бабаї

Селище Бабаї – знакове місце, де перебував Сковорода: за власним свідченням, саме тут у 1774 році він написав другу частину «Басней Харьковских». Михайло Коваленський вказує, що Сковорода жив у Щербініна в Бабаях, маючи на увазі, що це село було у власності Петра Андрійовича Щербініна. Але чи жив Сковорода саме в його маєтку, відомостей немає. Скоріш за все, він перебував у свого колишнього учня – Якова Правицького, про чю долю та долю його дітей піклувався. З листа до Якова Долганського від 25 лютого 1773 року ми знаємо, що Сковорода живе у Бабаях, звідки і відправив до Острогоська цей лист.

¹ Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1857. Отделение 2. – С. 99

Бабаї були засновані чугуївськими дітьми боярськими у 1643 році, серед них згадується Федір Клементович Бабай, за прізвищем якого і називається село¹. Пізніше Бабаї, воно ж Архангельське, відійшло до Харківського полку і Донці-Захаржевські зажаляли ті землі забрати собі. У 1696 році харківський полковник Федір Григорович Донець населив підданих черкас на бабаївських землях, заснувавши села Березове, Ржавий Колодязь, Льодне, Уди, і почав витісняти корінне населення з сіл Бабаї та Жихор. Без жодних перешкод, не зважаючи на листи бабаївських дітей боярських до московського царя Петра, Донець-Захаржевські отримали величезні маєтності.

Бабаї на гравюрі початку XIX століття

Село Бабаї, 1776 рік

Донька полковника Федора Донця Параскева стала дружиною князя Якова Микитовича Крапоткіна, а вже їхня донька Тетяна взяла шлюб з Петром Андрійовичем Щербініним. І всі величезні маєтності перейшли до цього роду. Петро Щербінін на 1763 рік був у військовому чині капітана², на 1770 рік – майора. Потім перейшов до цивільного чину надвірного радника, вступивши на службу у

Слобідсько-Українській губернії. Що ж до його дати народження, то на сьогоднішній день виявлено тільки один документ: у ньому вказано, що ця особа – приблизно 1741 року народження³.

Головним маєтком князя Крапоткіна, а потім і тривалий час Щербініна був Довжик, потім маєтності поділили на дві економії: Довжанську та Бабаївську. Невідомо, коли саме Петро Щербінін вирішив жити у Ба-

²ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3080. – Арк. 339. Исповедная роспись Архангело-Михайловской церкви села Бабаи, 1763 год.

³ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3120. – Арк. 343 зв. Исповедная роспись Архангело-Михайловской церкви села Бабаи, 1781 год.

Handwritten text in the top left corner, likely a title or introductory note.

Handwritten text in the top right corner, possibly a scale or legend note.

Handwritten text in the upper left quadrant of the map area.

Handwritten notes on the left side of the map, including a list of numbers and letters.

Legend for the map's color coding:

- A B
- B C
- C D
- D E
- E F
- F G
- G H
- H I
- I K
- K L
- L M
- M V
- V O
- O P
- P Q
- Q R
- R A

Handwritten text at the bottom left of the map, possibly a date or location note.

Handwritten text at the bottom right of the map, possibly a signature or date.

Геометричний план земельної дачі села Бабаї, 1776 рік, публікується вперше

баях постійно, але смерть дружини 9 жовтня 1776 року, мабуть, прискорила це рішення. Бабаї були ближче розташовані до Харкова, де з 1780 року колезький радник Щербінін служив прокурором Харківського намісництва. У 1780-і роки він поступився частиною своїх лісів для прокладання нової дороги між Бабаями та Харковом.

Економія у Бабаях була значно менше Довжанської: до земельної дачі входило 7211 десятин 1511 сажнів землі, з яких було 1970 десятин під оранку, 900 десятин сінокосів, 1300 – будівельного лісу та 2431 – дров'яного. Окрім Бабаїв до економії входили села Жихор, Льодне та Філіпове Село (воно ж Уди). В цих селах проживало на 1782 рік 1053 чоловіка і 1028 жінок, які здебільшого займались хліборобством та скотарством⁴. Серед підданих черкас були і ремісники: ковалі, теслярі, шевці та столяри. До переведення у кріпацтво вони обробляли для поміщика тільки 200 десятин орних земель та сінокосів, а більшістю працювали на себе.

Головною річкою в земельній дачі була Уди, крім неї – Харків, Жихор, Мокрий Жихор, Льодна, Гнилиця та Хорошева, а ще протоки: Ставище (Ставицький), Карасьов, Свердликів, Ржавець, Миронова Долина. Також до складу дачі входили частково озера Лиман, Дегтярне і все озеро Велике. У річках та ставках водились соми, щуки, лини, карасі, окуні, плотва...

Будівельні ліси в дачах Бабаїв були повністю соснові, що для Харківського повіту доволі рідкісний факт. У висоту дерева сягали 16 м, у товщину до 20 см. Дров'яні ліси становили дуб, клен, ясен, липа, горіх, дикі яблуні та груші, зарості терену. В лісах водились ведмеді, вовки, лисиці, зайці, дикі кози; з птахів – тетеруки...

Маєток Петра Щербініна в Бабаях почав розвиватись на початку 1770-х років. На геометричному плані 1776 року ми бачимо садибу з дерев'яним будинком і регулярним парком, садом з альтанками та оранжереями. «Економічні примітки» 1782 року вказують, що різних дерев у ньому було до 300 сортів. Листи управителя маєтку Наума Торянікова, датовані 1785-1786 роками, дають уявлення про економіку маєтку в Бабаях, зокрема про велику кількість ананасів у оранжереях – ці екзотичні плоди дарували гостям⁵.

⁴ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 12. – Арк. 45–47. Экономические примечания на Харьковский уезд, 1782 год.

⁵ Из фамильных бумаг Бабаевского архива П. П. Флота // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Х., 1893. – Т. 5. – С. 275-276.

⁶ Ніженець А. М. Г. С. Скворода. Заповідні місця на Харківщині. Х., 1962. – С. 36–42.

⁷ ДАХО. ФР. 4658, оп. 1, од. зб. 5. – Арк. 27. Акты обследования памятников архитектуры, 1944-1945 годы.

⁸ Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2015. – С. 57.

Архангело-Михайлівська церква села Бабаї, фото С. Таранушенка, 1912 рік

Сьогодні у центрі села Бабаї стоїть вцілілий, хоча і доволі постраждалий, будинок Щербініних. Його вважають саме тим, де жив Григорій Скворода. Але якщо і припустити, що це саме та споруда, що стояла у XVIII столітті, ми не знає-

мо, чи були Щербінін і Скворода близькими настільки, щоби останній зупинявся у будинку поміщика. Паспорт пам'ятника історії та культури в селі Бабаях, складений ще у 1972 році на основі рішення виконкому Харківської обласної ради депутатів від 25 січня 1972 року, прямо вказує, що він має назву «Будинок, у якому жив Г. С. Скворода». На ньому встановлена меморіальна дошка з написом «У цій садибі в 70-х роках XVIII століття жив видатний український філософ, письменник-демократ Григорій Савич Скворода. Тут написані «Байки Харківські».

Основою для цього твердження стали дві книги, насамперед, Анастасії Ніженець⁶. Але ніяких посилань на джерела, які б вказували, що той будинок існував саме за часів Сквороди, дослідниця не надає. Ба більше, у післявоєнні роки вважалося, що будинок у Бабаях, який називали за прізвиськом останнього власника Петра Петровича Флотта, був побудований на початку XIX століття⁷. Мистецтвознавець Георгій Лукомський перебував у маєтку Бабаї у 1914 році, він пише: «...От старинного дома не сохранилось следов. Лишь тенистый сад напоминает о старой усадьбе...»⁸. Роздивляючись

Архангело-Михайлівська церква села Бабаї, фото С. Таранушенка, 1921 рік

план маєтку 1776 року, можна справді говорити, що будинок Петра Щербініна стояв ближче до річки поруч із регулярним парком і садом, а будинок, що залишився до сьогодні, побудований його сином і учнем Сковороди – полковником Андрієм Петровичем Щербініним.

За збереження цього будинку у Бабаї «війна» ще не скінчилась, він стоїть на обліку як пам'ятка історії та культури і місцева влада повинна його зберегти. Не так вже і багато залишилось садибних будинків початку XIX століття не тільки у Харківській області, а і в Україні взагалі.

І тут слід згадати, що проблема збереження пам'ятки була порушена ще у 2004 році, коли приватна фірма «Техногрес» вивезла кахляну піч з будинку Щербініних у свій приватний же музей керамічної плитки. Тоді не тільки власник будинку, але і місцева адміністрація – чи то селищна, чи то районна – нічого не зробили, щоб захистити будинок. Управління культури Харківської облдержадміністрації, котре якраз і мусило запобігти вандалізму, тоді ж, у 2004 році, заявило, що таким чином рятують унікальну кахляну піч, а будинок і без того руйнується. До речі, деякі чиновники з того управління і досі займають свої посади, тобто «захищають» пам'ятки історії та культури.

Між тим слід вказати, що на території колишнього маєтку Щербініних у центрі Бабаїв ще залишились декілька будівель зі старих часів. По-перше, це кам'яна кухня, побудована на початку XIX століття; клуня; контора маєтку, побудована наприкінці XIX століття; залишки каретних сараїв. Чи не варто подумати про формування архітектурного комплексу «Садиба Щербініних»? Тут йдеться не тільки про Сковороду та представників роду, але й науковців, які працювали з Щербінінським архівом саме в цьому маєтку.

Ще одну пам'ятку, тільки вже архітектури, Бабаї втратили між 1945 та 1955 роками. Це кам'яна Архангело-Михайлівська церква, яка була побудована у 1776-1784 роках під наглядом губернського архітектора Петра Ярославського. Коли служба районних архітекторів Харківської області поставила на облік цей храм у 1945 році, архітектори почали шу-

Архангело-Михайлівська церква села Бабаї, фото С. Таранушенка, 1921 рік

Іконостас церкви в селі Бабаї, фото Г. Лукомського, 1914 рік

Будинок Щербініних в Бабаях, фото А. Парамонова, 2021 рік

Кухня в маєтку Щербініних, фото А. Парамонова, 2021 рік

Вхід до підвалу під будинком Щербініних, фото А. Парамонова, 2021 рік

Підвальный поверх будинку Щербініних, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Холодна Сквородинівська криниця біля Бабаїв,
фото 1962 рік

⁹ Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2015. – С. 58.

¹⁰ ДАХО. Фр. 4658, оп. 1, од. зб. 118. – Арк. 56, 58. Списки памятников архитектуры, акты и отчеты обследований их и пр., 1952 год.

¹¹ РДАДА. Ф. 1354, оп. 674, од. зб. Б-5к. Геометрический план селу Бабаи, 1776 год.

¹² ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 1024. – Арк. 1-7. Дело с представлением описи имущества Арх. Михайловской церкви с. Бабаев, 1775 год.

кати автора проекту. Вони звернули увагу на книгу Г. Лукомського, де він описує церкву як майже копію лютеранської кірхи Святої Ганни у Петербурзі, зведену в 1789 році за проектом Фельтона. Схожість церков Лукомський пояснив тим, що обидва автори користувались спільним джерелом для своїх проектів⁹. Був і третій схожий проект – церква в селі Константівка, яку теж будували під наглядом Петра Ярославського наприкінці XVIII століття. І поки виконуючий обов'язки начальника держінспекції з охорони пам'яток Ленінграда С. В. Коробов хвилювався за те, що знайдено можливі проекти храмів Фельтона у провінції, виявилось, що станом на 1952 рік церкви в Бабаях вже не існує¹⁰.

На плані 1776 року ми бачимо, що в центрі села, на площі, напроти будинку Щербініна позначено дві церкви. Одна – стара дерев'яна Архангело-Михайлівська, а друга – це вже будується нова кам'яна¹¹. Власнику однієї з двох цегельень у Харкові було неважко звести кам'яну церкву, але будівництво розтянулось на декілька років і вона була закінчена тільки у 1784 році.

Стара дерев'яна Архангело-Михайлівська церква у Бабаях, яку, звісно ж, відвідував Скворода, була побудована ще на початку XVIII століття, з п'ятьма главами. На середній був хрест, на одній з бічних – зображення Архангела Михаїла, а ще на трьох – зірки. В храмі містилося два іконостаси: один новий, а другий, старий, перенесли у бічний вівтар. Завдяки увазі до церкви поміщиків вона була багатою на церковний посуд, церковні книги та ризницю. Зберігся опис старої церкви в Бабаях, який зробив саме Яків Правицький перед тим як буде закладена нова кам'яна церква¹².

Ось як описує новий кам'яний храм все той же Лукомський: «Полукруглая ионическая колоннада портика одинакова у обеих церквей. Но в петербургской церкви она покрыта балюстрадой, а в Бабаях ее нет. Фонарь с парными колонками покрыт прелестным карнизом, в Бабаях карнизы тупы, а окна заменены арками для звона. Главное полукружие портика примыкает к храму в Бабаях почти «неграмотно» – полуколонной, тогда как на Фуриштадтской это сложное и серьезное место решено очень удачно, переходом к пилястрам. Также плохи

Холодна Сквородинівська криниця біля Бабаїв,
фото А. Парамонова, 2021 рік

п'єдесталы пилястров барабана и во-
все неумелы капители их.

Боковой фасад лучше. Парные пи-
лястры и круглые окна между ними
распределены удачно. Великолепны по
уюту и «провинциальному» оттенку ар-
хитектуры угловые башенки церковной
ограды. Грубоваты рустованные грани
этих башенок, но зато очаровательны
вазочки на куполах, четко выделяющи-
еся на темной зелени деревьев. Вместе
с башенками церковь на фоне деревен-
ского пейзажа представляет в своем
роде не меньший интерес, чем Аннен-
кирхе в Петербурге, затиснутая ныне
среди каменных громад домов.

В церкви – очаровательный, окра-
шенный в зеленый с белым тона, ико-
ностас. Он хорош по общему спокой-
ствию в распределении и пилястр,
и царских врат. Иконы в обрамленьях,
соответственного всему храму сти-
ля хотя и закрывают пилястры, но ни-
сколько не портят архитектуры. Вос-
хитительны створки царских врат
с гирляндами и ветками виноградной
лозы. Очень стильны арматуры на ра-
мах икон и доски с лентами над боко-
выми вратами; прелестны вазочки, по-
ставленные наверху иконостаса...».

Сковорода бачив, як будували цер-
кву, хоча б у 1781 році, коли з Бабаїв ви-
рушав у подорож до Таганрогу, та пізні-
ше, у 1783 році. Можливо, навіть бував у
ній по закінченні будівництва.

Що до економіки маєтку в Бабах, то
на річці Уди стояв млин на чотири поста-
ви, ще два млини на цій же річці були у
Филиповому Селі, кожний на три поста-
ви. Всі млини працювали майже цілий рік.
Це вигідно відрізняло їх від більшості то-
дішніх млинів, які діяли в залежності від
сезону і, відповідно, рівня води у водоймі.

Один млин стояв на річці Мокрий Жи-
хор на один постав. Тільки з млинів Щер-
бінін отримував доходу 300 чвертей по-
мольного хлібу.

У Филиповому Селі стояв при пошто-
вій дорозі заїжджий двір, причому голов-
ний будинок у ньому був кам'яним. Там
розміщувався трактир, пристосований і
для ночівлі¹³. Використовуючи дрова з лісу,
можна було виробляти селітру. Потуж-
ні криниці біля Бабаїв давали якісну воду

Бюст Григорію Сковороді в Бабах, фото В. Горбоносова, 2021 рік

для винокурень, яких було дві. Одна з них,
з назвою «Холодна Сковородинівська», чо-
мусь вважається відкритою самим Сково-
родою. Яр і протока, що починається з цієї
криниці, за часів Сковороди мали назву
Ставище. Там, де сьогодні відкритий рес-
торан «Сковорода», і стояла винокурня.

Село Жихор заснували на лівому бе-
резі річки Уди біля впадіння в неї річки
Мокрий Жихор діти боярські міста Чугу-
єва, які несли сторожову службу на Біл-
городській оборонній лінії. Засновника-
ми слід вважати Сидора Колчинцова та
Феодосія Димшинського з товаришами,

¹³ Цікаво, що
в цьому трак-
тирі у 1804 році
утримували за-
критим хворо-
го міського го-
лову Харкова і
приятеля Ско-
вороди Георгія
Урюпіна.

¹⁴ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3080. – Арк. 321. Исповедная роспись Николаевской церкви села Жихорь, 1763 год.

¹⁵Ніженець А. М. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. Х., 1970. – С. 166–170.

¹⁶ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3091. – Арк. 500. Исповедная роспись Архангело-Михайловской церкви села Бабаї, 1771 год.

¹⁷ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3268. – Арк. 51. Сказки о клире храмов Харьковского ведомства, 1770 год.

які у 1654 році отримали садибну землю на колодязі Жихорі (так тоді іменувалася річка Мокрий Жихор), і для оранки та сінних покосів землю на тому ж колодязі.

У 1658 році мешканці Жихоря припустилися грубої помилки: звернулися до білгородського воєводи з проханням зарахувати їх до міста Харкова, оскільки до нього всього 5 верст і мешканцям сюди ближче, ніж до Чугуєва, що є вкрай важливим при нападі татар. А через десять років, у 1668-му, межову книгу на землі Жихоря було втрачено. Швидше за все, вона згоріла, коли село спалив полковник Іван Сірко під час спроби запанувати в Харкові. Ну а після того село Жихор опинилось у власності Донців-Захаржевських, за часів Сковороди ним володів Петро Андрійович Щербінін, він же побудував у Жихорі дерев'яну Миколаївську церкву. Служила при цьому храмі родина Правицьких.

Священником був Петро Васильович Правицький (1693 р. н.), у них з дружиною Вассою Василівною (1709 р. н.) з'явилися діти: Ілля (1733 р. н.), Ганна (1735 р. н.), Яків (1742 р. н.)¹⁴. Рідний брат

священника Федір був при тій же церкві дячком у 1760-1770-і роки, а ще один, молодший, брат Іван ніякої служби не мав, а просто жив з родиною.

Вважалося, що середній син священника Петра Правицького – Яків – після закінчення Харківського колегіуму з 1766 року почав службу священником у селі Бабаї. Таку версію запропонувала дослідниця Анастасія Ніженець тільки на основі того, що там помер священник Тимофій Лавровський¹⁵, але у Бабаї після нього настоятелем призначили Аверкія Красовського¹⁶. Слідом за Ніженець її версію, не вивчаючи документи, підтримали і інші біографи Сковороди. Звісно, ці ж біографи стали вважати, що Сковорода відвідував Бабаї й до 1773 року, оскільки там був священником Яків Правицький. Тим часом Яків Петрович Правицький після колегіуму зайняв місце священника у селі Жихор замість свого батька¹⁷. Сталось це, до речі, тільки 6 травня 1769 року, чим займався Яків Правицький до цього, поки що невідомо.

Яків Правицький стає священником села Бабаї не раніше 1772 року, бо ще у

Ресторан «Сковорода» у яру Ставище, де була винокурня Щербініних, фото В. Горбоносова, 2021 рік

1771 році служить у Жихорі. Близько 1769 року він оженився на Христині Василівні (1747 р. н.), а у 1770 році у них народилась донька Ганна¹⁸. Можливо, сам Петро Щербінін зробив цей вибір (все ж таки село Жихор теж входило до його маєтностей), але ми вважаємо, що протекцію йому зробив саме Григорій Савич. Приходи двох сіл були майже однакові, але статус Бабаїв – вищим, бо вони були центром економії. Та й церква в Бабаях вважалась багатшою.

Вже у Бабаях в родині Якова Правицького народились діти: Тетяна у 1773 році, Платон у 1775 році (мабуть, помер 1777-го року), Михайло у 1778 році, Йосиф у 1781 році, Григорій у 1784 році, Євдокія у 1786 році¹⁹. До речі, Яків утримував після смерті батька майже 20 років свою матір.

Ми бачимо, що у 1783 році, при живих батьках, опіку над двома синами Якова Правицького бере Петро Андрійович Щербінін²⁰. І знову ми вважаємо: без Сковороди тут не обійшлося. Михайлові було п'ять років, а Йосифу, мабуть, півтора. В родині Правицьких не вистачало грошей на утримання дітей, опіка Щербініна давала змогу на виховання та забезпечення благополуч-

чя. Вони перейшли у світське звання, закінчили навчання, через опікуна стали дво-рянами. На 1787 рік ми бачимо їх учнями училища. Ймовірно, тут йдеться про Додаткові класи²¹. На 1792 рік сини навчаються у колегіумі, але записані завдяки Щербініну фур'єрами у гвардійські полки.

21 лютого 1794 року Яків Правицький подає прохання у Харківське духовне правління про звільнення на «собственное пропитание»²². Причиною був стан здоров'я. Приблизно у 1795 році Яків помирає, поховано його в Бабаях біля церкви. Після смерті чоловіка Христина Правицька станом на 1798 рік живе у Харкові, де в залопанській частині міста вона мала досить великий дерев'яний будинок на шість покоїв з флігелем та кухнею. Враховуючи бідність родини, можна припустити, що це був спадок від її батьків, або знову ж благодійність Щербініна, тільки тепер Андрія Петровича, який успадкував маєтності батька.

Діти Якова Правицького досить вдало влаштували своє життя. Старший Михайло вступив на військову службу у 1790 році в Лейб-гвардії Преображенський полк, звід-

¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3091. – Арк. 488. Исповедная роспись Николаевской церкви села Жихорь, 1771 год.

¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3153. – Арк. 226. Исповедная роспись Архангело-Михайловской церкви села Бабаи, 1787 год.

²⁰ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 1707. – Арк. 1–2. Дело по прошению надворного советника Щербинина о дозволеннии ему усыновить двух сыновей священника Якова Правицкого, 1783 год.

²¹ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3217. – Арк. 52 зв.–53. Ведомость о священно и церковнослужителях, 1787 год.

²² ЦДІАУК. Ф. 2009, оп. 1, од. зб. 2956. – Арк. 2. Дело об увольнении за штат священника Правицкого, 1794 год.

²³ ДАХО. Ф. 4, оп. 1, од. зб. 241. – Арк. 46 зв.–47. Об определении и увольнении канцелярских служителей, и послужные списки чиновников, 1825 год.

Вознесенський собор Хорошевського монастиря, фото С. Тарануценка, 1914 рік

ки вийшов у відставку поручиком. З 1 січня 1814 року його обрали суддею у Зміївський повітовий суд. Дружиною його стала донька підпоручика Дар'я Михайловська, яка народила чотирьох дітей: Миколу, Федора, Василя та Ганну²³. Вочевидь, за дружиною у Михайла був маєток у хуторі Реп'яхівка Зміївського повіту. Цей маєток успадкував його син Федір Михайлович Правицький, надвірний радник, ад'юнкт Імператорського Харківського університету²⁴.

Йосиф Якович Правицький теж був на військовій службі, у відставку вийшов у чині майора, жив у Харкові. У 1811 році він поступився своїй сестрі Тетяні трьома дворовими людьми²⁵.

Старша донька Тетяна вийшла заміж за протоколіста (на 1811 рік – колезького секретаря) Петра Майстренкова, який був сусідом Христини Правицької в Харкові. Пізніше ми бачимо, що вона живе у власному будинку, що придбала у Благовіщенському приході міста²⁶.

Однак подумки повернемося до Бабаїв, де проживала ще одна доволі цікава особа, що була адресатом Сковороди в листуванні – Наєман Петрович. Він згаданий у творі Сковороди «Беседа, нареченная Двое: о том, что Блаженным быть легко», у листах Сковороди до Якова Правицького. Також відомий лист до Наємана Петровича, написаний Сковородою із Гусинки 6 грудня 1792 року. Дослідники біографії Сковороди вважають, що Наєман Петрович – єврей-вихрест, дехто дотримується думки, що священник з Жихоря.

Ми не знаємо, чи був він євреєм, але йдеться про управителя маєтку Щербініна у Бабаях губернського реєстратора Наума Петровича Торянікова (1751 р. н.), який проживав там з дружиною Марією Олексіївною (1762 р. н.) та дітьми Іллею (1781 р. н.) і Марфою (1783 р. н.)²⁷.

Зупинившись у Бабаях, Сковорода мав змогу подорожувати по навколишніх селах, особливо з земельних дач Щербініних. Він міг бувати у Жихорі, в тій же родині Правицьких зі своїм учнем, проходити неодноразово через Филипове Село, доходити до Ржавця, де колись було укріплення від харківської фортеці. Можливо, його зацікавило і літописне місто Донець в дачах Щербініна, що на плані 1776 року показане як «Старое городище».

Скоріш за все, під час перебування у Бабаях у 1773-1774 роках Сковорода побував і в Хорошевському Вознесенському жіночому монастирі, де у 1764-1777 роках ігуменею була Марфа з дворянського роду Авксент'євих. Бував у цьому монастирі Сковорода і у 1780-1781 роках, за ігумені Тавіфи – рідної сестри його приятеля Олексія Розаліон-Сошальського.

Хорошевський монастир відомий ще з 1650-х років, його землі розташовувались по сусідству з Бабаївською економією. Монастир постраждав від пожежі 17 вересня 1744 року і Сковорода застав його вже відновленим. У 1754-1759 роках в монастирі побудували новий кам'яний Вознесенський собор, прообразом якого став Покровський собор Харкова.

Разом ми побували у Бабаях 11 вересня 2021 року, під час культурно-мистецького заходу «Сад пісень Сковороди», яке проводять на галявині «Панський грушник». Чому він панський – незрозуміло, бо панські сади були у самому селі Бабаї, а дикі груші взагалі росли в цьому лісі самі по собі. Тим більше, якщо б сад був насаджений поміщиком, тут, крім дички, повинні були б рости культурні сорти груш – бергамоти та дулі.

У минулі роки кожен з нас бував у Бабаях, Андрій Парамонов проводив екскурсії, знімав сюжети для телебачення, непокоївся про збереження будинку Щербініних, просто виїжджав з родиною гуляти в Бабаївський ліс. Те, що сьогодні в ньому відкрито ресторан «Сковорода», робить це місце більш окультуреним і в той же час далеким від реалій, в яких перебував Сковорода. Чому в Харківському районі не цікавляться темою життя Сковороди, невідомо: за деклараціями і обіцянками ми не бачимо реальних справ. Тим часом потенціал колишньої Бабаївської економії величезний, і місця, пов'язані зі Сковородою на сьогодні, це лише вершки, зібрані ще у радянські часи.

І найважливіше питання найближчих років: чи стануть Бабаї ще одним важливим центром пам'яті Григорія Савича? Звісно, держава не захоче вкладати величезні гроші у розвиток ще однієї такої садиби, як, скажімо, Сковородинівка, тому цей проєкт виконати повністю можливо тільки з приватної ініціативи.

²⁴ ДАХО. Ф. 14, оп. 11, од. зб. 10. – Арк. 125 зв.–127. Дворянская родословная книга Харьковской губернии. Часть III.

²⁵ ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 101. Ревизская сказка дворовых и крепостных крестьян города Харькова, 1811 год.

²⁶ ДАХО. Ф. 44, оп. 2, од. зб. 34. – Арк. 277 зв.–278. Обывательский список с 1811 по 1814 годы.

²⁷ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3153. – Арк. 226 зв. Исповедная роспись Архангело-Михайловской церкви села Бабаи, 1787 год.

Слобода Липці

Величезна слобода Липці була протягом своєї історії містом із фортецею, потім центром комісарства. Липці засновані у 1650-і роки, у 1660-му ми бачимо тут 25 черкас та 8 дітей боярських. Назву місту дала річка Липиця (Липець).

У Липцях стояло три церкви: кам'яна Різдва, дерев'яні Миколаївська та Покровська, проживало понад 3000 людей,

ще понад 2000 мешкало у селах та хуторах у земельній дачі. Серед них – декілька родин з козацької старшини, зокрема Черняки, Назаренки, Грінченки, Мосцеві, Краснокутські, Довбні, Тихоцькі, Ковалевські... Земельна дача складалась з 13592 десятин, у неї входили села Колупаївка та Борщова, слобода Стрелеча з хуторами. А ще були землі, спірні із су-

Слобода Липці на геометричному плані 1783 року

Садиба Маркевича в Липцях, фото Г. К. Лукомського, 1914 рік

сідньою слободою Великі Проходи. Незважаючи на велику земельну дачу, мешканцям у ній не вистачало ані ріллі, якої було 9543 десятини, ані сінокосів. Останніх було всього 631 десятина, та й то не найліпших за якістю трав. Ліси будівельні були слабкі, ще й у спільній власності з Проходами, а 952 десятини взагалі вважались «незручними землями». Про цю потребу жителів слободи писав у 1768 році місцевий комісар Павло Черняк¹. У подальшому, як ми бачимо, населення по trochu переходить з Липців на території, де воно мало змогу отримати законних 15 десятин на особу.

Розвиток Липців пов'язаний передовсім із розташуванням при великій поштової дорозі на Білгород і далі на Москву. Саме тому біля слободи стояли декілька заїжджих дворів і трактирів. Реміс-

ники здебільшого були ковалями, ткачами, шевцями, теслярами, кравцями, тобто мали фах, необхідний для допомоги мандрівникам.

Ба більше, у Липцях вирувала жвава торгівля. Частина населення чумакувала, доставляючи на Дон хліб, а звідти рибу. Три ярмарки (9 травня, 29 червня та 1 вересня) були доволі багатими на товари. Академік Зуєв, який проїздив через Липці у 1781 році, залишив нам такі враження: «*Это было в воскресенье 22 дня поутру, что мы из русского селения въехали вдруг в прямо малороссийское. Кого ни надобно, все были на базаре. Улицы были уставлены привезенными на телегах съестными припасами, овощами и крымскою солью; у домов и по лавкам находились бочонки и большие сулеи с горилкой и медом; все походило на ярмарку, но ярмарочного ничего не было. Одно вино и соль покупают тут на наличные деньги, прочее все – на промен, даже и с переводом. Так, напр. торгует кто горшок, цена ему известна, сколько бы он велик ни был, чтобы купить его, надобно насыпать его дважды рожью; с оным он пойдет покупать молока, молочник нальет его однажды, горшок возьмет*

Кахляна піч XVIII ст. в селі Липці, фото С. Таранушенка, 1914 рік

¹ЦДДАУК. Ф. 1710, оп. 2, од. зб. 528. – Арк. 369. Указы, доношения, рапорты о выборах депутатов. Географическо-статистические сведения..., 1768 год.

Кохляна піч XVIII ст. в селі Липці, фото С. Таранушенка, 1914 рік

себе, а молоко тому, хто покупає, с сим он пойдєт за рыбою, или за фруктами, или что угодно, променивает на то, прибавляет, если что дороже, из носимого с собою запасу, сколько договорится и добравшись до того, что ему нужно, возвращается домой»².

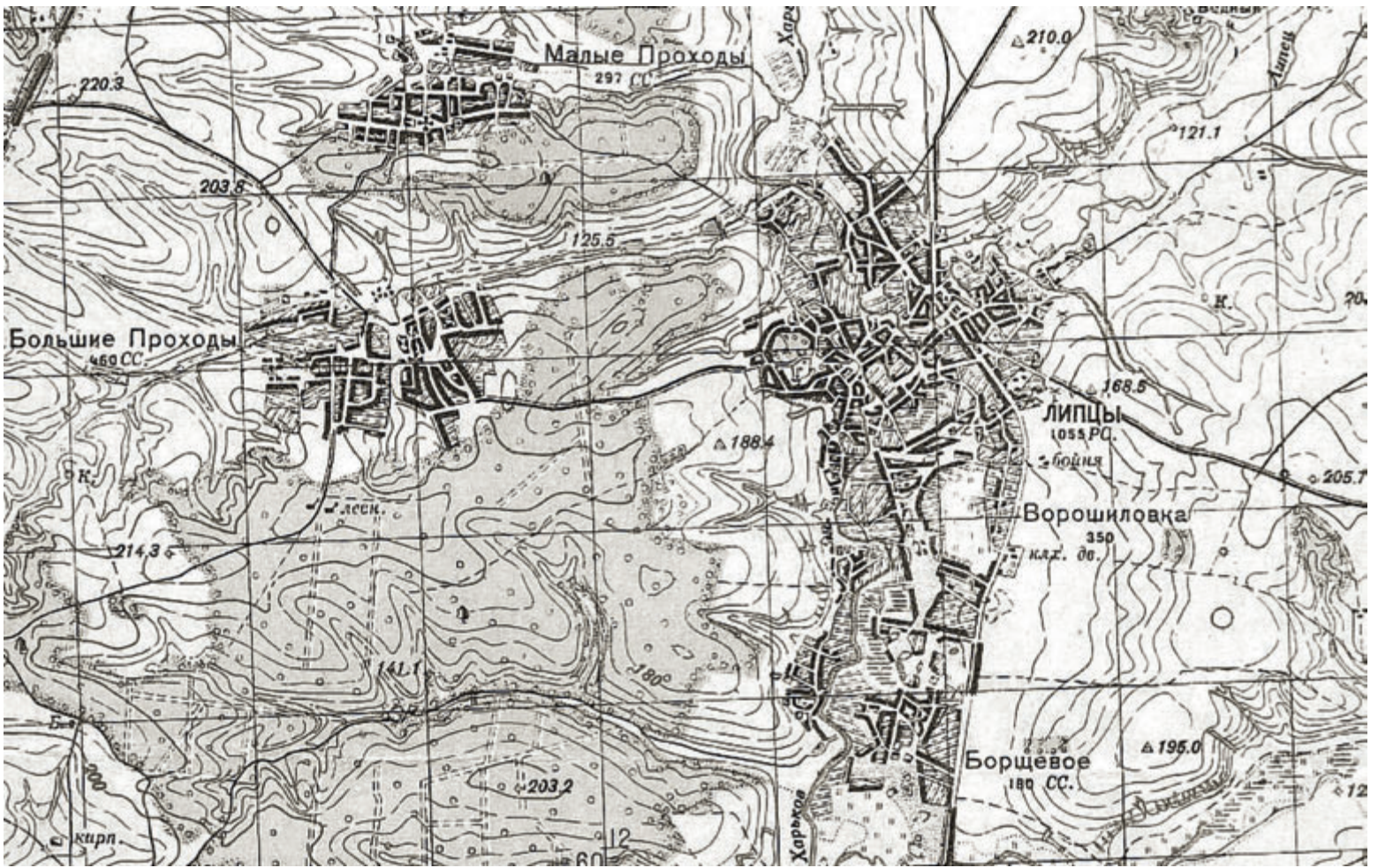
Сковорода досяг Липців колишньою московською дорогою, через Циркуни, Тишки, Борщову. Він опинився в цих краях наприкінці 1774 року: в листі від 28 листопада до Володимира Степановича Тевяшова Сковорода пише, що перебуває вже не в Бабаях, а в Липцях у Олексія Івановича Авксентьєва. У яких справах Сковорода опинився в цій родині, неві-

домо, – скоріш за все, задля виховання дітей Авксентьєва. Треба зазначити, що Сковорода проходив по дорозі між Білгородом та Харковом через Липці декілька разів, і перший раз, мабуть, це сталось у 1759 році.

Олексій Авксентьєв походив із старшинського роду, дід його був полковий осавул Харківського полку Андріян Авксентьєв (1662 р. н.)³. Батько Іван Андріанович Авксентьєв (1712 р. н.) займав посаду липецького сотника, потім також полкового осавула. Авксентьєви були вірянами Миколаївської церкви в Липцях, їхній маєток стояв біля річки Харків. На 1763 рік в Липцях ще була жива вдова Ан-

²Зуев В. Ф. Путешественныя записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. С-Пб, 1787. – С. 184.

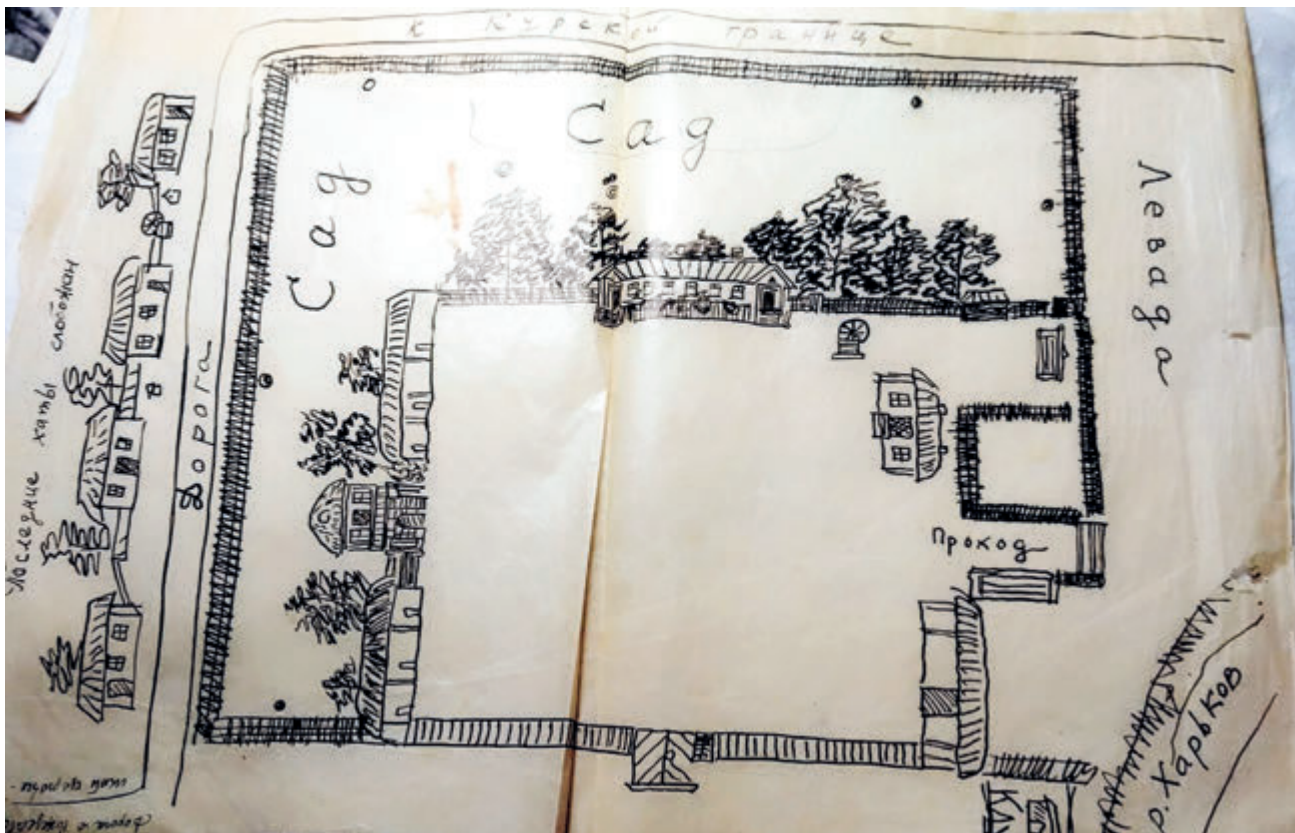
³ЦДІАУК. Ф. 1725, оп. 1, од. зб. 22. – Арк. 369. Перепись Харьковско-го слободского полка, 1732 год.

Липці на топографічній мапі 1940-го року

Вулиця в Липцях, фото В. Горбоносова, 2021 рік

План садиби Маркевича, 1976 рік

дріяна Авксентьева – Наталія Дем'янівна, якій тоді виповнилось 79 років⁴. При ній проживав один з онуків – Василь Михайлович Авксентьев.

Маєток батька в Липцях отримав у спадок саме Олексій Іванович Авксентьев, який на 1771 рік вже значиться поручиком у відставці. Йому 34 роки, а його дружині Варварі Іванівні – 26. Разом з ними жила і молодша сестра Авксентьева, Євдокія Іванівна⁵. Скворода мав би навчати двох його синів: Івана (1764 р. н.) та Романа (1766 р. н.). Обидва отримали у 1786 році спадкове дворянство, про маєтності Івана і його подальшу долю нам невідомо. А от Роман Авксентьев і його нащадки жили у Богодухівському повіті, володіли частиною маєтку у селі Малижині. Скільки Скворода жив у Липцях, нам невідомо, як і те, які села він міг відвідувати поруч із слободою.

Краєзнавці радянських часів вважали, що від Авксентьевих маєток у Липцях перейшов у 1840-і роки до Єлизавети Петрівни Карпенко, а від неї до Арсенія Івановича Маркевича. Його донька Катерина Арсеніївна Кошлякова у 1976 році намалювала план садиби і надала фото альтанки, котру краєзнавці, не маючи для цього ніяких підстав, назвали флігелем, де жив

Скворода. Підтримали цю версію і місцеві старожили.

Скоріш за все, припущення з маєтком Авксентьевих-Маркевичей виникло саме тому, що цей маєток зафіксував у 1914 році мистецтвознавець Георгій Лукомський. Але він чітко вказує, що будинок у маєтку побудувала за імператриці Єкатеріни II поміщиця Майковська⁶. На 1782 рік ми не бачимо серед поміщиків у липецьких дачах Майковських. Тим часом у 1781 році Варвара Іванівна Авксентьева вже позначена як вдова і живе у маєтку на самоті. На 1786 рік вона отримала спадкове дворянство і далі згадки про неї втрачені⁷. А от у 1804 році ми бачимо власником маєтку в Липцях капітана Павла Михайловича Майковського⁸: можливо, він купив маєток у Авксентьевих.

Лукомський так описує цей будинок у 1914 році: «...Прелестные уютные террасы с обеих сторон дома. Широкая лестница, тоненькие, эlegantные перила балясин, гладкие выступы с боков. С подъездного фасада колонки поставлены попарно, со стороны сада – на равных расстояниях. В общем, архитектура дома проста, незатейлива, но очень благородна и, ко-

⁴ЦДАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3080. – Арк. 255. Исповедная роспись Николаевской церкви местечка Липец, 1763 год.

⁵ЦДАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3091. – Арк. 278. Исповедная роспись Николаевской церкви местечка Липец, 1771 год.

⁶Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2015. – С. 65.

⁷ДАХО. Ф. 14, оп. 11, од. зб. 1. Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии.

⁸ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 21. – Арк. 45. Экономические примечания на Харьковский уезд, 1804 год.

Альтанка в садибі Марневичей, фото початку ХХ ст.

Стара хата у Липцях, фото А. Парамонова, 2021 рік

нечно, гораздо более художественна, нежели внешность многих огромных, богатых «замков» и «вилл», за последние годы построенных в Харьковской губернии... В доме остались печи со времени основания его. И если даже (хотя нет к тому никаких новых доказательств) были изменены наличники окон, то все-таки самый домик мог быть конца XVIII века. Печи кажутся даже еще более старинными. Их несколько. Одна – совсем елисаветинского времени. Глубоко-синяя с белым, с колонками из разных небольших кафель, многоярусная и очень затейливая, с массой карнизов сложнейшего профиля. Печь немного попорчена, но в общем является лучшим образцом XVIII века. Другая печь с лежанкой типична по формам, но менее интересна по рисунку. Еще одна печь из кафель с изображением белых вазочек, перевитых зелеными лентами и с вырастающими из них клубничными листьями. Четвертая печь в китайском вкусе из разных кафель. Прелестны пейзажи внутри раковин, на фоне которых китайцы проделывают разные фокусы. Тона – темно-зеленый с палевым. Все эти детали эпохи увлечения «китайщиной» указывают на время, во всяком случае,

не позже Екатерининского, а может и Елисаветинского. Печи достойны лучших образцов эпохи».

У 1918 році ректор Харківського університету видав білет старшому асистенту історико-філологічного факультету Степану Андрійовичу Таранушенку, щоби він вивіз із садиби Маркевича в Липцях у Харків кахляні печі⁹. Печі Таранушенко розібрав і привіз до університетського музею 10-11 листопада 1918 року. Він же зробив фото і записав нотатки щодо вигляду цих печей і кахлів. Про будинок Таранушенко нічого не писав, фото не зробив, ба більше, ніколи не згадував про нього як про місце перебування Сковороди.

Ми побували у Липцях восени 2021 року. Ніщо не нагадувало у колишньому місті-фортеці про його козацьке минуле або про візит Сковороди. Цікаві тут будівлі шкіл. Є й старі будинки, які вже руйнуються і діла до них нікому немає, хоча один з них належить до першої третини XIX століття. Натрапляли ми і на старі хати, деякі у досить гарному стані. Навкруги чудові краєвиди, особливо якщо пройтись пішки між Липцями та Проходами. Останніми роками стали популярними печери в лісі поблизу села, які сформувались у процесі видобутку каменю. За часів Сковороди їх не існувало.

⁹ІР НБУ. Ф. 278, № 1346. – Арк. 1. Нотатки з відрядження до садиби Маркевича у с. Липцях Харківського повіту, 1918 рік

Село Великий Бурлук

Великий Бурлук – ще одне знакове місце, де неодноразово перебував Сковорода. І, мабуть, справа більше в тому, що воно знаходилося на великому поштовому шляху між Білгородом та Ізюмом, між Харковом та Куп'янськом – оминати його в своїх подорожах Сковорода не міг. Вперше він пройшов тут ще у 1762 році. Відомості ж про мешкання Сковорода у Бурлуку ми маємо за 20 листопада 1778 року з листа мандрівника до Івана Григоровича Диського у Куп'янськ.

Село Великий Бурлук було засноване полковником Яковом Чернігівцем і перша згадка про населений пункт належить до 1675 року¹. Назву він отримав від річки

Бурлук. Село входило до складу Балаклійського полку, поки харківський полковник Григорій Єрофійович Донець-Захаржевський не підпорядкував його Харківському полку, а село Бурлук забрав до своїх маєтностей. У подальшому Великим Бурлуком, що відійшов до Ізюмського полку, володів син полковника Костянтина Григоровича Донець-Захаржевського, теж полковник Ізюмського полку Михайло Донець-Захаржевський.

На 1732 рік ми бачимо, що в Бурлуку живе у 158 дворах та 233 хатах 755 чоловіків підданих селян, стоїть будинок, де мешкав власник маєтку під час приїздів сюди, а серед служителів його бачимо предка академіка Дмитра Яворниць-

¹ Историко-статистическое описание Харьковской епархии. X., 1857. Отделение 4. – С. 308

² ЦДІАУК. Ф. 1722, оп. 1, од. зб. 57. – Арк. 1204 зв., 1229. Перепись Изюмского полка, 1732 год.

Палац Донців-Захаржевських у селі Великий Бурлук, фото початку ХХ століття

Частина геометричного плану Куп'янського повіту з показанням маєтків Донців-Захаржевських до великої поштової дороги, 1785 рік

кого – Андрія Андрійовича Яворницького (1692 р. н.)². Пізніше земельна дача Великого Бурлука мала 47384,5 десятини землі, з яких найбільше було сінокосів – майже 29487 десятин, а орної землі – 14500 десятин³.

За часів Сковороди маєток у Бурлуку та на навколишніх землях належав удові полковника Сумського слобідського полку Михайла Михайловича Донець-Захаржевського – Анастасії Іванівні (народжена в козацькій родині Штепів у 1716 році) та її дітям: Якову, Івану, Костянтину, Михайлу і Миколі. Під час розподілу ос-

новний маєток у Бурлуку отримав Яків Михайлович, який і став другим Сковороди. Він народився у 1737 році⁴, в службі з 1752 року був підпрапорним, а 30 травня 1757 року – сотник⁵. У відставку вийшов у чині секунд-майора.

Дружиною Я. М. Донець-Захаржевського стала донька ізюмського полковника Анастасія Лаврентіївна Шидловська, вона подарувала йому чотирьох дітей і померла в молодому віці. Після смерті дружини Яків Михайлович переїхав у Великий Бурлук, старші діти Олександр (1764 р. н.) та Володимир (1767 р. н.) за-

³ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 22. – Арк. 13 зв.–15. Экономические примечания на Волчанский уезд, 1805 год.

⁴ЦДІАУК. Ф. 2001, оп. 1, од. зб. 10. – Арк. 119. Исповедная роспись Архангело-Михайловской церкви слободы Большой Бурлук, 1780 год.

⁵ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, од. зб. 62. – Арк. 14. Именной список полковников, старшин, сотников и подпрапорных слободских полков, 1765 год.

Великий Бурлук на мапі 1800 року

лишились у Петербурзі, а от менші Андрій (1771 р. н.) та Катерина (1775 р. н.) були з батьком і мали можливість спілкуватись зі Сковородою під час його візитів. У 1790 році Сковорода присвятив свій переклад трактату Плутарха своєму другу: «Книжечка Плутархова О спокойствии души Высокомиловитому государю Якову Михайловичу его высокоблагородию Донцу-Захаржевскому»⁶. Останній раз Григорій Савич побував у Великому Бурлуку в 1792 році.

⁶ Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів. Х. «Майдан», 2011. – С. 1052.

У 1780-і роки частина великобурлуцького маєтку належала братові Якова Михайловича – секунд-майору у відставці Івану Донець-Захаржевському (1743 р. н.). А маєток Шипувате, що по дорозі на Гусинку, Куп'янськ, Ізюм, належав меншому братові корнету Костянтину Михайловичу Донець-Захаржевському (1746 р. н.). А після нього – наймолодшому братові – капітану у відставці Миколі Донець-Захаржевському (1753 р. н.), який жив у цьому маєтку із дружиною Єлиза-

ветою Миронівною (1763 р. н.) та трьома доньками: Олександрою, Варварою та Софією. Він же заснував на своїх землях ще один маєток – село Миколаївку. До речі, один з хуторів Розаліон-Сошальських – Приютін (Приютіне) був поруч з селом Шипувате.

Сковорода знав представників роду Донець-Захаржевських, ще будучи викладачем колегіуму, у нього навчались діти полкового ротмістра Сумського слобідського полку – Павло Михайлович та Василь Михайлович Донець-Захаржевські, які доводились племінниками Якову Донець-Захаржевському. Михайло Коваленський дружив із цією родиною у Петербурзі, особливо з Яковом Михайловичем і, можливо, познайомив зі Сковородою ближче. З листування ми знаємо, що саме через Донець-Захаржевських Михайло Коваленський пересилав подарунки Сковороді.

Безумовно, Сковорода знав і управителів маєтку в Бурлуку, на початок 1780-х років ними були прапорщик у відставці Петро Степанович Степанов та відставний гусар Нестор Степанович Величко.

Коли ж маєток у Великому Бурлуку перейшов цілком до володіння Якова Михайловича, то управителем став прапорщик Василь Гаврилович Раєвський.

Садиба Донець-Захаржевських розташовувалась на правому березі річки Бурлук, дерев'яний одноповерховий будинок стояв біля річки, його ганок виходив до регулярного парку і саду з великою кількістю плодкових дерев. Вікна південного фасаду виходили на греблю і млин на річці Бурлук, за рахунок греблі сформувався доволі великий став. Неповдалі панського будинку стояв квартал зі службових будівель і хат дворових людей, поруч була і дерев'яна церква.

Здавна у Великому Бурлуку проходили чотири ярмарки, кожна тривала чотири дні. Продавали на них здебільшого рогату худобу і дерев'яні вироби, якими славилось село. На всю довжину величезного маєтку Донець-Захаржевських стояли хутори при млинах, загонах худоби, винокурнях, пасіках.

Наприкінці життя Яків Михайлович Донець-Захаржевський хворів, його розбив параліч. Його син Андрій вийшов у від-

Красномовні втрати палацу Донців-Захаржевських, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Шипувате на мапі 1800 року, добре видно, що воно отримало назву від логу Шипуватого.

ставку заради батька. Умовляв його хоча б перебудувати старий садибний будинок, однак господар був проти. Після смерті Якова Михайловича у 1801 році всі сини вийшли у відставку та розділили маєтності батька. Андрій Якович Донець-Захаржевський спочатку ремонтував батьківський будинок, а у 1820-і роки за проектом професора архітектури Євгена Васильєва розпочав будівництво двоповерхового дерев'яного палацу на кам'яному підвальному поверсі. А от нову церкву на честь Преображення Господня він побудував з каменю за два роки до смерті. У 1839 році храм освятили. Старий батьківський будинок, де жив Сковорода, було розібрано теж у 1830-і роки. Після Андрія Яковича Донець-Захаржевського маєток у Великому Бурлуку перейшов до його зятя Воїна Дмитровича Задонського, чії нащадки володіли садибою до 1917 року.

Палац, побудований Андрієм Донець-Захаржевським, суттєво постраждав у часи Другої світової війни, тоді він знаходився на території МТС Великобурлуцького району. У 1952 році було прийнято рішення про ремонтні роботи, які МТС зобов'язалась виконати до 1955 року, а от Міністерство сільськогосподарства УРСР відмовлялось виділяти гроші. Тоді ще існував частково збережений парк Донець-Захаржевських, а крім цього, дві сторожки на колишній території церкви⁷. Сторожки ті купили для приватного проживання жительки Великого Бурлуку, поточний ремонт будівель проводили, але залізну покрівлю міняти не хотіли. Цікаво, що пізніше одну з цих сторожок приписали як будинок, де жив Сковорода. Звичайно, це неможливо, оскільки вони буди побудовані разом із кам'яною церквою у 1839 році.

За радянських часів у старому парку Донець-Захаржевських на території вже Великобурлуцької районної сільгосптехніки було встановлено монумент на згадку про перебування Сковороди в цій садибі.

Кожен з нас бував у Великому Бурлуку не раз. Звісно, що Андрій Парамонов – здавна, ще працюючи журналістом приватного телеканалу у середині 1990-х років. А разом ми приїхали навесні 2021 року, відвідали тоді й Шипувате. Палац Донець-Захаржевських і сьогодні мав

⁷ ДАХО. Фр. 5696, оп. 1, од. зб. 118. – Арк. 52-53. Списки пам'яток архітектури, акти и отчеты обследований их, 1952 год.

Підвальний поверх палацу у Великому Бурлуку, фото А. Парамонова, 2021 рік

Річка Бурлук, фото А. Парамонова, 2021 рік

би прикрашати селище Великий Бурлук, однак він перебуває у жахливому стані і перспектив відновлення немає жодних. Ми пройшлись вздовж річки Бурлук, відшукуючи можливе місце старого будинку Донців-Захаржевських, де бував Скворода. Насолоджувались співом солов'їв, милувались великим панським ставком, на березі якого підприємці відкрили якусь кав'ярню чи корчму.

Місцеві мешканці, особливо ті, хто живе у палаці Донець-Захаржевських, вже традиційно виходять до кожного туриста з благаннями про допомогу в ремонті. Натякають, що бояться пожежі. Хтось заводить нудні оповіді про привида, який начебто живе у підвалі палацу.

З урахуванням величезної земельної ділянки Великого Бурлука у XVIII столітті об'їхати всі старі хутори ми б не змогли. Хоча побачити природу, якою насолоджувався тут Григорій Савич, нам справді дуже хотілось.

Якщо у Великому Бурлуку не залишилось більшості старовинних будівель маєтку, то у Шипуватому є на що подивитись. І давні будинки, і хати, і старий млин; земська школа і земська лікарня. Але все це споруди кінця XIX – початку XX століття, які не мають відношення до Сквороди. Звісно, що така кількість старовини повинна спонукати до виникнення інтересу до історії в цьому краї і, сподіваємось, так обов'язково й станеться.

Сіннянський Покровський чоловічий монастир

Про перебування Сковороди у Сіннянському монастирі нам відомо з декількох джерел, насамперед з присвяти його твору «Книжечка о Чтении Священного Писания нареченна Жена Лотова» Михайлу Коваленському: «Любезный Друзе Михаиле! В самом открытии на-

местничества Харьковского, во время непрерывных осенних дождей, прогоняя скуку, написал я сию книжицу в монастыре Сеннянском. Сей монастырик подарил Печерской Лавре святой Иустин, Митрополит Белгородский, в котором он часто уединялся ради

Монастирська гора у сучасному селі Мала Писарівка, де колись стояв Сіннянський монастир, фото А. Парамонова, 2021 рік

Частина мапи Богодухівського повіту з показанням міста Богодухова, села Сінне та Сіннянського монастиря, 1787 рік

горных вертоградов и чистого неба. Брат мой, Иустин Зверьяка, бывший тогда игуменом, не мог чувствовать вкуса в Жене моей Лотовой...»¹. З цього пояснення ми бачимо, що книга була почата у вересні 1780 року, оскільки відкриття Харківського намісництва відбулось саме 29 вересня 1780 року.

У цьому ж Сіннянському монастирі Скворода склав останню, 30-ту, пісню «Сада божественных песней», що теж відомо саме від автора.

Розташовувався Новопечерський Покровський Сеннянський монастир дорогою між повітовими містами Богодухів та Золочів. Зрозуміло, що Скворода міг потрапити в обитель з цих повітових міст. Менші дороги пролягали в монастир з Довжика Золочівського повіту через Цапівку, або з Вільшани через Гуринівку.

Сіннянський монастир заснував сіннянський сотник Охтирського слобідського полку Василь Григор'єв близько 1682 року, він же побудував два дерев'яні храми – соборний Покровський та Петро-

павлівський, зробив дерев'яний паркан, насадив навкруги монастирської гори сади з плодовими деревами. У 1703 році він передав монастир в управління Києво-Печерській лаврі, сам прийняв чернецтво з ім'ям Варлаам².

Саме містечко Сінне, або Сінне Правороття, від монастиря знаходилось за 7 верст. Осадчим його став у 1671 році Семен Дмитрович Ружинской, а перші жителі прибули з Бахмача, Решетилівки, Остап'я, Лубен, Полтави та інших міст Гетьманщини, які увійшли до складу міщанської сотні³. В тому ж році служилі люди побудували фортецю на лівому березі річки Сінний Колодязь, за дві версти до впадіння її у річку Мерло. Окрім міщанської сотні у Сінному була і сотня Охтирського полку, якою керував Василь Григор'єв.

Сіннянський монастир завдяки тому ж Григор'єву володів досить великими наділами. Основний маєток монастиря розташовувався поруч із ним. Це 3661 десятина землі, де більшість, 2647 десятин, були відведені під рілля,

¹ Григорій Скворода Повне зібрання творів у двох томах. К.: «Наукова думка», 1973. Т. 2. С. 32.

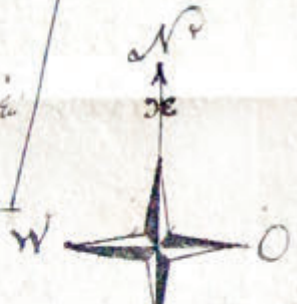
² Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1852. Отделение I. – С. 207-212.

³ РДАДА. Ф. 210, оп. 6-д, од. зб. 56. – Арк. 1176-1195. Сметная книга Сенное Праворотье, 1672 год

Земельний план саду біля Давидової церкви в Сіннянському
 монастирі. Площа саду 1000 кв. сажнів. Площа будівель 100 кв. сажнів.
 Площа садів 100 кв. сажнів. Площа парків 100 кв. сажнів.
 Площа квітників 100 кв. сажнів. Площа огорожі 100 кв. сажнів.
 Площа інших будівель 100 кв. сажнів. Площа інших садів 100 кв. сажнів.
 Площа інших парків 100 кв. сажнів. Площа інших квітників 100 кв. сажнів.
 Площа інших огорож 100 кв. сажнів. Площа інших будівель 100 кв. сажнів.
 Площа інших садів 100 кв. сажнів. Площа інших парків 100 кв. сажнів.
 Площа інших квітників 100 кв. сажнів. Площа інших огорож 100 кв. сажнів.

Земельний план саду біля Давидової церкви в Сіннянському
 монастирі. Площа саду 1000 кв. сажнів. Площа будівель 100 кв. сажнів.
 Площа садів 100 кв. сажнів. Площа парків 100 кв. сажнів.
 Площа квітників 100 кв. сажнів. Площа огорожі 100 кв. сажнів.
 Площа інших будівель 100 кв. сажнів. Площа інших садів 100 кв. сажнів.
 Площа інших парків 100 кв. сажнів. Площа інших квітників 100 кв. сажнів.
 Площа інших огорож 100 кв. сажнів. Площа інших будівель 100 кв. сажнів.
 Площа інших садів 100 кв. сажнів. Площа інших парків 100 кв. сажнів.
 Площа інших квітників 100 кв. сажнів. Площа інших огорож 100 кв. сажнів.

А. 20^а цегляна
 Б. 20^б свинцеві
 С. 20^в свинцеві муровані
 Д. парова кахля

Площа саду 1000 кв. сажнів
 Площа будівель 100 кв. сажнів

10	20	30	40	50	60	70	80	90	100
----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

Схема плану саду біля Давидової церкви в Сіннянському монастирі

Геометричний план саду колишнього Сіннянського монастиря, 1802 рік

План будівель колишнього Сіннянського монастиря, 1802 рік. Під літерами позначені: **А** – церква Покрови Пресвятої Богородиці; **В** – церква Петра і Павла; **С** – брама з дзвіницею; **Д** – будинок ігумена; **Е** – келії з виходом до клуні; **Г** – пекарня; **С** – новий будинок священника; **Н** – льохи; **Н, J, К, Л, М** – сараї, клуні.

а також 521 десятина сінних покосів та 366 – дров'яного лісу. Решта землі перебувала під самим поселенням, річками, дорогами і «неудобьями».

На цих землях у слободах Братениця і Мала Писарівка жили 504 чоловіки

та 570 жінок підданих черкас⁴. Задля монастирських потреб вони орали 300 десятин, решту для себе. Найкраще росли тут жито, пшениця та просо.

Монастирська гора розташована на правому березі річки Ломакіної, а в да-

⁴ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 3. – Арк. 62 зв.-64. Экономические примечания на Богодуховский уезд, 1785 год.

Став на річці Мерло у селі Мала Писарівка, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Криниця в селі Мала Писарівка, фото А. Парамонова, 2021 рік

Монастирська гора, фото А. Парамонова, 2021 рік

чах були ще річки Мерло, Братениця та Малижина. На них стояли чотири млини, які давали до 92 карбованців доходу на рік. Більшість будівельного лісу використали під час становлення монастиря, спочатку на храми та огорожу, пізніше на інші споруди: будинок ігумена на 12 покоїв, браму з дзвіницею, келії, пекарню, клуні та сараї. На 1785 рік серед дров'яного лісу зустрічався і будівельний, більшістю тут росли дуби, клени та осики. А от сад навкруги монастиря був добрий, з грушами, дулями, яблунями, бергамотами, сливами, вишнями – всього 2,5 десятини. У саду стояла монастирська лазня, а при ній ще і житлова горниця.

Також монастирю належало сільце Чернетчина, яке розміщувалось поруч із Хрущовою Микитівкою і пізніше увійшло у межі цього села. Землі тут було 452 десятини, з них 199 – ріллі, 65 – сінокосів, 125 – будівельного дубового лісу та 50 – дров'яного. В селі мешкало 45 чоловіків та 50 жінок з підданих черкас, які займались хліборобством та працювали на монастирській винокурні. Винокурня

ця розміщувалась в лісі при річці Хрущоватій, а поруч стояв монастирський будинок – можливо, бував у ньому і Сковорода. В дров'яному лісі росло багато дичок – яблунь та груш, шипшина та терен – все це збирали для монастиря.

Григорій Савич у Сіннянському монастирі мав ігуменом свого родича – Іустіна (Іван Звіряка походив з міщанської родини), який народився приблизно у 1712 році в містечку Чорнухи і доводився Сковороді двоюрідним братом. Він навчався у Києво-Могилянській академії, у 1743 році прийняв постриг, ставши ченцем Києво-Печерської лаври. З 1764 року став керівником лаврської друкарні, а з 1770 року – настоятелем Китаївської пустині в Києві. Після закриття Сіннянського монастиря у 1788 році Іустін повернувся у Київ, де помер 1790 року та був похований у Києво-Печерській лаврі. Його могилу в радянський період було знищено. Відновлено її в 1991 році.

За часів, коли монастир відвідував Сковорода, тут було небагато монахів: так, на 1782 рік, окрім ігумена Іустіна, обитель населяли ієромонахи: Андронік,

він же скарбник; Пахомій, він же духовник та ризничий; Мефодій, він же уставник; Феоклій та Ісидор. Ще тут жили троє ієродияконів та два монахи. Наймолодшому у монастирі ченцю було 38 років, найстаршому 76.

Після закриття монастиря Покровський собор став приходською церквою, дзвіницю перебудували, на ній залишились чотири монастирських дзвони (вагою 21 пуд 14 фунтів, 21 пуд, 8 пудів, 1 пуд 5 фунтів). Петропавлівський храм було продано, будинок ігумена віддали причту, більшість монастирських будівель розібрали, монастирський сад перейшов до казни і його здавали в оренду. Піддані черкаси перейшли до стану казенних селян.

На середину XIX століття колишній Покровський собор монастиря перебував у ветхому стані і його розібрали. Натомість у 1862 році було побудовано

нову дерев'яну церкву. У 1989 році в цьому селі заснували етнографічний музей «Українська слобода», в який до дерев'яної церкви перенесли вітряк, хату, клуню, корчму. У 1995 році дерев'яна Покровська церква згоріла.

Ми подорожували до Малої Писарівки влітку 2021 року і заїхали в неї з боку Золочева. Край величезного ставка на річці Мерло зупинились, відвідали стару криницю, звідки, можливо, колись пив водицю і Сковорода. На Монастирській горі, де сьогодні стоїть нова кам'яна Покровська церква і етнографічний музей, ми провели понад годину, фотографували, гуляли вздовж річки Ломакіної, неспішно обідали на ганку комори. На колишніх монастирських садах зараз розташовані городи місцевих жителів, а нам так хотілось відшукати місце монастирської лазні, де колись парився Григорій Савич...

Малий став у підніжжя Монастирської гори, фото А. Парамонова, 2021 рік

Маєтки Коваленських і подорож у Таганрог

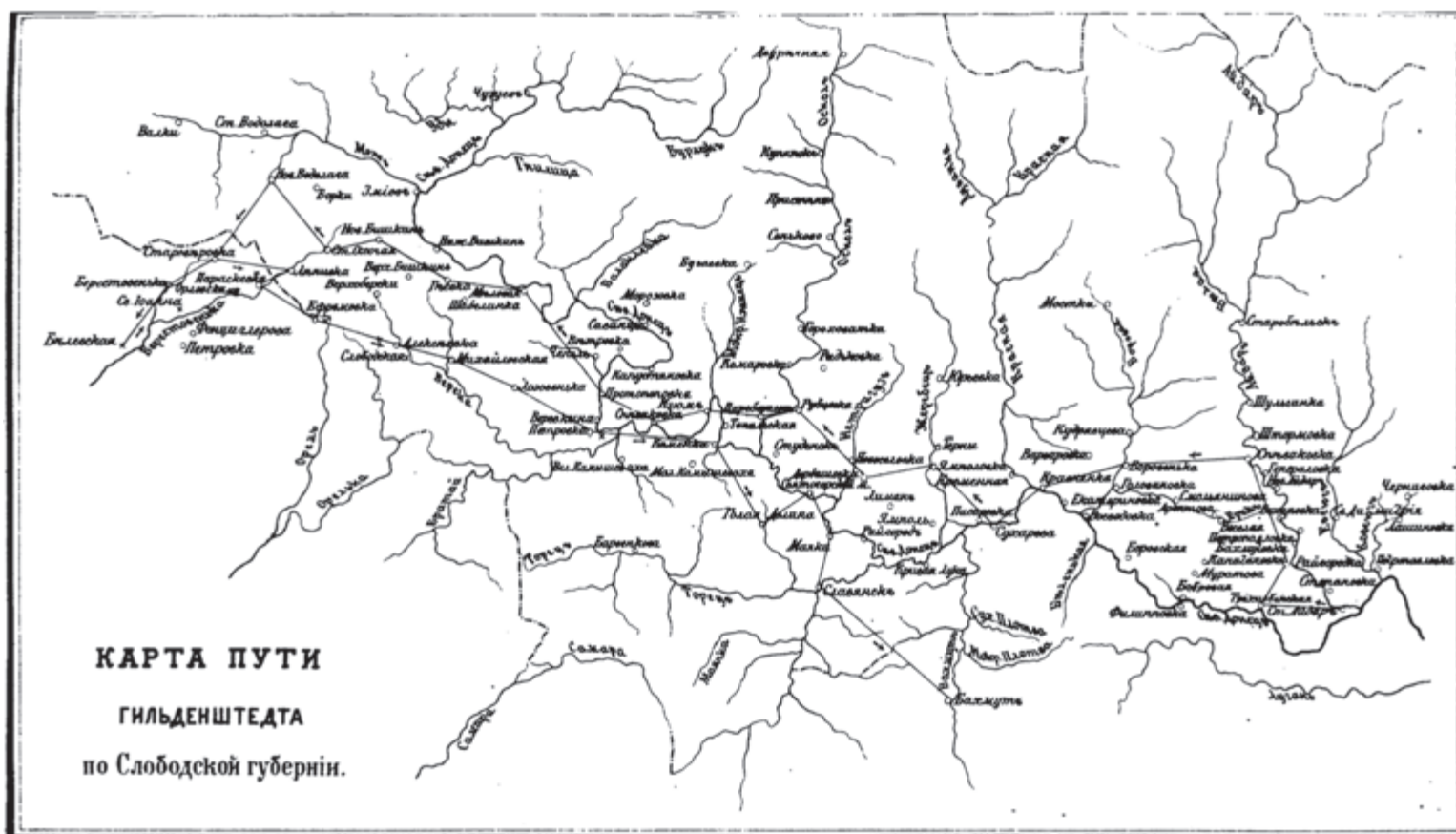
Одна з найцікавіших сторінок життя Сквороди – його подорож до Таганрогу, що відбулась у 1781 році. Про неї дізнаємось з листа Михайла Івановича Коваленського від 18 лютого 1782 року, надісланого з Санкт-Петербургу в Таганрог¹. З цього документу відомо, що Коваленський отримав лист Сквороди з Таганрогу; що брат Михайла, Григорій Іванович Коваленський, – поруч і невдовзі вирушає в Таганрог. Через брата Коваленський передає Сквороді сир та рибу.

Вважається, що Скворода вийшов у Таганрог влітку 1781 року з Бабаїв. На той час Таганрог – важливе місто імперії на

півдні. Саме там перебували учні Сквороди Григорій Коваленський та Олексій Базилевич. Перший служив крігс-комісаром портової митниці. Історик Леонід Махновець вважає, що Григорій Савич вирушив у цю подорож по головній поштової дорозі на Кавказ: Бабаї – Зміїв – Балаклія – Ізюм – Святогірський монастир – Слоб'янськ – Бахмут – Ровеньки – Таганрог². Гіпотеза побудована на тому, що це головний шлях у південному напрямку, відображений в атласах тих часів. І з погляду безпеки, наявності заїжджих дворів, трактирів, де можна було б заночувати або відпочити, поштова до-

¹ Григорій Скворода Повне зібрання творів у двох томах. К.: «Наукова думка», 1973. Т. 2. С. 477–478.

² Леонід Махновець Григорій Скворода. Біографія. К.: «Наукова думка», 1972. С. 238–239.

Карта подорожі академіка Гільденштедта у 1774 році

Село Нове, колишнє Нова Данилівка і сьогодні стоїть на жвавому шосе, фото А. Парамонова, 2021 рік

рога на Кавказ справді краща. Особливо якщо мандрувати в екіпажі, а не пішки. Є в цьому маршруті і не дуже зрозумілий зараз відрізок: чому треба було петляти і йти на Зміїв, Балаклію і далі виходити на цю поштову дорогу біля Ізюму, якщо можна було вийти на неї з Бабаїв через Хорошеве у Безлюдівці і рухатись по ній?

У розумінні Леоніда Махновця Кавказька дорога добре освоєна, однак цей поважний історик не зауважив декілька моментів, зокрема наявність іншої дороги по Слобідській Україні проміж фортецями Української лінії, яка теж була безпечна для подорожей, бо вздовж неї стояли гарнізони. Другий момент: Сковорода йшов до Коваленського, чиї маєтки (а також і його братів) розташовувались якраз вздовж Української лінії. Тому ми і подаємо свій варіант подорожі Сковороди до Таганрогу. Один з нас уперше вже пред-

ставив цю версію у короткій доповіді до 240-ліття мандрівки³.

Відважитись на таку подорож було неможливо без підтримки. Григорію Савичу тоді вже під 60 років, йому потрібно не просто ночувати у заїжджому дворі чи трактирі, а зупинитись у якихось місцях на декілька днів. Вочевидь, маршрут і деталі він обговорював із родиною Коваленських у листуванні, яке до сьогодні не зберіглось. На той час йдеться про Михайла, Петра та Григорія Коваленських, хоча і менший, Іван, теж мав узяти участь у цьому процесі. Коваленські володіли маєтками у Харківському та Катеринославському намісництвах, якраз по дорозі проміж Українською лінією, де Сковорода міг і відпочити, і отримати все, що потрібно для подорожі. Можливо, і взяти супутника із підданих черкас Коваленських.

³ Парамонов А. Ф. Дорогами Сковороди // Слобожанщина. Погляд у минуле. Житомир, 2021. – С. 239-246.

Частина мапи Слобідсько-Української губернії з показанням дороги, якою міг йти Сковорода

Село Олексіївка та Олексіївська фортеця на мапі кінця XVIII ст.

Є один важливий момент у подорожі Сквороди. Яким чином Коваленські переконали його вирушити в путь? У 1780 році Григорій та Іван Коваленські отримали рангові земельні дачі в Ростовському повіті на річці Єя, тобто поблизу Таганрога, де заснували нові села і з маєтків батька поблизу Української лінії переселяли туди селян. Мабуть, через це господарі могли запропонувати Сквороді йти до Таганрогу із селянами Коваленських.

Подивившись на мапах, де були розташовані маєтки Коваленських, ми одразу ж пригадаємо іншу подорож: у 1774 році академік Іоанн Антон Гільденштедт проїхав вздовж Української оборонної лінії⁴. Це одні з мандрів, доволі цікаво описаних, і з цього можна скласти уявлення про те,

що бачив академік Гільденштедт. Те саме міг бачити і Григорій Скворода. Це і сама місцевість, природа, шляхи, побут населення. Подорожні спостерігали безліч життєвих ситуацій. Для нас же важливо те, що дорога, якою прямував мандрівник, вже була добре відома.

Тож Скворода, за нашою версією, вийшов з Бабаїв в напрямку на південь, і до Української оборонної смуги він рухався шляхом на Бельовську фортецю до Мерефи, а далі на містечко Таранівку по великій поштовій дорозі на Катеринослав та Крим через Єфремівську фортецю до перших маєтків Коваленських – Грушиного або ж Нової Данилівки. На 1781 рік вони належали крігс-комісару Івану Івановичу Коваленському (1766 р. н.) і зараз це села

⁴ Путешествие академика Гильденштедта // Харьковский сборник. X., 1891. – выпуск 5-й. С. 71–158.

Олексіївська фортеця Української оборонної смуги, фото А. Парамонова, 2020 рік

Село Олексіївка сучасного Лозівського району Харківської області, фото А. Парамонова, 2020 рік

Село Отрада на геометричному плані 1794 року

Грушине та Нове Первомайської територіальної громади Лозівського району Харківської області.

Села Грушине і Нова Данилівка виникли приблизно у 1776 році, з 1783-го їх включають до складу Слов'янського повіту Катеринославського намісництва, а в Слобідсько-Українську губернію – тільки у 1820 році. В селі Грушине у маєтку Івана Коваленського був шинок та винокурня, які пізніше перейшли до його сина колезького радника Михайла Коваленського. У Новій Данилівці як селі при великій дорозі був заїжджий двір, теж Івана Коваленського. Власник цих маєтків пізніше отримав чин колезького асесора і на 1786 рік займав пост городничого Маріуполя⁵. Він же успадкував маєток батька у слободі Зміїв, яка з 1796 року стала повітовим містом Слобідсько-Української губернії.

Дорога, яку описував академік Гільденштедт і якою могли йти переселен-

ці з маєтків Коваленських, пролягала від слободи Береки на слободу Олексіївку, далі на слободи Михайлівку, Лозовеньку, Петровське, Велику Комишеваху. Затим вони могли обрати маршрут на Ізюм і вже після нього на Святогірський монастир, або через Барвінкінку Стінку і далі на Святогірський монастир.

Скоріш за все, Сковорода відвідав слободу Олексіївку, поруч із Олексіївською фортецею (сьогодні входить до складу Первомайської територіальної громади Лозівського району Харківської області). Батько братів Коваленських Іоанн Антонович Коваленський служив полковим священником у Миколаївській церкві Олексіївської фортеці ландміліцького Єфремівського полку і саме там народились і були хрещені його діти від дружини Акилини Григорівни (1725 р. н.). Старший Михайло народився 16 лютого 1745 року; Григорій – близько 1749 року, Василь у 1750 році,

⁵ РГІА. Ф. 1343, оп. 23, од. зб. 4496. – Арк. 10 зв. Дело по рапорту Рязанского дворянского депутатского собрания о дворянстве рода Коваленских.

Дорога через річку Берека у села Одрада проходить по колишній греблі, фото А. Пармонова, 2021 рік

Стара криниця в селі Булацелівка, у якої Євген Панов висадив дерева берека, фото А. Пармонова, 2021 рік

Андрій Парамонов у джерела біля села Красиве. Фото Є. Панова, 2021 рік

⁶ Державний архів Дніпропетровської області, далі ДАДО. Ф. 104, оп. 1, од. зб. 2. – Арк. 248. Исповедная роспись Екатеринославской провинции крепости святого Алексея Николаевской церкви, 1771 год.

Єлизавета у 1758 році, Надія у 1762 році, Іван у 1766 році, Петро у 1767 році, Марія у 1769 році⁶. Після того як ландміліцькі полки були скасовані, на їхній основі за-

снували Дніпровський пікінерний полк, і протоієрей Іоанн Коваленський з 1774 по 1776 роки служив у форштадті Олександрівському Дніпровської лінії у Покров-

Село Михайлівка на геометричному плані 1794 року

ській церкві, будучи і намісником над всіма храмами Дніпровської лінії. До речі, він змінив на цьому посту Єфимія Тимофійовича Савурського, учня Сковороди у Харківському колегіумі.

Після повернення до Олексіївської фортеці протоієрей Іоанн Коваленський будує в слободі Олексіївці поруч із фортецею дерев'яний будинок. Якраз з'являється можливість отримати земельні наділи вздовж Української лінії, де він і його діти засновують села Отрада (нинішня назва – Одрада), Красиве, Грушине, Нову Данилівку, хутір Коваленський.

Сковорода знав особисто протоієрея Петра Антоновича Коваленського, міг знати і його брата – батька своїх учнів, тому в слободу Олексіївку (зараз центр громади Лозівського району Харківської області) міг і заглянути, щоби поспілкуватись з Іоанном Антоновичем. У листі до свого учня Михайла Коваленського від 9 липня 1762 року, який збирається їхати на канікули до батьків, Сковорода пише: *«... Що ж, рушай туди, куди кличе тебе благочестя й користь, іди з Христом, з ним-таки й повертайся. Нехай пошле Ісус, щоб ти знайшов своїх найдорожчих батьків удома здоровими та щасливими; бодай не знають вони жодних тривог і хай пробуває все в мирі! Нехай охороняє стопи твої та твого милого братика той високий страж Ізраїля, щоб у дорозі не сталося якого-небудь лиха! Удома відпочивай, але уникай і надмірного неробства...»*⁷.

Олексіївка – батьківщина Андрія Парамонова, доволі великий населений пункт, який пізніше був центром волості, торговим містечком, де на ярмарках продавалось товарів на один мільйон карбованців. Олексіївка претендувала на статус повітового міста, була районним центром у радянські часи. Жодного дерев'яного будинку, які належали старшинам, дворянам, священникам, з тих часів не збереглося.

З Олексіївки Сковорода, найімовірніше, йшов по правому берегу річки Береки через села Хлопівку, Зелене, Булацелівку до маєтку Коваленських Отрада, вона ж Кисілівщина. Друга назва виникла від того, що в цьому місці у Береку впадає річка Кисіль. Тут Сковорода міг відпочи-

ти і продовжити шлях з селянами-переселенцями або отримати супровід до наступного маєтку Коваленських.

Село Одрада сьогодні входить до складу Олексіївської громади Лозівського району Харківської області. Засноване протоієреєм Іоанном Антоновичем Коваленським, який наприкінці життя побудував тут своїм коштом дерев'яну Петропавлівську церкву⁸. Маєток цей вже тоді належав його синові Петру Коваленському, який зробив непогану кар'єру. Розпочавши службу в Харківському легко-кінному полку, він піднявся до чину майора, потім став правителем Грузії зі статусом чинного статського радника. У 1816 році жив у Харкові, маючи будинок в центрі міста поруч із корпусом «Присутственных мест».

Маєток Отрада містив 7507 десятин землі, в ньому мешкало 122 селянина чоловічої статі. Тут стояв дерев'яний буди-

⁷ Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів. Х. «Майдан», 2011. – С. 1062.

⁸ ДАХО. Ф. 40, оп. 15, од. зб. 1233. Дело о ветхости села Отрада Петропавловской церкви, 1825 год

Стара хата по дорозі на село Михайлівка, фото А. Парамонова, 2021 рік

Учасники п'ятого велотуру по фортецям Слобідської України біля річки Сіверський Донець, фото А. Парамонова, 2021 рік

Будинок Григорія Коваленського в селі Щастя, фото А. Парамонова, 2007 рік

Будинок Коваленського, добре видно фундамент із дикого каменю, фото А. Парамонова, 2007 рік

нок на кам'яному фундаменті, ріс великий регулярний сад. У помісті також були млин на річці Берека, два вітряки, чотири ставка. Здебільшого селяни займались тут хліборобством, але розводили й багато овець та рогатої худоби. Спадкоємцями Отради стали діти Петра Івановича Коваленського від дружини Меланії Григорівни – Платон, Аделаїда та Єлизавета. Вище Отради біля Мечebilівської дороги стояв заїжджий двір Коваленських, де пізніше з'явився хутір Коваленський. Сьогодні власне самого хутора не існує, а територіально він входить до складу Біляївської громади Лозівського району Харківської області.

12 липня 2021 року Андрій Парамонов разом із жителем селища Біляївка Євгеном Пановим (майстер спорту з офіцерського багатоборства, підприємець і краєзнавець, нині офіцер Збройних сил України) проїхали на велосипедах по маєтках Коваленських і ймовірних маршрутах, якими міг пересуватись у 1781 році Григорій Сковорода. Тоді ж як член депутатського корпусу своєї громади Євген Олексійович Панов запропонував розчистити стару криницю у селі Булацелівка і висадити біля неї зниклі з наших місць дерева берека – в минулому саме за їх-

Будинок Коваленського, добре видно залишки оздоблення на фасаді, фото А. Парамонова, 2007 рік

Частина мапи Старобільського повіту з селом Щастя

ньою назвою могли найменувати річку. Цьогоріч криницю за сприяння місцевої влади розчистили і реставрують, тут прийнялись п'ять деревець береки.

Неподалік Отради є ще один маєток Коваленських – село Красиве, яке належало Івану Івановичу Коваленському. А поруч, в земельній дачі села, під правим берегом річки Берека, б'є потужний струмінь холоднючої води. На цьому джерелі у Івана Коваленського стояла винокурня. Та, скоріш за все, Григорій Савич перейшов через греблю млина на річці Берека в Отраді і простував уздовж валів Михайлівської фортеці на слободу Михайлівку. По цій дорозі зберіглась стара хата, унікальний острівець однодворського помешкання з сараєм та льохом.

Подальша подорож Сковороди пролягала вздовж слобід Лозовенька та Петровське, повз Велику Комишеваху. Далі – дорога на повітове місто Слов'янськ, котра йшла через Кам'янку (Стратилатівку) і потім через село Гола Долина, проминувши яке, мандрівник прямував на Святогірський Успенський чоловічий монастир.

У 2021 році активісти міста Первомайський Лозівського району Харківської області проводили п'ятий велотур по фортецях Слобідської України «Tour de Fort». Він відбувся з 30 липня по 2 серпня, його учасники проїхали 410 км. Половину цього маршруту складав можливий відрізок подорожі Григорія Сковороди 1781 року. На запрошення заступника міського голови Первомайського Антона Орехова у велотурі взяв участь Андрій Парамонов, додавши трохи історичних розповідей до туристичного дійства.

Від Святогірського монастиря дорога Сковороди йшла по лівому берегу річки Сіверський Донець через Лиман, Торську, Краснянку, Варварівку, Воеводівку, Боровську, Трьохізбенку до села Старий Айдар. Звідси він перебирався по греблі млина через річку Айдар і виходив на маєток Щастя, котрий належав його учневі Григорію Івановичу Коваленському.

Маєтності Григорій Коваленський отримував як підполковник армії князя Г. О. Потьомкіна на власне прохання. Онук Григорія Коваленського – Пе-

тро Петрович Коваленський – вважав, що землі, де було засноване село Щастя (друга назва села – Зимова) подарувала імператриця Єкатеріна II. Саме тому він у 1898 році став будувати церкву в ім'я Святої Катерини.

На час, коли у Щасті перебував Сковорода, його населяли в 45 дворах 276 селян. Сьогодні колишній хутір Щастя – місто новоутвореного Щастинського району Луганської області. При хуторі було досить багато землі – 3621 десятина, з яких 2500 під оранкою, тобто основу економіки складало хліборобство⁹. Лісу мали небагато, тому винокурня виробляла тільки 125 відер горілки на рік. Сам маєток звели в дуже красивій місцевості, біля двох природних озер Лопуховате та Чисте, поруч протікав Сіверський Донець. За часів Сковороди тут стояв дерев'яний будинок на фундаменті з дикого каменю, пізніше його обкла-

ли цеглою. Будинок Коваленських у Щасті ще існував до 24 лютого 2022 року, чи зберігся він до наших днів, – невідомо. Один з нас побував у Щасті 2007 року, під час експедиції по колишньому Старобільському повіту. Вже тоді будинок Григорія Коваленського потребував реставрації, оскільки за радянських часів з нього добряче познущались.

Від Щастя дорога Сковороди лежала через село Ровеньки на маєток Григорія Коваленського – Ряжене. З цього маршруту нам достовірно відомо, що Сковорода заходив у село Ровеньки Катеринославського намісництва, сучасної Луганської області. У творі «Убогий жайворонок» Сковорода наводить прислів'я, яке почув у цьому селі: *«Не евши – легче, поевши – лучше»*. У примітці він наводить походження назви села: *«Ровеньки есть то же, что ровенники, сиречь по ровам живущие воры»*¹⁰.

⁹ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. . – Арк. . Экономические примечания на Старобельский уезд, 1804 год.

¹⁰ Григорій Сковорода Повне зібрання творів у двох томах. К.: «Наукова думка», 1973. Т. 2. С. 121.

Висадка дерев на алеї імені Сковороди у місті Первомайській Харківської області, фото А. Парамонова, 2022 рік

¹¹ Ч и н кріг-комісара відповідав VII класу чиновника, або армійського підполковника. Кріг-комісар був відповідальним за постачання військ, управляв шпиталями, складами, митницями.

¹² ДАРО. Ф. 810, оп. 3, од. зб. 4. – Арк.68.

¹³ ДАРО. Ф. 800, оп. 1, од. зб. 364. – Арк.2, 5.

¹⁴ Дегтярева Л. Два века села Ряженого // Матвеев Курган. Газета «Звезда». 8 сентября 1987 года.

¹⁵ Державний архів Ростовської області, далі ДАРО. Ф. 810, оп. 3, од. зб. 4. – Арк. 68.

¹⁶ ДАРО. Ф. 429, оп. 1, од. зб. 24. – Арк. 1-4.

¹⁷ Густав Гесс де Кальве. Сковорода, украинский философ. Украинский вестник. X., 1817. С. 117.

Ряжене заснував крігс-комісар¹¹ Таганрогської портової митниці Григорій Іванович Коваленський на отриманій у 1780 році ранговій дачі на 3300 десятин. У 1781 році тут тривало велике будівництво, бо саме Ряжене обрав Григорій Іванович місцем своєї основної резиденції. Під керівництвом прикажчика запорожця Івана Синявського зводили будинок Коваленського та Георгіївську церкву, посадили два плодових сади, поставили млин на річці Міус¹². Місцевість активно заселяли: частина селян із Щастя перебрались до нового маєтку, і є висока вірогідність того, що Сковорода йшов з однією з таких переселенських партій. Вже на 1782 рік в Ряженому мешкає 162 особи¹³, а на 1784-й проживало 628 селян¹⁴. Окрім Ряженого у підполковника Григорія Коваленського був ще маєток Павлодар, а пізніше він заснував села Машине та Сонине для своїх дочок Марії та Софії¹⁵. Більшість же маєтків перейшла його синові надвірному раднику Григорію Григоровичу Коваленському.

Був поруч із Таганрогом і маєток Івана Івановича Коваленського під назвою Царедар (Солодкі Колодязі) з 6870 десятинами землі на правому березі річки Єя¹⁶.

Нарешті Сковорода прибув до Таганрога, де у Коваленського по вулиці Єлизаветинській (зараз – імені Рози Люксембург) була своя міська садиба. Ось як описує Густав Гесс де Кальве перебування Сковороди у Григорія Коваленсько-

го: «... когда же прибыл в Таганрог, то ученик его созвал множество гостей, между которыми были весьма знатные люди, коим хотелось познакомиться со Сковородою. Но сей будучи враг пышности и многолюдства лишь только приметил, что такая толпа милостивцев собралась единственно по случаю его прибытия туда, тотчас ушел из комнаты и к общей досаде никто не мог его найти: он спрятался в сарай, где до тех пор лежал в закрытой кибитке, пока в доме стало тихо. Тогда вышедши из своего убежища, просил хозяина, что бы впредь избавил его от таких тягостных почитателей»¹⁷.

Якщо з посадами Григорія та Івана Коваленських у Таганрозі все зрозуміло – вони служили на портовій митниці – то про Олексія Базилевича такі відомості відсутні. Він також мешкав у Таганрозі: відомий лист Сковороди до нього датований 23 вересня 1788 року.

Сковорода провів у подорожі до Таганрогу рік і повернувся влітку 1782-го. Назад вони вирушили разом із Григорієм Івановичем Коваленським. Зворотна дорога до Харкова, найімовірніше, пролягала через Катеринослав. Звідси їхали по великій поштової дорозі на Новомосковськ, Костянтиноград, Мерефу і Харків. Осінь 1782 року Григорій Савич зустрічав в улюбленій Гусинці Куп'янського повіту.

Святогірський монастир та місто Ізюм

Перший біограф Сковороди Михайло Ковалинський серед інших монастирів, які відвідав Григорій Савич на Слобідській Україні, згадує і Святогірський Успенський монастир, котрий з 2003 року отримав статус лаври. Згадка Коваленського не містить ані року, ані імені настоятеля монастиря, за часів якого це відвідання відбулось.

Уперше Сковорода міг потрапити до Святогірського монастиря у 1762 році. Він проходить через Куп'янськ, великою поштовою дорогою Білгород – Ізюм, але документально це не підтверджено.

Про те, що Сковорода міг побувати у Святогірському монастирі у 1765-1770 роках, коли його друг Лаврентій Кордет займав посаду архимандрита цієї обителі, пишуть багато дослідників, але жоден не має підтверджень. Майже всі посилаються на лист Сковороди до ректора Харківського колегіуму Йова Базилевича від 18 квітня 1765 року, в якому він дає характеристику Кордету. Так, ставлення Сковороди до Кордета дуже добре, але де хоч один рядок про зустрічі у Святогірському монастирі?

Святогірський Успенський монастир, вид на Миколаївську церкву через річку Сіверський Донець, фото А. Парамонова

Святогірський Успенський монастир, реконструкція О. Парійського

¹ Ніженець А. М. На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. Х.: «Прапор», 1970. – С. 107.

² Истори-ко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1852. Отд. I. – С. 128.

Тут би слід згадати невдалу версію Анастасії Ніженець про те, що префект Харківського колегіуму Лаврентій Кордет був висланий новим білгородським єпископом Порфирієм Крайським до Святогірського монастиря на пост ігумена¹. Тоді треба вважати, що і інші префекти Харківського колегіуму були вислані на ігуменство в монастирі. І якщо б хотів єпископ вислати Кордета з колегіуму, то він би це наказав зробити одразу. Однак Лаврентію доручили викладати філософію до кінця навчального року

і тільки потім їхати до Святогірського монастиря². З весни 1766 року по 17 серпня 1767 року той же єпископ Крайський призначав «засланого» Лаврентія Кордета настоятелем Білгородського Миколаївського монастиря, тобто до себе поближче. А в 1768 році той же Крайський подає клопотання про возведення Кордета в архієпископи. Хоча цього і не сталося, але однаково всі ці дії єпископа щодо Кордета знищують міф, закладений Ніженець і поширений у радянські часи іншими дослідниками.

Лаврентій Кордет був настоятелем Святогірської обителі до 8 вересня 1770 року, потім його в сані архімандрита перевели на посаду настоятеля Харківського Покровського колегіумського монастиря. Новим архімандритом Святогірського монастиря став давній знайомий Сквороди Феофан Федоровський, переведений із Курязької обителі. Тому дослідники вважають, що Скворода міг бувати в цьому монастирі і після 1770 року, але це теж тільки здогадки.

Схоже на те, що Скворода побував у Святогірському монастирі під час подорожі до Таганрогу у 1781 році, архімандритом тоді був той же Федоровський. Якою б дорогою не йшов чи їхав Скворода у Таганрог, Святогірський монастир був поруч і навряд чи його можна було оминати.

Монастир вважають заснованим ще у XII-XV століттях послідовниками Антонія та Феодосія Печерських. Німецький мандрівник Сигізмунд Герберштейн згадує у 1517 році про «каменные изваяния на Донце». Першу згадку про Святогірський монастир ми бачимо у 1624 році. У скелі монахи пробрили різні приміщення в 4-5 ярусів – трапезну, печерні храми, келії. Були тут і місця для військових, які несли вартову службу з оборони монастиря. Також тут могли знайти прихисток та їжу втікачі з татарського полону. Перше зображення Святогірського монастиря ми бачимо по «Книге Большому чертежу» 1679 року, саме в цьому році його захопили і розорили татари.

У 1698-1708 роках звели новий Успенський собор, а ще раніше, у 1682 році, закінчили побудову Миколаївської церкви на крейдяній скелі. Ця подія оточена легендами і міфічними переказами. Наприклад, про те, що храм спорудили за одну ніч. Адже церкву будували у крейдяній скелі над річкою, а наприкінці монахи відрубали крейдяні стіни, які не мали вже ніякого значення, і вранці перед очима подорожніх постав новий храм. «Чудодійна» поява церкви не могла не вразити простих людей.

Зараз ми бачимо її вже з багатьма втратами та перебудовами, проте задум невідомого майстра зберігся: будівля зведена у традиціях дерев'яної народної архи-

Святогорский Успенський монастир, Миколаївська церква, реконструкція О. Парійського

тектури – слобожанської школи будівництва. Храм унікальний за конструктивною схемою, гармонійно включає частину давньої печерної церкви Успіння Божої матері, її вівтарну частину і східну главу. Вони збереглися у крейдяному моноліті і висічені монахами ще на початку XVII століття.

Як виглядала Святогірська обитель в часи можливого перебування Сквороди, описує академік Гільденштедт у 1774 році: «От станции Голой Долины я проехал 9 верст почти прямо на восток по южной опушке Теплинского леса до Святогорского монастыря. Правый берег Донца в этом месте очень крут и представляет меловой кряж вышиною сажень в 40. Сверху идет узкая очень крутая дорога к Донцу, на берегу которого у подножия крутых гор и лежит Святогорский монастырь. Монастырские здания, состоящие из двух церквей и дома, в котором живет архимандрит, окру-

Святогірська Успенська Лавра, фото архімандрита Лазаря (Терещенко), 2021 рік

Миколаївська церква Святогірської Успенської Лаври, фото архімандрита Лазаря (Терещенко), 2021 рік

Надбрамна башта-дзвіниця Святогірського монастиря, реконструкція О. Парійського

жены четырехугольной стеной, каждая из которых имеет шагов шестьдесят. Над рекою в нескольких стах шагах выше монастыря меловой кряж образует несколько отвесных, голых, неровных пирамидальных вершин; они являются почти самыми высокими во всем кряже и достигают саженьей 30 над по-

верхностью воды. Между ними построена небольшая часовня, одна половина которой вырублена в меловом кряже, а другая – пристроена из кирпича. Около этой часовни в меловом кряже вырублены кельи и глубокие ходы. Кроме них, около церкви начинается подземный ход, по которому можно спустить-

План міста Ізюм,
1774 рік

ся в нижний монастырь. Этот, вырубленный в меловом кряже, ход довольно крут и имеет сажень 200 длины. Наружный же ход из монастыря в верхнюю часовню еще круче. До построения монастыря монахи находили убежище против нападения татар в подземных кельях. С тех же пор, как Федор Шиповский³, начальник Харьковского полка, построил около 100 лет тому назад монастырь, окруженный стеной, монахи находились в большей безопасности от татар. Около монастыря через Донец построен мост на сваях, имеющий около 33 саж. длины и незаливаемый водой. Донец в этом месте имеет всего только 28 саж. ширины и несколько футов глубины. Течение его очень слабо, вода прозрачна и вкусна. Левый берег Донца низменный; на нем 15-го августа бывает ярмарка. В 3-х верстах от монастыря вверх по Донцу на правом его берегу лежит небольшое село Богородичное, принадлежащее монастырю; вследствие чрезвычайной крутизны гор между

этой деревней и монастырем нет проезжей дороги. В нескольких верстах от монастыря вниз по Донцу лежит другая небольшая деревня, принадлежащая монастырю и известная под именем слободы Монастырской. В том месте мелового кряжа, где находится часовня, показываются кремневые пласты. Я заметил два таких пласта: первый идет сажень в 5-ти ниже высочайшей из пирамидальных вершин и сажень в 15-ти ниже высочайшей вершины всего хребта; второй сажень в 4-х ниже первого, но все еще сажень в 20-ти над поверхностью воды в реке... В двух верстах от монастыря по дороге в Маяки лежит на возвышенном месте, в небольшой балке в лесу, виноградник, принадлежащий монастырю; он состоит приблизительно из 400 виноградных лоз и разведен более 10 лет тому назад. Хотя винограду в нем и много, но он мелок и плохого сорта... На ряду с ним растут прекрасные яблони, груши и бергамотовые деревья хорошей породы»⁴.

³ Идетсья про Федора Володимировича Шидловського.

⁴ Путешествие академика Гильденштедта // Харьковський збірник. Х., 1891. – випуск 5-й. С. 71–158.

Місто Ізюм з гори Кременець, фото В. Горбоносова

Міг побувати Сковорода у Святогірському монастирі наприкінці 1783 року, або на початку 1784-го, оскільки в цей час він жив у місті Ізюм, про що нам відомо із листа Сковорода до харківського купця Степана Микитовича Курдюмова, датованого 5 січня 1784 року. До речі, Сковорода нагадує адресату про «*тулупчик*», який обіцяв йому купець, але обіцянки не виконав.

Ще за часів Сковорода Святогірський монастир закрили, а його величезну земельну дачу у 27000 десятин передали до володінь казни і віддали князю Григорію Потьомкіну. Офіційно це сталося 22 червня 1788 року, але Потьомкін розпочав управління маєтностями монастиря ще у 1787 році: «*29 августа 1787 г. прибывший в оный монастырь екатеринославского наместничества господин економии директор, Феодор Михайлович Корбе, все монастырское, экономическое и церковное, имущество, описав, отобрал и не дав ни кому в приеме оногo росписки, к сохранению оногo определил нарочный караул; монашествующих из монастыря выслал*»⁵.

Майже весь 1784 рік Сковорода живе у місті Ізюм, про це свідчить лист до Сковорода від Михайла Коваленського, датований 14 вересня 1784 року. Лист доволі інформативний: тут є й про бажання жити в маєтку разом зі Сковородою; і про гостинець (сир пармезан), який передають Сковороді через Якова Донець-Захаржевського; і обіцянка прислати добру флейту чи скрипку; а також про проїзд через Ізюм Василя Томари, який міг би взяти Сковороду з собою на Кавказ⁶.

У кого міг жити Сковорода під час перебування в Ізюмі? Про це документальних відомостей не існує. Серед багатьох священників, чиновників, офіцерів та поміщиків важко вибрати тих, хто міг бути йому близьким. Хоча вони залишили свій слід в історії ізюмського краю: Захаржевч-Капустянські, Шидловські, Тимошенки, Купчинови, Норцови, Богуславські, Двигубські... Серед них окремо згадаємо поміщика, який мав маєток і жив у ті ж часи в дачах села Співаківка: це прапорщик Григорій Федорович Земборський – двоюрідний брат приятеля

Сковорода Василя Михайловича Земборського з-під Харкова.

Ми більше схиляємось до думки, що Сковорода міг жити в маєтку Бугаївка (Ізюмець), заснованому полковником Ізюмського полку Костянтином Григоровичем Донець-Захаржевським. Воно знаходилось поруч із великою поштовою дорогою Білгород – Ізюм, тому дістатись села не складало жодних перешкод в будь-яку пору року. На 1785 рік ми бачимо, що воно належить синам полковника Ізюмського полку Михайла Донець-Захаржевського: майорам Якову, Петру, Івану, Андрію, Василю, корнету Костянтину та поручику Миколі Донець-Захаржевським⁷. Величезний маєток, в якому 23948 десятин землі, ще не був розділений між братами, в Бугаївці мешкало у 190 дворах 1009 чоловіків та 953 жінки з підданих селян. У селі стояла дерев'яна Іоанно-Богословська церква, два млини на річці Мокрий Ізюмець, винокурні та чотирнадцять хуторів для розведення худоби, бо тут тільки сінокосів було 6665 десятин. Але головний дохід давало хліборобство, орної землі тут було 16404 десятини і половину з них обробляли для власників маєтку, де вирощували жито, ячмінь, овес, гречку. Та головне, що в селі стояв панський будинок приятеля Сковорода секунд-майора Якова Михайловича Донець-Захаржевського. При будинку ріс регулярний парк і сад з плодовими деревами: яблунями, дулями, грушами, сливами та вишнями.

Чи мали Донець-Захаржевські будинок у самому Ізюмі у 1770-і або 1780-і роки, невідомо. Але серед інших жителів цього повітового міста на 1783-1784 роки звернемо особливу увагу на заштатного священника соборної Преображенської церкви Іоанна Осиповича Кудрицького (1723 р. н.)⁸. Його сина Федора Сковорода навчав у колеґіумі, можливо, саме він рекомендував його Розаліон-Сошальським як вчителя для їхніх дітей⁹. А з 1771 року Федір Іванович Кудрицький (1750 р. н.) став учителем у Додаткових класах, і при житті Сковорода став заступником директора Харківського казенного училища, а з 1796 року і директором¹⁰. Ми вважаємо, що саме в будинку Іоанна Кудрицького у цитаделі Ізюмської форте-

⁵ Истори-ко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1852. Отд. 1. С. 130.

⁶ Григорій Сковорода Повне зібрання творів у двох томах. К.: «Наукова думка», 1973. Т. 2. С. 479–480.

⁷ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 5. – Арк. 45-47. Экономические примечания на Изюмский уезд, 1785 год.

⁸ ЦДІАУК. Ф. 1989, оп. 1, од. зб. 581. – Арк. 1 зв. Исповедная роспись Преображенского собора г. Изюма, 1783 год.

⁹ Данилевский Г. П. Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Х., 1866. С. 299.

¹⁰ РГІА. Ф. 733, оп. 49, од. зб. 18. – Арк. 7 зв.–8. Дело по представлению попечителя Санкт-Петербургского округа управляющего и Харьковским, о награждении орденом Св. Владимира директора Харьковским училищ Кудрицкого, 1803 год.

Преображенський собор м. Ізюм, фото В. Горбоносова

ці жив Григорій Савич у 1784 році. Якщо ж Скворода і не жив у Кудрицького, то, звісно, міг бувати у нього в родині.

Про Іоанна Кудрицького є і такий цікавий факт: саме в його будинку всередині фортеці біля північного валу спалахнула пожежа 11 квітня 1766 року,

коли згоріли комісарська канцелярія, будинок поліцмейстера, острог, караульня при Московських воротах, провінційна канцелярія з караульнями, шинок та шість житлових будинків¹¹. Згідно з тим планом будинок Кудрицького був крайнім біля царборисівського бастиону.

¹¹ Архів Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (Санкт-Петербург). План Изюмской крепости

Для уявлення про Ізюм часів Сквороди ми публікуємо мапу міста 1774 року¹². Окрім потужної фортеці, бачимо п'ять церков, з яких кам'яною був Преображенський собор, побудований у 1684-1686 роках коштом полковника Костянтина Григоровича Донець-Захаржевського. Ця пам'ятка архітектури національного значення, один із найдавніших збережених до наших часів храмів Харківської області.

Саме місто Ізюм заснував як фортецю полковник Балаклійського полку Яків Чернігівець близько 1673 року, але стояла вона на лівому березі Сіверського Донця. Нову фортецю разом з побудовою Ізюмської лінії бачимо закладеною на правому березі тієї ж річки 6 березня 1681 року¹³. Нове укріплення будували під керівництвом воєводи Григорія Косогова та харківського полковника Григорія Донець-Захаржевського.

На 1767 рік в Ізюмі було 27 вулиць та провулків, дворів 467, з яких 13 належали поміщикам та священнослужителям, 15 – канцелярським служителям¹⁴. У місті влаштовували чотири ярмарки: в день Преполовенія Господня – 5 днів; на Іоанна Предтечі – з 24 по 29 липня; на день Воздвиження чесного хреста Господня – з 14 по 19 вересня; на великомученика Димитрія Селунського – з 26 по 30 жовтня. Пізніше ярмарки скоротили до трьох днів кожен. Торгували здебільшого сукном та іншою тканиною, закордонним товаром, різного роду хлібом, посудом, юхтою, дерев'яними та металевими виробами. Двічі на тиждень, у понеділок та п'ятницю, у місті були базари, де торгували їстівними запасами. Сюди приїздили купці з Харкова, Білгорода, Бахмута, Чугуєва.

Через рік після проживання Сквороди у Ізюмі, тобто на 1785 рік, у місті мешкало у 402 дворах 1765 чоловіків та 1918 жінок¹⁵. З них 13 дворів купців та 66 дворів

міщан, які мали дерев'яні лавки для торгу. Через місто простягалися важливі дороги: на Харків та Чугуїв, Білгород, Куп'янськ, Тор, Азов та Катеринослав. Усередині фортеці стояли декілька казенних будівель: повітового суду, нижнього земського суду та городского магістрату, провіантський магазин для хліба та солі, льох для казни та пороху; будинок для приїжджих; 13 комор для військової амуніції та провіанту. В 400 сажнях від цитаделі фортеці на горі Кременець стояв редут.

Ізюм мав свій млин, на якому виробляли борошно і крупи для потреб військових обивателів. Була у місцевих жителів і своя винокурня на шість казанів, яка виробляла до 5700 відер горілки. На вигонній землі стояв при червоному земляному валі шинковий двір, який теж належав обивателям міста.

Земельна дача самого міста була 220 десятин, ще 2794 десятини було вигонної землі, з яких більшість склали сінні покоси – 2438 десятин. Решта – незручні землі та дров'яний ліс.

У річках земельної дачі Сіверському Донці, Мокрому Ізюмці, Зверінці та у Великому Кривому озері водилось багато риби: соми, сазани, лящі, щуки, язі, міні, карасі, лини, окуні, пічкури, верховодки, плотва, в'юни, йоржі.

Разом до Ізюму та Святогірської Успенської лаври ми не їздили, хоча кожен з нас бачив ці місця неодноразово. Вячеслав Горбоносів – на екскурсіях та з друзями, Андрій Парамонов – по журналістській роботі. Окрім того, він возив екскурсії, бував з родиною на святкуванні Дня міста в Ізюмі, у тому ж складі відвідували як паломники Святогірську лавру. Допомогавав архімандриту Лазарю збирати архівні документи з історії монастиря, брав участь у конференціях в лаврі.

Сьогодні вже відомо, що Ізюм та Святогірська лавра постраждали в боях захисників України з російськими окупантами.

с показанием
внутреннего
строения
погорелых 11
апреля домов,
1766 год.

¹² РГА. Ф.
1399, оп. 1, од.
зб. 816. – Арк. 9.
Планы городов
Слободско-
Украинской
губернии.

¹³ РДАДА. Ф.
210, оп. 14,
од. зб.339. Арк.
229. Докумен-
ты касающиеся
управления
и состояния го-
родов, 1680, 1681
годы.

¹⁴ ЦГІАУК. Ф.
1584, оп. 2, од.
зб. 94. – Арк. 41.
Историко-гео-
графическое
описание гор.
Изюма и Изюм-
ского уезда, 1767
год.

¹⁵ ДАХО. Ф. 24,
оп. 3, од. зб. 5. –
Арк. 6-а – 9 зв.
Экономические
примечания на
Изюмский уезд,
1785 год.

Село Кручик

Василь Назарович Каразін, причетний до заснування в Харкові університету, 1842 року подає до альманаху «Молодик» статтю «Взгляд на украинскую старину», яка виходить вже після його смерті, тільки у 1844 році. Серед іншого Каразін пише: «Между учителями заметим Сковороду и протоиерея Шванскаго. Я имел еще честь в моей молодости видеть сих почтенных мужей, которые в свое время могли-бы занять место между германскими учеными наиболее уважаемыми»¹.

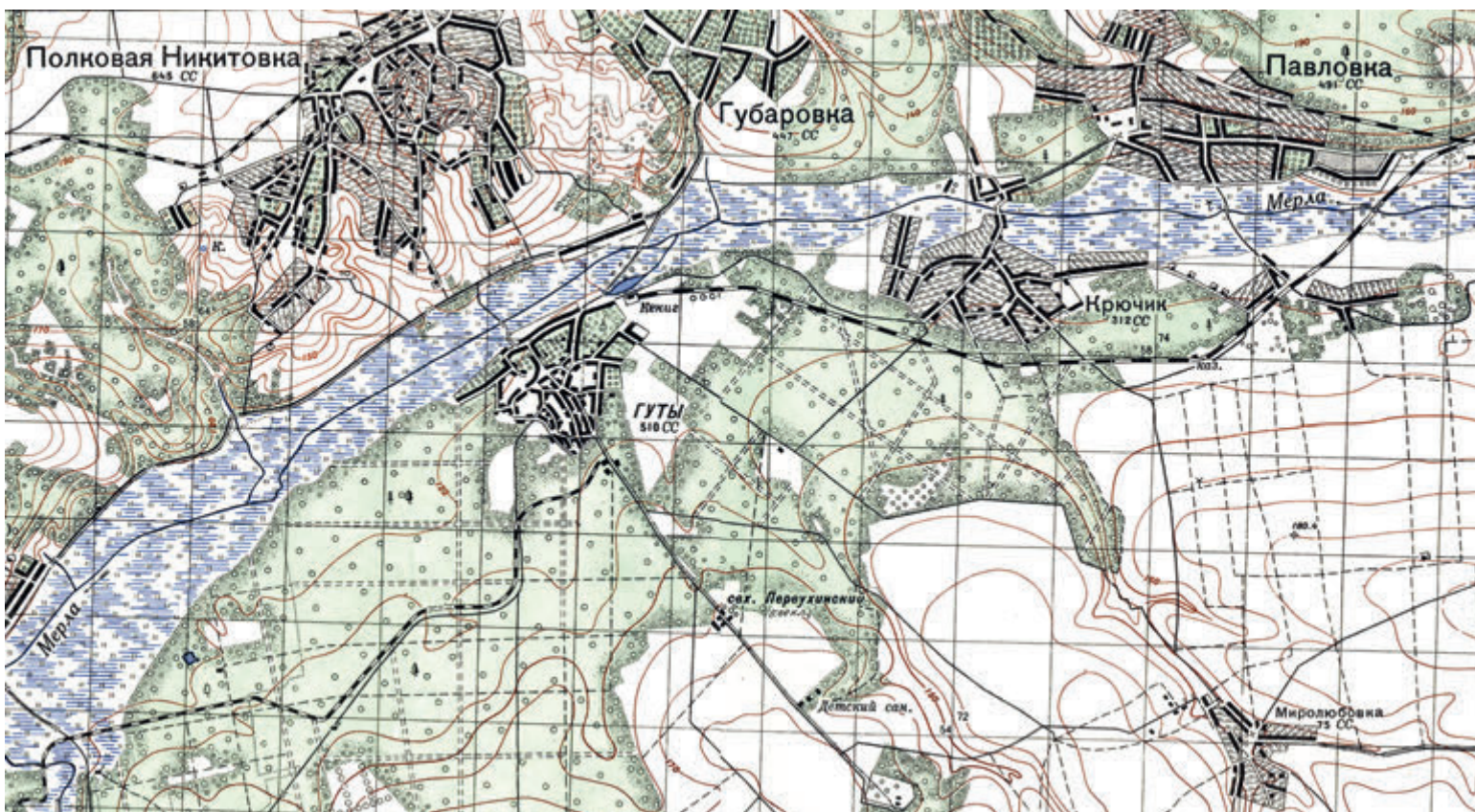
Де і коли міг би бачити Сковороду Василь Каразін? У відомому листуванні Сковороди жодної згадки про Каразіних на сьогоднішній день не існує. Все ж спробуємо розібратись. Батько Василя Каразіна полковник Назар Олександрович Каразін був одружений на представниці старшинського роду Варварі Яківні Ковалевській (1758 р. н.). Після смерті чоловіка 14 березня 1783 року вона проживає у маєтку Кручик із дітьми Василем, Григорієм, Вірою, Іваном².

¹Взгляд на украинскую старину// Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Х., 1910. – С. 605.

²ЦДІАУК. Ф. 1990, оп. 1, од. зб. 19-а. Исповедная роспись Крестовоздвиженской церк-

Село Кручик, маєток Каразіних, гравюра початку XIX ст.

Село Кручик на топографічній мапі 1949 року

ви села Кручик, 1785 год.

³ Багалей Д. И. Назарий Александрович Каразин и его колокол // Очерки из русской истории. Х., 1913. Том 2. – С. 168.

⁴ ДАХО. Ф. 31, оп. 141, од. зб. 49. – Арк. 389 зв. Ведомость о находящихся в Краснокутской округе селениях дворянах их женах и детях, 1790 год.

⁵ ЦДДАУК. Ф. 1953, оп. 1, од. зб. 449. – Арк. 30, 40. По прошению подполковника Андрея Ковалевского и жены его Варвары о выдаче им на именование их состоящее Харьковской округи в селе Ивановка для заемного банка свидетельства, 1799 год.

Академік Дмитро Багалій в одній з своїх робіт наводить переказ про те, що у церкві села Кручик зберігається епітафія Назару Каразіну, яку начебто склав Григорій Савич Сковорода. Ось як описує її Багалій: «...Она помещается в церкви, а не над гробом, потому что хода в склеп не имеется. Эпитафия написана на простой деревянной доске, окрашенной черной краской, славянскими буквами, некогда красными, а теперь уже побелевшими. Эта доска прежде стояла в алтаре на задней стороне иконостаса, а теперь в церкви, на левом клиросе, с задней стороны заклиросного киота. На этом видном месте поставлена она для того, чтобы всякому желающему можно было прочесть эту эпитафию»³.

Документальних відомостей про те, що саме Сковорода є автором цієї епітафії, не існує. Можливо, на користь цієї версії свідчить той факт, що хоронила Назара Каразіна братія Охтирського Троїцького монастиря із приятелем Сковороди архимандритом Венедиктом. Відомо, що у 1783 році Сковорода мешкав у Гусинці, Великому Бурлуку та Бабаях. Він міг зробити цю епітафію пізніше, напри-

клад, у 1790 році під час перебування у Кручику, скажімо, якщо про це просила Варвара Яківна.

Наприкінці 1785 року Варвара Яківна Каразіна виходить вдруге заміж – за свого далекого родича капітана Андрія Івановича Ковалевського. На 1790 рік родина живе у Кручику, з'являються на світ ще діти: Надія у 1786 році, Любов у 1787 році, Олександр у 1788 році⁴. Є також запис, що Варварі Яківні належить 314 підданих черкас, хоча відомо, що чоловік саме їй нічого не залишив, вона була у ролі опікуна над дітьми. Тобто їй належав інший маєток. Цей маєток дістався їй від покійного батька Якова Яковича Ковалевського і по розподілу з дядьком – капітаном Костянтином Ковалевським. Як це не дивно, але йдеться про село Іванівку (сучасну Сковородинівку) та частину села Кадниця. Виявляється, власниця продала цей маєток своєму чоловікові Андрію Івановичу Ковалевському у 1792 році⁵.

Цікава сама постановка питання про дажу. Після смерті батька Варвари Яківни маєток відходить їй, але фактично він перебував у власності її чоловіка – Назара Каразіна. Це ми бачимо у низці документів, зокрема у сповідному розписі

⁶ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3245. – Арк. 206. Исповедная роспись Иоанно-Предетчевской церкви села Кадницы, 1777 год.

Василь Каразін із дружиною Олександрою Василівною

Іоанно-Предтечинської церкви села Кадниця, куди входило і село Іванівка⁶. Тільки після смерті чоловіка Варвара Каразіна у 1783 році виступає у ролі власниці маєтку в Іванівці. Вона ж була опікуном над маєтками чоловіка, які після його смерті невдовзі мали перейти у власність старшого сина – Василя Назаровича Каразіна.

Скоріш за все, Василь Каразін вважав, що йому повинен дістатися і маєток Іванівка. Щоб уникнути подальших спірних моментів у родині, Варвара Яківна і продає Іванівку своєму другому чоловіку.

З урахуванням знахідки про володарку маєтку, варто по-іншому поставити питання про перше відвідування Іванівки Сково-

1781
 мові кождь щобче
 и въ украинской свитятъ нибли своеръ пиваца,
 драгера, лейбница, подреко какъ Москва въ Столицу
 ково ^{свѣдѣно} гѣтла лаврѣндрѣи, а Художко ^{свѣдѣно} и лобетъ своеро
 юанитъ Змѣтоучаго (по Художко ^{свѣдѣно} зазаетица историче-
 си говоричъ о нибнѣ!)
 Кадковѣ.
 Маѣ 2го мѣ. 1842 г.

Василій Каразинъ

Автограф Василя Каразіна, лист І. Бецькому, 1842 рік

Эпитафіумъ, тоестъ надгробная надпись въ краестрочіяхъ верхнихъ такихъ: Назару Александровичу господину полковнику. Въ нижнихъ такихъ: Каразину вѣчная память буди и буди и упокоеніе. Стихами сочиненная. Противу коихъ по приличію означены времена Его высокоблагородія рожденія, дѣйствій и преставленія.

Н а тлѣнность, путникъ! зря сей жизни,	}	Родился въ 1731-мъ году Октября 14 дня
Н оснися зракомъ сихъ стиховъ;		
В умный взоръ возведь къ отчизни,		
В атлантскихъ выпренихъ вѣковъ;		
В зри тамо мужа духъ взесенный,		
Р одовъ селить гдѣ вѣрна часть;	}	Вступилъ въ военную службу въ 1760 году.
В тѣла храмъ здѣ погребенный		
В ахъ такъ рѣшила вышня власть.	}	Въ прусскую баталію ра- ненъ въ ногу.
Р аба кто вѣрнаго представитъ		
В закону Божію во всемъ,		
В зрѣть возможетъ и прославитъ	}	
В изъ дѣлъ трудовъ пребывшихъ въ немъ		
В буди вѣренъ кто державѣ	}	
Н айтить желаетъ въ комъ пряму,		
В ести всякія кромѣ, кославѣ,	}	
В ступитъ истину ему.		
К атерина, въ немъ, вторая,	}	
В нявъ героическимъ трудамъ,		

Эпитафія Назару Александровичу Каразину

родою у 1790 році. Оскільки родина Ковалевських живе на 1790 рік у селі Кручик тоді Краснокутського повіту Харківського намісництва, то саме там Скворода і мав би отримати дозвіл на проживання в Іванівці. Як відомо, Василь Каразін вступив на дійсну військову службу в Лейб-гвардії Семенівський полк 22 січня 1791 року, тобто справді міг бачити Сквороду у Кручику в 1790 році. Начебто тоді Василь Каразін скопіював лист Сквороди до Михайла Коваленського від 26 вересня 1790 року, але вже з Іванівки. Копію цього листа Каразін відправляв у 1842 році видавцю «Молодика» Івану Бецькому⁷.

Села Кручик та Основинці дістались полковнику Назару Александровичу Каразину від імператриці Єкатерини II у 1770 році з «из описныхъ дворцовыхъ вотчинъ Ахтырской провинци Слободско-Украинской губернии». Кручик стоїть на лівому березі річки Мерло, за часів Сквороди через нього проходила по-

штова дорога з Богодухова на Красний Кут, саме по ній і міг потрапити Григорій Савич у це село. На 1785 рік в ньому було 73 двори, в яких мешкало 314 чоловіків та 320 жінок підданих черкас⁸. В ньому був дерев'яний панський будинок, де і жила родина Каразіних-Ковалевських. Земельна дача Кручика мала 2363 десятини землі, з яких орної було 798, сінокосів 585, лісу 872, все інше під поселенням та незручними землями. В селі були свій млин та винокурня. Важливу роль в маєтку відігравали будівельні ліси, які займали площу 400 десятин, головним чином сосновий, менше осиновий з товщиною до 30 см та вишиною більше 6 м. Більш нічим маєток у ті часи не виділявся.

До маєтку також належав млин Рогинський, який Назар Каразін насильно забрав від капітана Сави Альховського. Млин на п'ять поставів, що приносив кожного року до 150 карбованців, – це важлива складова економіки будь-яко-

⁷ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Х., 1910. – С. 913.

⁸ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 6. – Арк. 107-108. Экономические примечания на Краснокутский уезд, 1785 год.

го господарства в ті часи. Млин входив у дачу села Кручик (всього лише 10 десятин землі), але не належав Назару Каразіну. Мабуть, тому було прикро дивитись, як великі на той час гроші йдуть у кишеню маловідомому сусіду-поміщику. Домовитись про купівлю не вдалось, і Каразін вирішив забрати той млин нахабством. Це стало причиною війни проміж поміщиків, в якій вони озброювали своїх селян і грабували маєтки один одного, причому Назар Каразін мав у себе і дві гармати.

Сава Васильович Альховський загалом нічим не відрізнявся від інших поміщиків Слобідської України. Він був інтендантом Козловського піхотного полку і тягались із Каразіном не міг, оскільки не мав таких покровителів, як його опонент. (Каразін, скажімо, міг розраховувати на підтримку генерал-губернатора Малоросії графа Петра Олександровича Румянцева-Задунайського). Проте Альховський не відступив. Горіли хутори, млини, ниви, у сутичках калічилися та гинули селяни. Стверджувати, що так поводитись тільки ці два конкретних поміщики, не можна, оскільки таких прикладів було багато: Трутовські, Таничі, Депрерадовичі, Девієри, Абазі, Гараджа робили те саме. Недарма маєтки поміщиків на наших теренах обносили тином, копали рови. Господарі використовували храми як оплот оборони, мали запаси пороху та арсенали зброї.

Війна Каразіна і Альховського відома завдяки публікації академіка Дмитра Багалія, в якій автор став на бік Каразіних, не вивчаючи документальних джерел, бо інакше не припустився б численних помилок у своїй праці⁹.

«Бойові дії» між Каразіном та Альховським відбувались у другій половині 1770-х років, тобто за часів Сковороди, і, скоріш за все, Григорій Савич знав ці історії. Чи став би він з урахуванням цих обставин писати епітафію Назару Каразіну? Ми вважаємо, що ні. І взагалі переконані, що немає жодних підтверджень спілкування, а тим більше гарних стосунків Сковороди і Назара Каразіна, про що пишуть сучасні дослідники, не спираючись на жодне архівне джерело.

До наших днів Хрестовоздвиженська церква села Кручик, під якою поховано Назара Олександровича Каразіна, не зберіглась. Будинок Каразіних згорів ще за життя Василя Каразіна у 1836 році, разом із бібліотекою і більшістю сімейного архіву.

До Кручика разом ми не подорожували, неодноразово бував у цьому селі Андрій Парамонов. Вперше це сталося у 1999 році. Однак виявилось, що жодних визначних пам'яток в селі не існує, є хіба що культ Василя Назаровича Каразіна, бюст якого встановили на подвір'ї школи у 2003 році.

⁹ Багалей Д. И. Назарий Александрович Каразин и его колокол // Очерки из русской истории. X., 1913. Том 2. – С. 163–175.

Села Іванівка та Кадниця

По дорозі з Харкова через Вільшану на Богодухів і далі на Охтирку в селі Максимівка ми повертаємо на дорогу, яка прямує на Золочів. Саме поруч із нею стоять сучасні села Кадниця та Іванівка, котрі були засновані родиною Ковалевських і належали їй. Колись це було саме серце Муравського шляху, яким татарські загони сунули на Московське царство. Зазначимо, що у минулому це була не конкретна дорога, це був напрям-

мок шириною понад 5 верст. Напрямок цей проходив по вододілу між ріками Дніпро і Дон. Цікаво, що пізніше, у 1782 році, місцевий землемір Іван Шишмарьов назвав Муравським шляхом саме цю дорогу, яка йшла від Максимівки і далі в напрямку Білгорода, не завертаючи в жоден населений пункт.

Місця тут і сьогодні загадкові, з особливим настроєм природи, смаком води у джерелах, неймовірним відчуттям чо-

Став на річці Розсоховатій за яким був маєток Варвари Каразіної, пізніше Андрія Ковалевського, фото В. Горбоносова, 2021 рік

Частина геометричного плану села Іванівка, 1788 рік

гось особливого, що може статись будь-якої миті. Недарма Григорій Савич Скородо, якось сюди зайшовши і полюбивши краєвиди Муравського шляху, вирішив провести тут кінець свого життя.

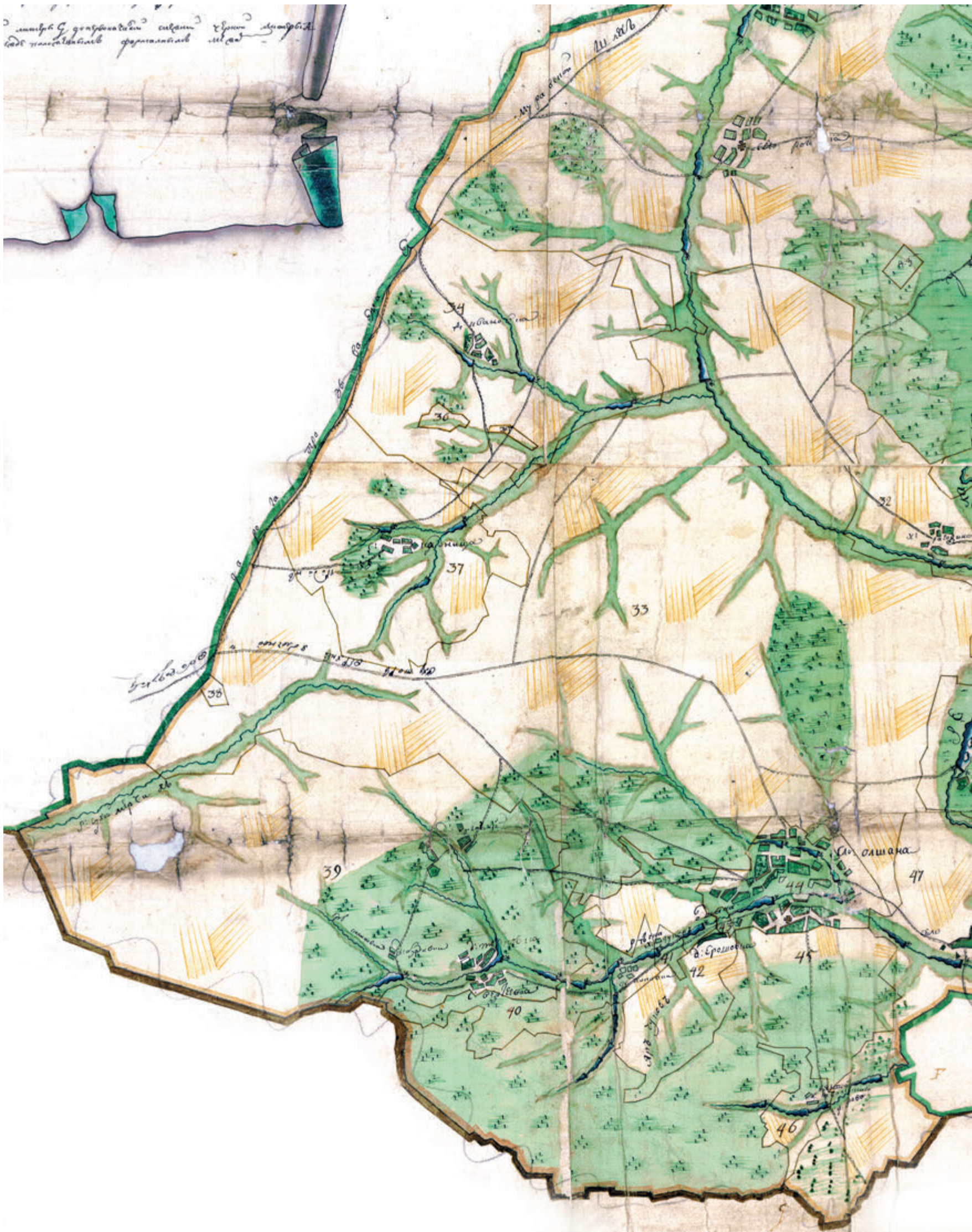
У другій половині XVII століття московський уряд поставив декілька фортець вздовж річки Мерло, щоб контролювати перелази та броди через неї. На Муравський шлях повинні були вирушати невеличкі партії служилих людей для розвідки і виявлення татарських загонів. Але охочих було малувато, та й то тільки за гроші, бо то був смертельний ризик: кожний вихід на цю територію міг скінчитися полоном або загибеллю.

На початку XVIII століття небезпека залишалась, але золочівський сотник і харківський осавул Яків Семенович Ковалевський ризикнув заснувати село Кадниця в Кадницьких яругах. Це сталося після підтвердження його володінь у 1696 році. У 1714 та 1717 роках на жи-

телів Кадниці нападали розбійники, про що наводить згадки автор книги середини XIX століття. «1714 г. юня 26 дня «Кадницкаго жителя Стефана Заседу и жену его, нападши ночью в доме его, пешие харцизы мучили, жгучи железом, вымучили у них денег 20 р., плхот четыре, полотна своев 10, рубах женских 20, мужеских 10, поясов шелковых 2, запасок штаметовых 2, рушницу добрую, воску полпуда, книжку часослов, чоботы новые, бавовницу, серпянков 15, рубашек дитяцких 10», всего на 34 р. В 1717 г. ночью связали они самого пана Григория Ковалевского в собственном его доме и тогда как одни держали его под караулом, другие ограбили весь дом, взяли «8 рушниц, пару пистолетов, кунтуш крапивнаго сукна тонкаго, кафтан китайчатый, атласный пояс, кармазиновую шапку, штаны тонкаго сукна, денег 5 руб., юбку набойкиневу»¹.

¹ Историко-статистическое описание Харьковской епархии. X., 2011. Том I. С. 160

Handwritten text in Cyrillic script at the top left of the map, possibly a title or legend.

Частина геометричного плану Золочівського повіту з показанням сел Кадниця, Іванівка та дороги Муравський шлях, 1782 рік

Преображенська церква села Іванівка, фото С. Таранушенка, 1910 року

Із смертю підпрапорного Григорія Яковича Ковалевського гілка Якова Семеновича Ковалевського обірвалась, частина земель у Кадниці відійшла до інших представників родини Ковалевських. На 1722 рік ми бачимо у Кадниці у володіннях підпрапорного Григорія Васильовича Ковалевського 15 дворів та 120 чоловіків з підданих черкас².

Що стосується села Іванівка (сучасне село Сквородинівка Золочівської територіальної громади Богодухівського району), то воно засноване після 1722 року вільшанським сотником Іваном Яковичем Ковалевським як хутір, або «деревня», Іванівка на купленій ним землі³. Автор Історико-статистичного опису Харківської єпархії архієпископ Філарет (Гумилевський) чомусь вважає, що її назва була Іванівка Вільшанська, але в жодному документі XVIII століття така назва не зустрічається, вона просто Іванівка. Ще одна помилка – називати її у XVIII столітті селом Пан-Іванівка. Така назва з'явилась у проміжку 1850 та 1858 років між IX та X ревізіями податного населення і залишалась до перейменування на Сквородинівку, тобто до 1922 року.

Як ми говорили вище, Скворода вперше потрапив до Іванівки восени 1790 року, звідки він пише 26 вересня листа до Михайла Коваленського. Ми переконані, що гість прийшов до Іванівки дорогою Богодухів – Харків, звернувши з неї на Кадницю. Це якщо вважати, що він спочатку відвідав родину Андрія Івановича Ковалевського у Кручику – скоріш

²ЦДІАУК. Ф. 1725, оп. 1, од. зб. 12. – Арк. 252–253 зв. Список населених пунктів Харківського полка, 1722 год.

³ЦДІАУК. Ф. 1725, оп. 1, од. зб. 22. – Арк. 1236–1242. Перепись Харківського слободського полка, 1732 год.

Ставок «Панські штани» у Сквородинівці, фото В. Горбоносова, 2021 рік

⁴ ЦДІАУК. Ф. 1953, оп. 1, од. зб. 449. – Арк. 12 зв. По прошенню подполковника Андрея Ковалевського и жены его Варвары о выдаче им на имение их состоящее Харьковской округи в селе Ивановка для заемного банка свидетельства, 1799 год.

⁵ ЦДІАУК. Ф. 2007, оп. 1, од. зб. 3217. – Арк. 166 зв.–167. Ведомость о Иоанно-Предтечевской церкви села Кадница, 1787 год.

⁶ ДАХО. Ф.31, оп.141, од. зб. 15. – Арк. 447–456 зв. Ревизская сказка деревни Ивановки, 1782 год.

⁷ Р Д А Д А . Ф.1355, оп. 1, од. зб. 1938. – Арк. 26-27. Экономические примечания на Золочевский уезд, 1785 год.

за все, він його туди і доставив. Можливо, Скворода дістався Іванівки з Харкова через Вільшану, з якої йшов через Кадницю, або через хутір Гуринівка.

Іванівка була заснована на невеличкій річці Розсоховатій, яка впадає в дачах села у річку Кадницю, на 1732 рік в ній було 30 дворів підданих черкас, 39 хат, 131 жителів чоловічої статі. Ми бачимо в Іванівці двір вільшанського сотника Івана Яковича Ковалевського, де проживає двірник (тобто управитель, Іван Максимович Ковалевченко), та двір для худоби.

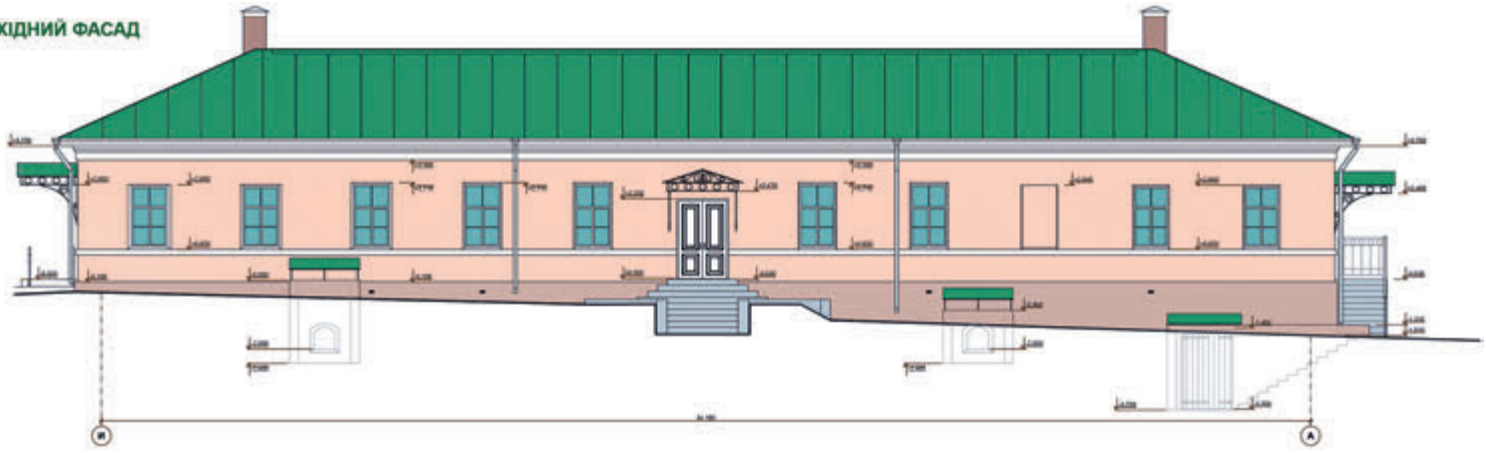
У другій половині XVIII століття Іванівка перейшла у володіння харківського полкового осавула Якова Яковича Ковалевського, а після його смерті – у володіння Варвари Яківни, дружини полковника Назара Олександровича Каразіна (1731-1783), уродженої Ковалевської, за розділом з дядьком капітаном Костянтином Івановичем Ковалевським⁴. Їй же дістається невелика частина села Кадниця (33 підданих чоловіки), а в цьому селі стояла дерев'яна церква Іоанна Предтечі, до приходу якої до 1798 року належала Іванівка.

Саме в цій церкві села Кадниця і міг бувати Скворода під час свого проживання в Іванівці. Тут він мав би спілкуватись із священником Василем Григоровичем Красовським (1745 р. н.) та його родиною⁵.

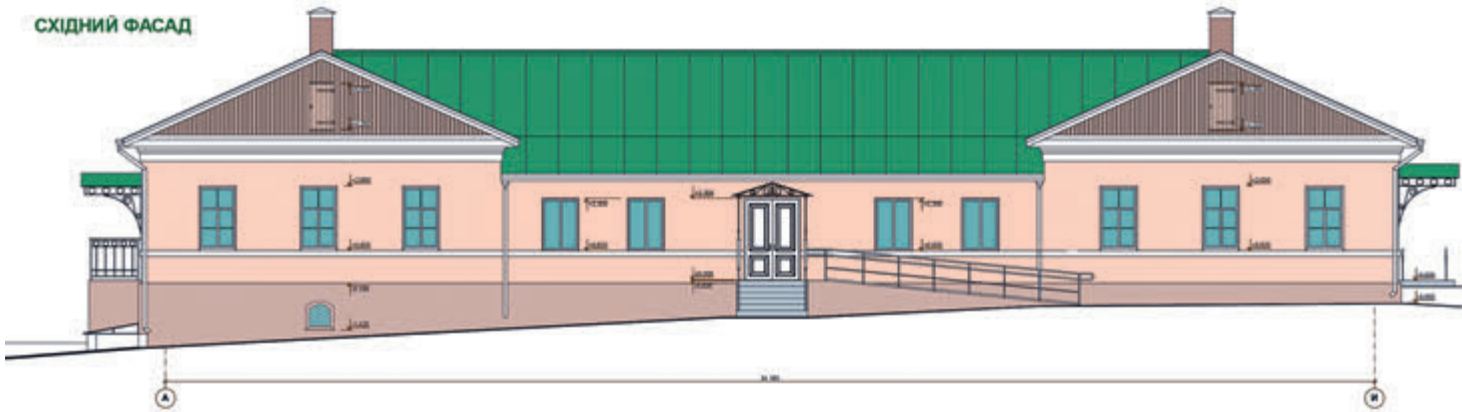
За IV ревізією 1782 року в Іванівці, яка належала Варварі Каразиній, було 54 двори, в яких жили 267 чоловіків та 282 жінки підданих черкас⁶. У 1785 році земельна дача Іванівки нараховувала до 1753 десятини землі, з яких більшість 1215 десятин була орною, 360 десятин лісу та 131 десятина сінокосів, решта під поселенням та незручними землями⁷. Упорядник «Економічних приміток Золочівського повіту 1785 року» відзначив багато сусідніх землеволодінь, які вважались спірними (понад 330 десятин). Автор не відзначає, що у Іванівці існує панський будинок, а є лише млин на річці Розсоховатій. Селяни займаються хліборобством, сіють здебільшого жито, овес, гречку, причому поміщиці тільки 50 десятин, все інше на себе. В лісі, здебільшого дров'яному, росли дуби, осики та клени.

Тобто нічого вагомого в ті часи тут не існувало. І чому в 1790 році Скворода захотів пожити в Іванівці, яка належала Варварі Яківні Каразиній, – невідомо. Скоріш за все, після другого одруження з родичем, але не двоюрідним братом, як це прийнято писати у краєзнавчій літературі, капітаном Андрієм Івановичем Ковалевським (1755 р. н.), маєток починає розвиватись, про що свідчить картографічний матеріал.

ЗАХІДНИЙ ФАСАД

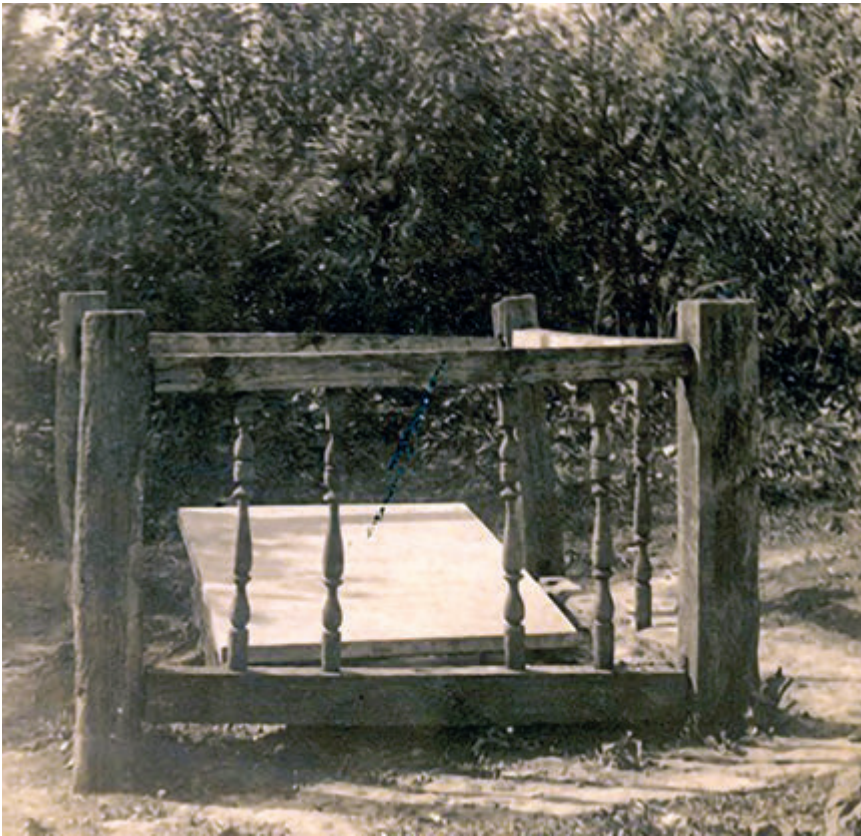
СХІДНИЙ ФАСАД

Проект реставрації будинку Ковалевських, ТОВ «ПФ Харківський проектний інститут», 2020 рік

Будинок Ковалевських, фото В. Горбоносова, 2021 рік

*Могила Григорія Савича Сковороди,
фото Вільгельма Вебера, травень 1894 року*

Іванівка була обмежена у 1777 році, на жаль, план села до наших часів не дійшов, існує другий геометричний план Іванівки 1788 року, тобто після друго-

го одруження Варвари Яківни⁸. І хоча ми бачимо деякі розбіжності із топографічними планами ХХ століття, документ досить чітко показує сам маєток, розміщення винокурні, млинових гребель по річці Розсоховатій. На плані також є відмітки землемірів пізнішого часу – 1867, 1870, 1889, 1890 років, які підтверджували маєток в Іванівці в первісних межах. З огляду на цей план 1788 року ми розуміємо, що саме Андрій Іванович Ковалевський розпочинає активну діяльність з розвитку маєтку в Іванівці.

Скоріш за все, на початку 1791 року Андрій Іванович Ковалевський, розуміючи, що грошей на розбудову маєтку в Іванівці у нього немає, умовив дружину взяти в борг 12000 карбованців в Державному позиковому банку строком на 8 років під заставу 267 підданих селян чоловічої статі та 33 чоловіків з села Кадниця.

У 1792 році Варвара Яківна продає маєток в Іванівці своєму чоловіку, після чого Андрій Іванович розпочинає масштабні зміни. Залишок боргу в 10000 карбованців погашають у 1795 році з грошей Василя Каразіна, який володів всіма маєтками батька, хоча і через матір як опікуна.

Саме у 1791-1792 роках Ковалевський перепланував село, переселив кріпаків

Священик Преображенської церкви с. Іванівка біля могили Григорія Сковороди, фото С. Таранушенка, 1910 року

⁸ РДАДА. Ф.1354, оп. 566, од. зб. И-Ікр. Геометрический план Золочевской округи деревни Ивановки, 1777 год.

східніше першого їх поселення, звільнивши місце для паркової зони. Західний став по річці Розсоховатій значно розширили, його гребля стала проходити по тій же лінії, що і майбутній будинок поміщика та церква. Гребля вела до винокурні та цегляного заводу, сам ставок набув форми штанив і до цього часу зветься «Панські штани».

Продовжує зміни Андрій Ковалевський тим, що започатковує цегляний завод, де на 1804 рік вже виробляли до пів мільйона цегли на рік⁹, скоріш за все, вона майже вся йшла на продаж. Окрім млина, стала діяти броварня, яка давала 40000 відер горілки на рік.

У 1793 році підполковник Андрій Ковалевський запропонував побудувати нову Преображенську церкву у селі Іванівка. Як пізніше писав Ковалевський, храм у Кадниці був недобудований з самого початку, зокрема там не було підлоги. Тим часом у спорудженні нової церкви в селі Кадниця (1777 рік) брала участь Варвара Яківна, тоді ще Каразіна, виділивши будівельного лісу зі свого маєтку. Невідомо чому, але досить нова церква у Кадниці на 1793 рік почала занепадати аж до ветхого стану.

Дерев'яна церква на кам'яному фундаменті була побудована лише у серпні

Єдиний прижиттєвий портрет Григорія Сковороди, написаний художником Лук'яновим у 1794 році

Священник Преображенської церкви с. Іванівка Дмитрій Сукачов та Стефан Таранушенко біля дубу Григорія Сковороди, фото 1910 року

1797 року, вже після смерті Сковороди, як пише Ковалевський, «через нескорую постройку церкви подрядчиком»¹⁰. Тоді ж він звернувся до Харківського духовного правління про видачу «просительной книги» для збору пожертв на оздоблення церкви. Григорій Савич, скоріш за все, був присутній на закладці храму і спостерігав перші місяці його будівництва, оскільки весною 1794 року перебував у Іванівці, 3 квітня цього року він відправив звідси лист до Михайла Коваленського.

Преображенський храм в Іванівці був освячений 17 грудня 1797 року префектом протоієреєм Андрієм Прокоповичем¹¹. Побудований був за класичною архітектурою з трьома дверима та 26 вікнами з шибками та металевими решітками. На одній главі стояв металевий чотирікінцевий хрест без півмісяця. Іконостас був різьблений, пофарбований різними фарбами з позолотою; з трьома дверима; з місцевими іконами Спасителя, Божої

⁹ ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 21. – Арк. 76 зв.–77. Экономические примечания на Харьковский уезд, 1804 год.

¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 2009, оп. 1, од. зб. 4001. – Арк. 1-6. Дело по прошению Харьковского уезда села Ивановки помещика подполковника Андрея Ковалевского о выдаче книги для испрошения от добротных дателей подаяния на разные приходские оного села Преображенской церкви надобности, 1797 год.

¹¹ ЦДІАУК. Ф. 2009, оп. 1, од. зб. 3916. – Арк. 6. Дело по доношению Харьковского духовного правления о освящении Харьковского уезда села Ивановка вновь устроенного деревянным зданием церкви Преображения Господня, 1797 год.

Одобрение.

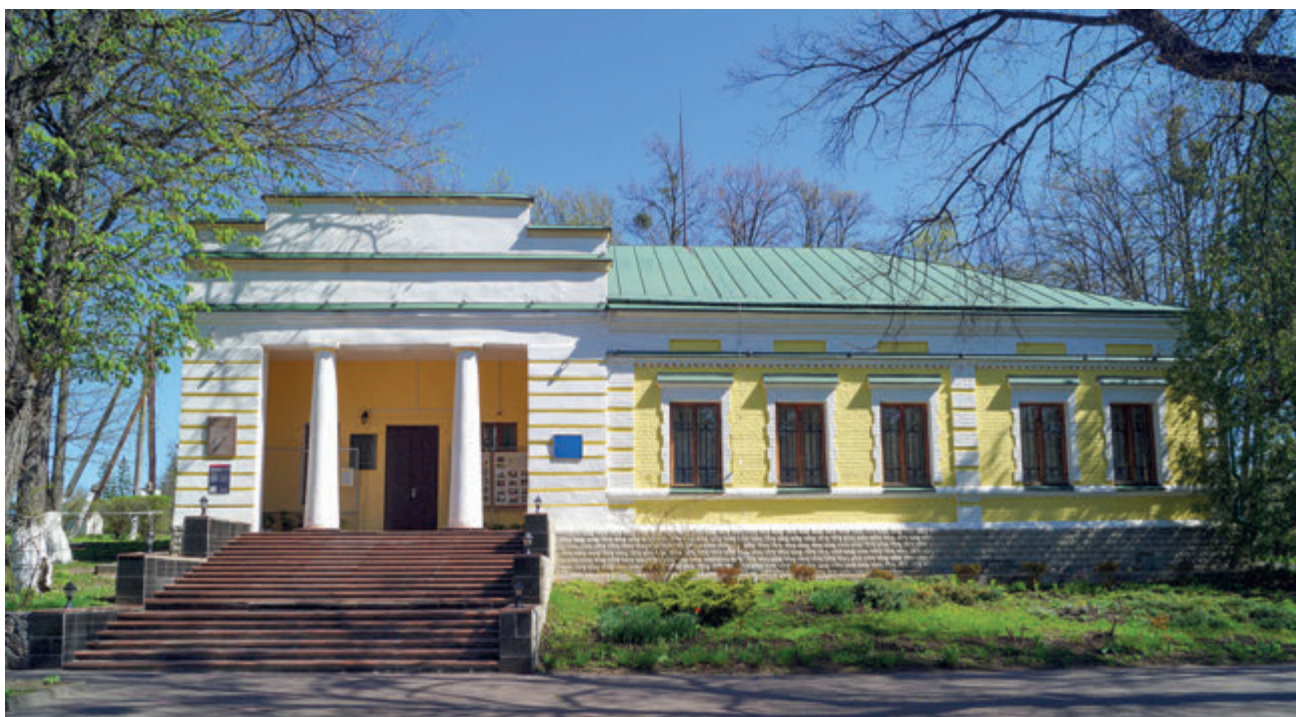
А Ныже по дні Сашкиа Слово дсиа Украйновою
Убогнї Харьковскоу Убога Села Иванова. Пред
раженскоу Украйні Службїи по вїстїи Мов'
Совѣтъ вѣ стани тоу фелануи' Бити вѣ сѣтъ
Помѣстѣ Мова приображенскоу Украйв Мов',
Харьковскоу Убога Села Сїмеоновскї Стрѣлцескоу
Украйні Службїи тоуриим Станури', Бѣтъ
Службїи добри', нестаница, пѣвнїца, вѣ порястѣ
и обманѣ неводемѣ, нехлѣбѣтѣ, не вѣрнїи,
непрѣмѣвѣнїи, вѣ домостроїтѣстѣ Службїи пѣвнїи,
и по стани вѣ вѣснѣ илѣтъ при Украйв Мов'
Прѣходскоу', Службїи по вѣ стани и подѣлѣнїи
Сентября 20 днѣ 1808 года. нестани доборѣнїи
Харьковскоу Убога по вѣ стани Калѣ
2 стани Совѣтнїи Андрїи Ковалевскоу сынѣ
Ковалевскоу рунѣ при вѣ стани;

Автограф Андрія Івановича Ковалевського, 1808 рік

Матері та храмовою. Все церковне начиння було куплене новим, як і книги, підписані в дар цьому храму від Андрія Ковалевського. Дзвони (7 пудів 20 фунтів; 3 пуди; півтора пуда) були перевезені із Кадниці і висіли на чотирьох стовпах. Храм оточувала біла нова дерев'яна огорожа. Будівля до наших часів не збереглася, її зображення відоме нам за фотографіями Стефана Таранушенка, зробленими під час поїздки до Пан-Іванівки у 1910 році.

Недалеко від храму будують і доволі велику кам'яну каплицю-усипальницю роду Ковалевських, вона стояла поруч із сучасною могилою Григорія Савича Сковороди. Вже у 1800 році в ній буде похована Варвара Яківна Ковалевська. Померла вона у першій половині 1800 року, оскільки у 1799 році жінка ще згадується у документах на маєток. У своєму проханні від 22 серпня 1800 року господар вже пише, що дружина його померла¹².

Надто важливе питання нині постає про будинок Ковалевських у Іванівці. Він приступив до його будівництва після купівлі у дружини, тобто у 1792 році, оскільки тоді ж він закладає своїх селян чоловічої статі, щоб мати гроші на розвиток маєтку. І хоча будівлю не слід вважати палацом, згадаємо, що на той час у Харкові існувало всього п'ять кам'яних житлових будинків.

Парковий павільйон з прибудовою, де з 1972 року розмітили Музей Сковороди, фото В. Горбоносова, 2021 рік

¹² ЦДІАУК. Ф. 1953, оп. 1, од. зб. 449. – Арк. 34.

Кам'яний одноповерховий будинок на підвальному поверсі, розташований у маєтку Ковалевських, зберігся до наших часів, його було побудовано на одній лінії з майбутньою Преображенською церквою та греблею ставка. В офіційних документах цей будинок називають Конторою управляючого, споруда взята на облік як пам'ятка архітектури місцевого значення. Вперше ми зустрічаємо відомості про будинок в «Економічних примітках на Харківський повіт за 1804 рік»¹³. Ба більше, жодних інших кам'яних будинків у маєтку Андрія Ковалевського на 1804 рік не зафіксовано. Саме в ньому і міг бувати або жити Григорій Сковорода. Будівля, де з 1972 року розміщувався меморіальний музей, – більш пізня. Цю тему ми заторкнемо далі.

У радянські часи справжній будинок Андрія Ковалевського отримав назву як будинок управляючого і носить цю помилкову назву досі. Під цією ж назвою його взято на облік в офіційних документах наказом Міністерства культури України за № 1669/0-16-07 від 13.12.2007 року за № 55/7-Ха як пам'ятку архітектури місцевого значення.

Тут цікаво, що після Другої світової війни Харківський обласний відділ по

*Колишній парковий павільйон,
а на 1960 рік школа села Сковородинівка*

справах архітектури взяв у 1951 році будинок у колишній садибі Ковалевського, який на той час не використовувався і перебував у власності місцевого колгоспу, що носив ім'я Сковороди¹⁴. На той час будинок, де з 1972 року розмістили музей, був школою і про нього взагалі не йшлося. У 1955 році цей будинок взагалі вилучають зі списку пам'яток архітектури як не збережений в первісному вигляді і передають на облік обласному відділу культури¹⁵. Ну і, власне, тут розмістили місцевий Будинок культури і правління колгоспу.

Те, що старий будинок Ковалевських не використовувався під музей Сковороди, дуже прикро. Адже варто тільки спуститись у підвальне приміщення, і ви ніби на машині часу опиняєтесь у XVIII столітті. Вік будинку підтверджує і великоформатна цегла (довжиною 29-30 см, шириною 13,5-14 см, товщиною 6-6,5 см), характерна для кінця XVIII століття.

План підвального поверху свідчить про те, що він був типовим будинком і на свій час не дуже багато поміщиків могли собі дозволити кам'яні будинки такого типу. Підвал має загальну площу 357 м². Склепіння підвалу висотою близько 3 м,

¹³ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 21. – Арк. 76 об. 77. Экономические примечания на Харьковский уезд, 1804 год.

¹⁴ДАХО. ФР. 5696, оп. 1, од. зб. 96. – Арк. 5. Материалы о ремонтно-реставрационных работах памятников архитектуры (списки памятников, обследования и пр.), 1951 год.

¹⁵ДАХО. ФР. 5696, оп. 1, од. зб. 185. – Арк. 60. Материалы по реставрации памятников архитектуры (сведения об обследованиях и пр.), 1955 год.

*Колишній парковий павільйон,
а на 1972 рік Музей Сковороди*

Будинок Національного літературно-меморіального музею Сковороди, постраждалий від влучання російської ракети 6 травня 2022 року, фото В. Лопатька

на вікні збереглися фігурні ґрати. Підвал до 2000 року використовували у господарстві місцевого колгоспу, а потім – агропідприємства.

Також за змінами вигляду цегли в підвальному поверсі можна простежити, як цей будинок було розширено, коли маєтком наприкінці XIX століття володів Олександр Антонович Крінер. Саме його клеймо «ААК» відбито на цеглі, покладеній деінде в нових розширених приміщеннях підвального поверху.

Сьогодні будинок розташований на території меморіального комплексу Г. С. Сковороди. Зі сходу – великий колишній поміщицький, пізніше колгоспний господарчий, двір, на протилежному боці двору, симетрично до будинку – дерев'яна комора. Західний бік будинку виходить на вулицю Приозерну. З південного боку асфальтова алея з'єднує його з будинком Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди. Паркова огорожа прилягає до споруди з північного боку. Сучасний стан будинку такий, що він має довжину 29 м, ширину

«Кімната Сковороди» Ліва перегородка з сучасної цегли на цементному розчині, фото В. Лопатька, 2022 рік

Комора в садибі Ковалевських, фото В. Горбоносова, 2021 рік

16,4 м, висоту 7 м, товщину стін 50-60 см. Дах перекритий шифером. Будинок має чотири входи. Три ганки зі східцями – зі сходу, заходу і півдня. Фасад будинку пофарбований червоною вохрою, розписаний під шлакоблок. У двох кімнатах на стелі і по верхній частині стіни збереглися ліпні прикраси. Зараз у будинку розміщені сільський клуб та бібліотека, адміністрація, а також фонди музею, котельня, яка опалює і будинок музею.

Отже, ми хочемо наголосити, що будинок Андрія Ковалевського, який має відношення до Григорія Сковороди, не постраждав. І сьогодні саме він повинен стати головною будівлею комплексу Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди у селі Сковородинівка.

Повернемось до перебування Сковороди в Іванівці. Як ми вже вказували, він написав останній відомий лист до Михайла Коваленського 2 квітня 1794 року. Андрій Іванович Ковалевський додав

до нього і власний лист, де писав про портрет Сковороди, створений художником Лук'яновим. Цей портрет господар маєтку пообіцяв доставити Коваленському з «українским домашним гостинцем», цікава і примітка: *«Вы нам часто во сне видетесь и мы всякой почти день с Григорием Савычом об Вас беседуем и желаем, чтоб Вы в наших местах купили деревню и для его старости уготовали приют»*¹⁶.

Проживши деякий час у Іванівці, Сковорода вирушив у село Хотетове до свого друга Михайла Коваленського, який задля цієї зустрічі виїхав із столиці. Вони прожили разом три тижні, після чого 26 серпня 1794 року Сковорода пішов зворотнім шляхом. Як пише Михайло Коваленський, *«В конце пути своего, почувствовал он побуждение ехать в то же место, откуда поехал к другу, хотя совершенно не расположен был. Слобода Ивановка помещика Ковалевского было то место-пребывание, где несколько време-*

¹⁶ Григорій Сковорода Повне зібрання творів у двох томах. К.: «Наукова думка», 1973. Т. 2. С. 483.

Могильна плита, яку установила Зінаїда Жилінська у 1874 році, фото В. Горбоносова, 2021 рік

ни жил он прежде, и куда прибыл окончать течение свое.

Болезни старостию, погодою, усталостию от пути приблизили его к концу его. Проживя тут больше месяца, всегда почти на ногах еще, часто говаривал с благодушием: дух бодр, но тело немощно. Помещик, видя изнеможение его крайнее, предложил ему некоторые обряды для приуготовления к смерти. Он, как Павел апостол, почитая обряды, обрезание, ненужными для истинно верующих, отвечивал подобно как Павел же иудеям, обрядствующим. Но представя себе совесть слабых, немощь верующих, и любовь христианскую, исполнил все по уставу обрядному, и скончался 1794 года октября 29 числа, по утру, на рассвете. Перед кончиною завещал предать его по-

гребеню на возвышенном месте, близ роуци и гумна, и следующую, сделанную им себе надпись написать: мир ловил меня, но не поймал»¹⁷.

Ми спробували віднайти запис про смерть Григорія Савича Сковороди у церквах поблизу Іванівки. Насамперед, звісно, вивчили метрики Іоанно-Предтечівської церкви села Кадниця, до приходу якої належала Іванівка. Але такого запису не знайшлося. Потім дослідили метричні книги церков містечка Вільшана, але і там такого запису не виявили. Ще в одній близькій церкві – Федорівській села Велика Рогозянка – теж не було запису про смерть Сковороди. На жаль, не зберіглись метрики церков села Довжик, хоча це і далеченько від Іванівки. Запис про смерть людини має обов'язково бути в будь-якому населеному пункті, бо

¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 1, од. зб. 316. – Арк.73–73 зв. Жизнь Григория Сковороды.

Частина топографічної мапи з показанням села Пан-Іванівка, 1913 рік

якщо б священник не зафіксував цю подію у метричній книзі, його покарали б у духовному правлінні або у консисторії. Існує і версія, що Сковорода помер взагалі в іншому селі і його привезли в Іванівку для поховання. Тобто цей факт ще потребує дослідження.

Ми не наводимо опис Ізмаїла Срезневського про останній день Сковороди в маєтку Андрія Ковалевського, опублікований у 1833 році, оскільки цей автор написав багато вигадок про Сковороду, які не підтверджуються жодним документом.

Доволі цікавий лист наводить Григорій Петрович Данилевський. Це послання він отримав від сусіднього з Іванівкою поміщика Н. С. Мягкого, датоване воно 10 січня 1856 року: «Г. С. Сковорода жил последнее время у моего тестя, коллежского советника Андрея Ивановича Ковалевскаго, в селе Ивановке, в сорока верстах от Харькова. Он имел большое влияние на хозяина, укрощая его крайне вспыльчивый нрав, раздражавшийся грозою над домашними и дворнею, и уважая от души его жену, умную и благочестивую женщину. От прочих же женщин Сковорода удалялся. Похоронен он был в Ивановке на возвышенном берегу пруда, близ рожи, на любимом своем месте, где по зарям

игрывал он на своем заветном флейт-траверсе псалмы. Через двадцать лет тело его было перенесено оттуда и похоронено в саду священника, близ памятника владельцев, по старанию одного из его учеников, который прибыл, после смерти его, из Петербурга и издал впоследствии его портрет. – От тестя моего имя перешло к его сыну, коллежскому советнику Петру Андреевичу Ковалевскому, от него к Александру Кузьмичу Кузину, и теперь принадлежит малолетней дочери последнего. – По времени, имя Сковороды в Ивановке было почти совсем забыто, и к могиле его не имели никакого уважения. От этого, по мнению тамошних жителей, происходили нередко странные события и, большею частью, с семействами тех, к кому перешел садик с могилою «философа»: или умирали неожиданно сами владельцы этого места, или лишались своих жен. Чаще же этого, в продолжение пятидесяти лет, кончалось тем, что или владельцы, или их жены свалились с круга. В былые годы этот порок не был диковинкой. Предпоследний владелец сада и хижины обратил особое внимание на место покоя Сковороды, и дожил дни спокойно. Нынешний же даже обложил могилу дерном,

а вблизи устроил свою пасеку – место, свято чтимое у нас искони. Еще любопытная черта действий памяти о Сковороде на впечатление потомков. По другую сторону рва, где была хижина Сковороды, садовник построил себе избу и мне рассказывал о странном событии, бывшем с ним. Однажды, вслед за его переселением откуда ни взялся вихрь, влетел с визгом и громом в окно, растворил настежь двери, чуть не сорвал крыши и перепугал до смерти его жену. Бедный садовник не знал, что на том месте жил необыкновенный старик, Сковорода. – Наконец, когда Ивановка принадлежала П. А. Ковалевскому, жене последнего одна юродивая сказала: «У тебя, матушка, в имени есть клад!» – Увы, эти слова были приняты за чистую монету; но клада не нашли, как ни старались»¹⁸.

Цей лист свідчить, що могилу Сковороди перенесли у ХІХ столітті до каплиці-усипальниці родини Ковалевських, тобто на місце, де вона зараз і знаходиться. Про якого учня йдеться у листі, не зовсім зрозуміло. На наш погляд, це дійсний статський радник Петро Іванович Коваленський, який прибув у Харків у 1812 році і деякий час жив у самому центрі міста у власній міській садибі на місці сучасного Покровського скверу¹⁹. Що ж до інших осіб такого статусу із числа учнів Сковороди, інформації про їх проживання у Харкові на сьогодні немає.

Щоб закінчити тему могили Сковороди, слід звернутись до сумнівів журналіста газети «Харьковские губернские ведомости» В'ячеслава Олександрова, який у травні 1894 року побував у Пан-Іванівці. Серед іншого він пише: «... Как известно, похоронен был Сковорода на возвышенном берегу пруда, близ роуци... Через двадцать лет тело его было перенесено оттуда и похоронено в саду священника, но в каком именно месте, это по видимому, точно не установлено, так как одни утверждают, что в юго-западном углу сада, ближайшем к церкви, – другие же, что более к середине сада, близ памятника владельцев. Во всяком случае в настоящее время в двух шагах от каменной, солидных размеров, камплицы, представляющей семейный склеп Кова-

левских, находится полуразрушенная деревянная ограда с 3-мя (вместо 4) верхними и нижними перекладинами без баясин которых осталось всего 4, на одной только стороне и внутри этой полуразрушенной ограды лежит мраморная плита (37 × 19 вершков) с резными буквами, положенная предпоследним владельцем Жилинским в мае 1874 г., следовательно ровно 20 лет назад... Самый факт нахождения плиты в 2½ аршинах на юго-западе от камплицы не может, однако, служить ручательством, что тело Сковороды находится именно в этом месте, так как в семействе того же священника, владельца сада, мне передавали такой факт: недалеко от ограды, на глубине около полуаршина был найден слой кирпича, скрепленный известью, из чего можно заключить, что это склеп, и может быть, это именно и есть то место, где похоронен Сковорода. Во всяком случае я полагаю, что следовало бы более внимательно отнестись к этому вопросу и в точности определить место погребения, а также озаботиться и постановкой более стойкой против разрушающего влияния времени железной ограды»²⁰.

На нашу думку, слід провести археологічні розкопки на місці колишньої каплиці-усипальниці родини Ковалевських, щоб віднайти її фундамент. Відновити її чи хоча б поставити хрест на місці, де поховані Андрій Іванович Ковалевський та його дружина Варвара Яківна. Не завадило б провести такі ж розкопки і на місці Преображенської церкви та поруч із нею.

Після смерті Сковороди, на 1795 рік, ми бачимо, що родина Ковалевських – підполковник Андрій Іванович, Варвара Яківна, та їхні діти – Надія (1786 р. н.), Любов (1787 р. н.), Олександра (1790 р. н.), Петро (1792 р. н.) та Олена (1795 р. н.) живуть у маєтку Іванівка, тобто в новому кам'яному будинку²¹.

Після смерті Варвари Яківни Андрій Іванович Ковалевський частіше жив у Харкові, став займатись винним відкупом по Харківському повіту. У 1801 році в Захарківській слободі у Михайлівському приході Харкова біля військових конюшень будує дерев'яний шинок²². На дорозі під назвою Муравський шлях у дачах села Іванів-

¹⁸ Данилевский Г. П. Украинская старина. Материалы для истории Украинской литературы и народного образования. Х., 1866. С. 71-72.

¹⁹ ДАХО. Ф. 3, оп. 29, од. зб. 61. – Арк 1-4. О застроении действительным статским советником Коваленским городской площади подле присутственных мест, 1816 год.

²⁰ Харьковский губернские ведомости, 13 мая 1894 года.

²¹ ДАХО. Ф. 3, оп. 141, од. зб. 116. – Арк. 97 зв. Ведомость о жительствующих в Золочевской округе действительных дворянах, 1795 год.

²² ДАХО. Ф. 3, оп. 3, од. зб. 120. – Арк. 1-5. По прошению откупщика Подполковника Ковалевского порученного Свешникова о позволении ему построить в предместии города Харькова шинка, 1801 год.

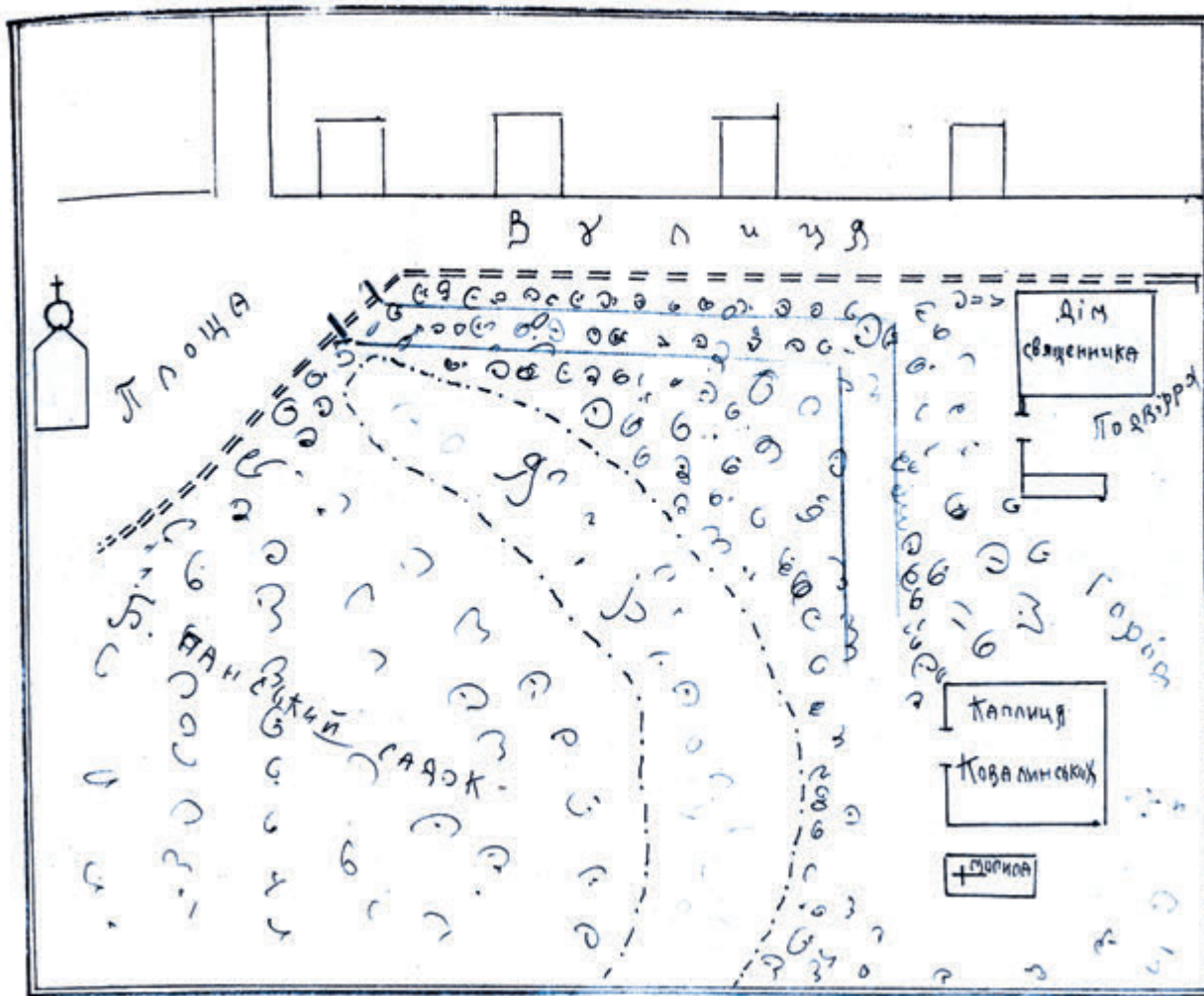

Схема частини маєтку в с. Сквородинівка з показанням каплиці Ковалівських та могили Сквороди, 1922 рік

ка у нього було два заїжджих двори. Мав досить багато судових справ і скарг, частіше через дії власних найманих служителів по винному відкупу²³. Або за землю поблизу Вільшани, за яку судились з 1795 року жителі цієї слободи із Ковалевським, котрий при обміні земельних «*чрез полонних*» володінь не віддав вільшанцям справедливую частку²⁴. З цього останнього документу ми бачимо, що Андрій Іванович перейшов у цивільний чин колезького радника. До цього ж один із сучасників дійсний статський радник Роман Максимович Цебриков зауважив його пристрасть до карт, і що він грав на великі суми грошей²⁵. Все це характеризує Андрія Івановича Ковалевського як типового поміщика свого часу і життя поруч зі Сквородою навряд чи вплинуло на його світогляд.

Якщо подальшого розвитку маєтку майже не сталося, то про Преображенську церкву в Іванівці Андрій Іванович Ковалевський непокоївся постійно. У 1810 році він вирішив побудувати справжню дзвіницю, і просив для цього

дозвіл забрати закриту у сусідньому селі Кадниця ветху церкву. А заодно забрати з тієї церкви і церковне начиння. Але виявилось, що начиння забрав самовільно у церкву села Рясне поміщик Іван Євстафійович Куликовський. Слобідсько-Українська духовна консисторія у 1811 році постановила дозволити Андрію Ковалевському перевезти стару церкву із Кадниці в Іванівку і побудувати з неї дзвіницю. Також поміщика Івана Куликовського зобов'язали повернути з церкви Рясного начиння з кадничанської церкви у Преображенську церкву Іванівки²⁶.

Андрію Івановичу довелось стати з 2 квітня 1811 року церковним старостою в Преображенській церкві, оскільки його кріпак Максим Кудяєнко, якого обирали на декілька строків, захворів і зістарився, а іншого селянина, якому б можна було довірити церковні суми та начиння, не виявилось²⁷. Ще у 1804 році зазначалось, що у нього «...*Крестьяне состоят на пашне зажиточных людей и скотоводства очень мало*»²⁸.

²³ДАХО. Ф. 3, оп. 7, од. зб. 48. – Арк. 1-16. О жестоком бое откупщика Ковалевского объездчиками обывателя Лелюкова, 1802 год.

²⁴ДАХО. Ф. 4, оп. 1, од. зб. 38. – Арк. 1-16. Дело по сообщению здешней Казенной палаты о земле слободы Ольшаной жителей с помещиком Ковалевским, 1803 год.

²⁵ЦДІАУК. Ф. 2040, оп. 1, од. зб. 45. – Арк.

²⁶ДАХО. Ф. 40, оп. 9, од. зб. 1061. – Арк. 1-30. Дело по прошению Харьковского уезда села Ивановка помещика коллежского советника Андрея Ковалевского о дозволеннии ему забрать деревни Кадницы обветшалую церковь с ризницей, 1810-1811 годы.

²⁷ДАХО. Ф. 40, оп. 10, од. зб. 71. – Арк. 1-14. Дело по рапорту Ольшанского благочинного протоиерея Иоанна Седаковского о избрании церковным старостой помещика Ковалевского деревни его Ивановка к Преображенской церкви, 1811 год.

²⁸ДАХО. Ф. 24, оп. 3, од. зб. 21. – Арк. 76 зв.-77. Экономические примечания на Харьковский уезд, 1804 год.

Задля розширення свого господарства, скоріш за все, для виведення з маєтку худоби, Андрій Ковалевський заснував між 1811 та 1816 роками декілька хуторів: Бабайківський, де поселив 15 кріпаків; Кадницький, Дейнечин, Ключовий. В останніх трьох він поселив по 16 кріпаків.

Помер Андрій Іванович Ковалевський між 1825 та 1827 роками. Маєток відійшов до сина, колезького асесора Петра Андрійовича Ковалевського (1792 року народження), розвитком помістя йому займатись було ніколи. По-перше, через накопичені батьком борги, по-друге, довелось судитись за землі із сусідами та рідною сестрою Любов'ю Андріївною Будаковою, бо вона хотіла відсудити частину спадщини батька. Петро Ковалевський був вимушений доводити очевидні речі: що вона отримала частину земель від батька, коли виходила заміж²⁹.

За Петром Ковалевським залишився і винний відкуп, який він утримував гірше за батька. У 1837 році вже не міг сплатити винне мито за продаж горілки у селі Лопані у розмірі 429 карбованців 56½ копійок. Справу передали до Харківського земського суду, а потім у губернське правління³⁰. Скоріш за все, це була не єдина заборгованість Ковалевського, і він продає маєток в Іванівці відкупщику по Харківській губернії купцю, раднику комерції Кузьмі Микитовичу Кузіну.

З листа Василя Каразіна до Івана Бецького від 2 березня 1842 року ми знаємо, що він згадує купця Кузіна, який обіцяє поставити пам'ятник на могилі Сковороди³¹.

Мабуть, саме за купця Кузіна збудували парковий павільйон, який пізніше розширили, в радянські часи в ньому знаходилась школа, а з 1972 року відкрито музей Сковороди. Після того як російські війська завдали ракетного удару і пошкодили будівлю музею в Сковородинівці, стало можливим провести натурні дослідження. Архітектор-реставратор Володимир Михайлович Лопатько здійснив їх у травні 2022 року і виявив, що праве крило будинку музею було прибудоване до квадратного однокімнатного паркового павільйону.

Оскільки на цеглі стояло клеймо «ААК», тобто тих часів, коли маєтком володів Олександр Антонович Крінер, а це період не раніше кінця 1880-років. Обміри дозволяють ретельно вичленувати розміри павільйону та прибудови до нього.

Ба більше, якщо і припустити, що парковий павільйон побудував наприкінці XVIII століття Андрій Ковалевський, то ніякої кімнати, де помирав Григорій Савич Сковорода, там бути не могло. Павільйон являв собою квадратну споруду з колонним портиком без жодних кімнат. Кімната, яку довго, з самого моменту відкриття музею у 1972 році, представляли як кімнату Сковороди, виокремилась у радянські часи – вочевидь, тоді, коли там існувала школа. Це могла бути кімната вчителя, завуча або директора. Складена ця кімната із сучасної цегли на цементному розчині – цього просто не могло бути у XVIII столітті.

І постає питання: а чи варто продовжувати міф, який виник у 1972 році? Може, варто було б повернути до життя справжній будинок Ковалевських, зробити його реставрацію до вигляду станом на 1917 рік, оскільки більш рання конструкція передбачатиме знесення великої частини будинку. Провести реставрацію підвального поверху, бо саме він – автентичний елемент садиби Ковалевського XVIII століття. Яким чином відновлювати будинок, де розміщувався музей до руйнації, теж слід подумати. Можливо, відновити саме парковий павільйон, без добудов часів Крінера.

Повернемось же до постаті купця Кузіна. На жаль, він помер 4 березня 1844 року і свою обіцянку встановити пам'ятник на могилі Сковороди виконати не встиг. Маєток в Іванівці відійшов до сина, майора Олександра Кузьмича Кузіна, а з його смертю (до 1850 року) – його малолітній доньці Катерині³². Останній довелось судитись за Пан-Іванівку із рідним дядьком – статським радником Павлом Кузьмичем Кузіним³³. Тобто увесь цей час маєток не міг зростати, бо не було ані постійного власника, ані можливостей для розвитку.

Наступним господарем маєтку в Пан-Іванівці стала вдова надвірного радника Зінаїда Василівна Жилінська.

²⁹ ДАХО Ф. 3, оп. 90, од. зб. 36. – Арк. 1-14 зв. Дело по рапорту Харьковского уездного суда по прошению дочери умершего коллежского советника Андрея Ковалевского Любови вдове умершего поручика Якова Будакова о не выделе ей указной части из имения оставшегося после смерти родителя ее, 1831 год.

³⁰ ДАХО Ф. 4, оп. 2, од. зб. 1556. – Арк. 1-13. Дело по сообщению здешней Казенной палаты о неуплаченных Ковалевским винных пошлин, 1837 год.

³¹ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактивированные проф. Д. И. Багалеєм. Х., 1910. – С. 913.

³² ДАХО Ф. 31, оп. 141, од. зб. 398. – Арк. 838-879. Ревизская сказка села Ивановка, 1850 год.

Будинок Олександра Крінера знятий з дзвіниці Троїцької церкви, фото початку ХХ ст.

Вона походила з родини Пассеків, її рідний брат генерал-майор Демід Пассек (1808–1845) загинув на Кавказі³⁴. Про чоловіка відомо, що він походив з харківського корінного роду, який мав садибу в Захарківській слободі в Михайлівському приході, а родоначальником слід вважати колезького секретаря Григорія Жилінського³⁵.

Маєток Зінаїда Василівна Жилінська придбала за власні гроші, вже коли була вдовою. Зінаїда Василівна отримувала пенсію на свого загиблого брата. Вона жила в Пан-Іванівці і 15 червня 1874 року вирішила побудувати нову дзвіницю до Преображенської церкви, оскільки стара вже згнила, як і церковна огорожа, зроблена на той час з хмизу. Разом з проханням власниця надіслала і проєкт майбутньої дзвіниці, автор якого невідомий³⁶. Пам'ятаємо і про те, що на могильній плиті Сковороди вказана дата встановлення – травень 1874 року. То виходить, що саме Зінаїда Василівна Жилінська власним коштом поклала цю плиту.

Дерев'яна дзвіниця була побудована лише у 1878 році (за іншими відомостями, у 1880 році), даних про побудову

кам'яної огорожі немає, але це сталося приблизно в ті самі роки. Вочевидь, Зінаїда Жилінська померла до того, як була закінчена дзвіниця, бо з відомостей про церкву видно, що гроші у сумі понад 3000 карбованців сплатив її син – Микола Павлович Жилінський.

У 1876 році Зінаїда Василівна Жилінська була ще жива і підтвердила дворянський статус для себе і своїх дітей Миколи та Катерини³⁷. Про Миколу Жилінського відомо, що він мешкав у 1893 році по Циганській вулиці у Харкові, служив у земстві. А от його рідна сестра Катерина залишила інший слід.

Оскільки вона не вийшла заміж, то вже на початку ХХ століття їй було важко відшукувати гроші на життя. Вона деякий час жила у Святогірському монастирі, потім у Балаклаві та Ялті. Основним джерелом доходів слугувала пенсія на її загиблого у 1845 році дядька, всього лише 10 карбованців на місяць; якусь копійчину їй надсилав брат. Але пізніше цих грошей вже не вистачало, і вона надіслала у 1907 році свою літературну працю імператору Ніколаю II. Книгу доставили в імператор-

³³ ДАХО Ф. 31, оп. 141, од. зб. 530. – Арк. 324. Ревизская сказка села Пан-Ивановка, 1858 год.

³⁴ Демид Васильович Пассек загинув у Дагестані в Ічкеринському лісі під Дарго.

³⁵ ДАХО Ф. 44, оп. 2, од. зб. 34. – Арк. 152 зв.–153. Обывательский список города Харькова, 1811–1814 годы.

³⁶ ДАХО. Ф. 40, оп. 51, од. зб. 159. Арк. 1–7. По прошению помещицы Жилинской о дозволении устроить новую колокольню и ограду при Преображенской церкви сл. Пан-Ивановки Харьковского уезда, 1874–1878 годы.

³⁷ ДАХО. Ф. 14, оп. 11, од. зб. 7.

Будинок Олександра Крінера у місті Сумі, фото В. Цибки, 2021 рік

Цегла заводу Олександра Крінера, яка використовувалась при розширенні паркового павільйону

ську бібліотеку, а авторці від імператора «*приказано было благодарить*». Це була книга «*Полное описание Святогорской Успенской общежительной пустыни Харьковской епархии*»³⁸. Оскільки головне прохання Жилінської – додати їй пенсії – не задовольнили, вона написала лист з проханням подарувати книгу імператриці та цесаревичу. 19 липня 1912 року Жилінській надіслали 25 карбованців з канцелярії імператриці.

На початку 1880-х років власником Пан-Іванівки (сучасної Сквородинівки) стає австрійський підданий сумський купець 2-ї гільдії Олександр Антонович Крінер (1850 р. н.), який працював управителем Павлівського рафінадного заводу Харитоненка у повітовому місті Суми. Йому належала і частина акцій цього заводу, для якого він розробив власний спосіб виготовлення рафінаду. Особистий заробіток Крінера на заводі складав 1200 карбованців на місяць. Перед смертю Павла Івановича Харитоненка у 1914 році Крінер покинув пост директора і займався своїми заводами.

Окрім Пан-Іванівки, він володів маєтком у селі Костянтинівка Богодухівського повіту. Управителем обох маєтків був Карл Федорович Виганд³⁹. Ще один маєток Крінера, з цукровим заводом, розташовувався у Курській губернії.

Саме О. А. Крінер проводив перебудову маєтку в Пан-Іванівці, розширив кам'яний будинок XVIII століття, тоді ж було розширено і дерев'яну комору, яка теж вціліла до наших часів. За часів Крінера збудували новий спиртовий завод, будинки управителя та робітників. Ще у 1880-і роки Крінер переобладнав стару цегельню в Пан-Іванівці і почав випускати свою цеглу з клеймом «ААК».

У 1901 році Олександр Крінер прийняв підданство Російської імперії, а у 1904 році йому було дароване звання потомственного почесного громадянина. У родині Крінера був тільки один син – Костянтин (1881 р. н.)⁴⁰. Костянтин Олександрович Крінер у 1910-і роки постійно проживає у Пан-Іванівці. У 1914 році він купує у директора Гутянської селекційної станції Бруно Лауперта автомобіль марки «Рекс-Сімлекс» за 3500 карбованців. Та поліція

вирішила, що покупка зроблена заднім числом і конфіскувала автівку.

Олександр Крінер постійно мешкав у повітовому місті Суми, де мав кам'яний будинок по сучасній Троїцькій вулиці, 33. Він був побудований за проектом архітектора Карла Шольца на початку 1890-х років. Будинок Крінера у Сумах зберігся до наших часів, і хоча у радянські часи тут добудували другий поверх, перебудовували дворовий фасад, він входить до реєстру пам'яток архітектури місцевого значення. Місцеві жителі звать його «будинком Фауста», оскільки на фасаді над вікнами розміщені чоловічі та жіночі горельєфи з характерним ренесансним типом облич та деталей одягу. Вважається, що на них є зображення самого Крінера та його дружини.

При садибі у Сумах у Олександра Крінера був невеликий сад, стояв гараж із автомобілем марки «Мітчел», яким кермував найнятий водій. Кухня у будинку Крінера розташовувалась у підвальному поверсі, а страви в їдальню подавали на ліфтовому пристрої.

Як батько та син Крінери ставились до пам'яті про Сквороду? Мабуть, ніяк. Родовий склеп Ковалевських і могила Григорія Сквороди розміщувались на території саду місцевого священника. Сад і маєток Крінерів від того саду відділяв яр, тому, мабуть, та територія їх не цікавила. На фото, які зробив Стефан Андрійович Таранушенко, бачимо, що могила Сквороди доглянута лише частково.

У радянський час перші згадки про маєток у Пан-Іванівці датуються 1920 роком саме у зв'язку з іменем Сквороди. 7 грудня 1922 року село відвідали представники педагогічних курсів імені Григорія Сквороди, щоб доповісти Комітету для святкування 200-річчя з дня народження Григорія Сквороди про стан його могили. «...Могила обведена залізною огорою, поновленою літом місяці липні. На могилі побудовано пам'ятника з цегли, якого літом також поштукатурено. На пам'ятнику покладено мармурову плиту з надписом...». Відзначили відвідувачі і каплицю Ковалевських: «...Поуз могили знаходиться велика цегляна будівля –

³⁸ РГІА. Ф. 525, оп. 2, од. зб. 60. – Арк. 1-16. Жилинская Екатерина Павловна, потомственная дворянка, 1912 год.

³⁹ ДАХО Ф. 4, оп. 117, од. зб. 1268. Арк. 1-5. О разрешении доверителю Кринера Карлу Виганд переустройства очистного отделения при винокурном заводе в с. Пан-Ивановке, 1893 год.

⁴⁰ Державний архів Сумської області. Ф. 1, оп. 1, од. зб. 93. – Арк. 19 зв.-20. Список купцов города Сумы, 1905-1906 годы.

Могила Григорія Савича Сковороди, поруч ще стоїть каплиця-усипальниця Ковалевських, фото 1926 року

це каплиця в якій поховано як оповідають селяне попів і панів Коваленських. Двері в каплиці пошкоджені і не зачиняються. В каплиці нема ні підлоги, ні стелі а також нема вікон. По словам селян, там що року складувалось сіно, тому помітно на землі багато гряді. Дах, який вкриває каплицю, пошкоджений, по належному ремонті можна

переименувати цю каплицю на хату, дати стола, лавки, записну книжку, в якій записувано-би одвідувачами і свої постереження...»⁴¹.

Відвідали вони і панський сад: «...В другій частині бувшого панського саду помічається кращий стан, як фруктових дерев так і загального вигляду. В цій частині саду розрісся ве-

Відкриття пам'ятника Григорію Савичу у селі Сковородинівна, фото 1926 рік

⁴¹ДАХО. ФР. 820, оп.1, од. зб. 330. – Арк. 25–29. Доклад, про поїздку в с. Пан-Іванівку, Харківського повіту на могилу Сковороди представників Харківських педкурсів ім. Сковороди, 1922 рік.

Діти села Сквородинівка поруч з улюбленим дубом Сквороди, фото 1926 рік

ликий дуб на узбіччі, під яким думав Скворода. Цей дуб має великі розміри. В середині дуба є дупло, в якому може поміститись до 4-5 чоловіків. В цьому дуплі було зроблено лавочку, а літом висів портрет Сквороди. Тепер лавочку знищено, а портрета забрано. Десять літ тому запалено було пастухами дупло, але селяне потушили вогонь, так що дуб остався. Весною і літом роскидає свої зеленіючі віти в простори. Нище дуба, де зараз є огорода, був штучний ставок, над берегом якого гуляв Скворода».

У тому ж 1922 році село Пан-Іванівка отримало нову назву на честь 200-річчя з дня народження Григорія Савича Сквороди – Сквородинівка. На зборах се-

лян 9 грудня 1922 року вони так висловили своє бажання перейменувати Пан-Іванівку: «Т. Лівиненко зазначає, що наше село зветься іменем ката пана-Івана, що катував наших селян, а тому ми не хочемо, щоб наше село звалось цим іменем, а хочемо назвати його іменем великого філософа Гр. С. Сквороди. Дружніми словами селяне підтримують пропозицію свого односельчанина т. Лівиненко»⁴².

Ще у грудні 1922 року селяни Пан-Іванівки побажали, щоб у Сквородинівці було встановлено пам'ятник Григорію Савичу. Його встановили у 1926 році⁴³. У 1972 році до 250-річчя з дня народження філософа пам'ятник замінили на інший, якій стоїть і сьогодні. Тоді ж,

⁴² ДАХО. ФР. 820, оп. 1, од. зб. 330. – Арк. 87-88. Протокол загальних зборів селян с. Пан-Іванівка, Харківського повіту, 8 грудні 1922 року.

⁴³ Всесвіт, 1926 рік, № 13. – Арк. 6-7.

у 1972 році, відкрили і Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди. З 2008 року він отримав статус національного.

Безліч разів ми бували у Сковородинівці, тільки протягом 2021 року відвідали його в різні пори року. Зафіксували всі старі хати в селі, об'єкти, які не входять до списків пам'яток, але могли б використовуватись під час екскурсій. Це будинок управителя за греблею ставка, де поруч стоїть і один з будинків для робітників часів Крінера. І місце, де колись були цегельня і винокурня. І підвал колишнього будинку священника. Природа навкруги, Муравський шлях... Варто дати відвідувачам можливість насолоджуватись краєвидами, які колись бачив Сковорода. Невже він увесь час перебування в маєтку Ковалевського сидів у хаті? Музею варто проїнятися новим баченням музейної справи, йому потрібний новий сучасний світогляд, нове життя.

Ракета російських окупантів, яка влучила в музей в ніч на 7 травня 2022 року, знищила експозицію. Водночас це спричинило сплеск уваги до імені Сковороди в усьому Світі. Окрім того, архітектори-реставратори з'ясували деталі будівлі, якій помилково приписували походження з XVIII століття. Народжений у радянські часи міф про кімнату, де помер Григорій Савич, розвіявся. Невже слід повертатись до нього і знову сувати голову у совдепію? Як би криво це не прозвучало, але ми вважаємо, що цю ракету направив точно в ціль сам Григорій Савич, щоби прибрати міфи 1970-х років. Фейковий будинок Ковалевських постраждав, але справжній вцілів і чекає на повернення його краси! Мабуть, цього ж чекає і Дух Сковороди, який завжди поруч із улюбленою для нього Слобідською Україною!

Геометричний план
земельної дачі села
Іванівка, 1788 рік.

Handwritten text in the top right corner, including the name of the map's author or title.

A large block of handwritten text in Russian, likely a title or introductory text for the map, enclosed in a decorative border.

Handwritten notes in the upper right quadrant of the map area.

Handwritten notes in the middle right quadrant of the map area.

Handwritten notes in the lower middle right quadrant of the map area.

Handwritten notes in the lower right quadrant of the map area.

A large block of handwritten text in the bottom right corner, possibly a detailed description or survey notes.

Іменний покажчик

Абази, дворяни	183	127, 129, 130, 136, 143, 175, 177, 178, 184, 188, 189, 192, 195, 196
Авксентьев А., полковий осавул	135	Грінченки, дворяни 133
Авксентьев В. М., дворянин	137	Григор'єв Василь, сотник 149
Авксентьев І. А., сотник	135	Гужва М. І., лісник 104
Авксентьев О. І., поручик	135	
Авксентьев Р. О., дворянин	137	
Авксентьеві, дворяни	135, 137	Данілов Ф. І., архітектор 77
Альховський С. В., дворянин	182, 183	Даніїл, ієромонах 76
Андронік, ієромонах	153	Данилевський Г. П., письменник 23, 71, 73, 197, 198
Арапови, дворяни	48	Двигубські, дворяни 176
Афанасьєв С., полковий суддя	106	Дев'єри, графи 183
		Дегтярева Л. 168
Бабай Ф. К., служила людина	120	Демченко Л. Я., архівіст 8
Бабенко Л. М.	92	Депрерадовичи, дворяни 183
Бабенко М. П.	92	Дзіньковський І., полковник 117
Багалій Д. І., історик	28, 179, 180, 183, 200	Дикань Ф. С., журналіст 6, 8
Базилевич Й., ректор	62, 169	Димшинський Ф., служила людина 129
Базилевич О. С., учень Сковороди	20, 21, 58, 155, 168	Диськи, дворяни 50
		Диський Г. І., сотник 50, 53
Базилевич С. В., протоієрей	20, 27	Диський І. Г., сотник 49, 51, 66, 140
Бакшеєви, дворяни	48	Диський Ф. І., прапорщик 49, 51
Бантов М. І., фермер	8	Довбні, дворяни 133
Бекарюкови, дворяни	48	Долганський Я. І., художник 118, 120
Бецький І., видавець	200	Донець-Захаржевські, 19, 50, 120, 140-147, 176
Богуславські, дворяни	176	Донець-Захаржевський А. Я., дворянин 143, 144
Богуславський І., священник	74	Донець-Захаржевський В. М., учень Сковороди 143
Бойович Р., історик	8	Донець-Захаржевський Г. Є., полковник 59, 62, 94, 140, 178
Боровські, шляхта	37	Донець-Захаржевський І. М., секунд-майор 142
Бринк, генерал-майор	74, 75	Донець-Захаржевський К. Г., полковник 140, 176, 178
Бродський К., архімандрит	14	Донець-Захаржевський М. К., полковник 140
Будаков Я., поручик	200	Донець-Захаржевський М. М., полковник 141, 176
Будакова Л. А., поміщиця	200	Донець-Захаржевський М. М., капітан 141, 142
		Донець-Захаржевський П. М., учень Сковороди 143
Вальчак Д., історик	11	Донець-Захаржевський Ф. Г., полковник 120, 121
Васильєв Є., архітектор	18, 144	Донець-Захаржевський Я. М., майор 141-144, 176
Вебер	В. 190	Досекін В. С., фотограф 25, 38
Величко Н. С., гусар	143	Дошич Ф., міщанин 36
Венедикт, архімандрит	12, 107, 109, 180	Дрижевецька С. М., дворянка 77
Вернет І. (Жан Верне), журналіст	39	Дубровін, 25
Віганд Й., гувернер	64	Дятлов Д. С., поручик 77
Віганд К. Ф., управитель	203	Дятлов С. Н., підпоручик 76, 77
Времєви, дворяни	48	
Виродови, дворяни	48	Єжелинський Л. О., фармацевт 39
Ворошилов Ю. І., фотограф	77, 85-87, 110	Єкатеріна (Катерина) II, імператриця 11, 18, 25, 28, 30, 167
		Єлизавета Петрівна, імператриця 30, 109
Гавриленко С., краєзнавець	8	Єрмолов І. І., купець 13, 31, 32
Гавриленко Ю., підприємець	8	
Гараджи, дворяни	183	Жабокрицький Ф., протопоп 23
Гендрікови, дворяни	48	Животовський І., купець 29
Герберштейн С., мандрівник	171	Жилінська З. В., дворянка 196, 200, 201
Герсіванови, дворяни	48	Жилінська К. П., дворянка 201, 203
Глевський І. А., священник	23	Жилінський 198
Гільденштедт І., академік	155, 158, 160, 171, 175	Жилінський Г., дворянин 201
		Жилінський М. П., дворянин 201
Глинські, шляхта	37	
Голіцин М., князь	18	
Голіцини, князі	65	
Горбоносів В. О., фотограф	7, 10, 12, 13, 26, 27, 31, 32, 53, 60, 64, 65, 72, 83, 86, 87, 98, 99, 112-114,	

Жиліньський П. Г., надвірний радник	201	Ковалевський Я. Я., дворянин	180, 188
Жолтовський П., мистецтвознавець	46	Ковалевченко І. М., двірник	188
Задонський В. Д., дворянин	145	Коваленські (Квіленьські), шляхта, дворяни	37, 155-168
Залеський Д., священник	58	Коваленський А. М., шляхтич	37
Зарудний А. Є., підпоручик	77	Коваленський Г. Г., дворянин	168
Заседа С., селянин	185	Коваленський Г. І., учень Сковороди	21, 33, 37, 155, 156, 158, 166-168
Захаржевич-Капустянські, дворяни	176	Коваленський І. А., священник	33, 37, 160, 162, 163
Захаржевич Лука Семенович, губернський механік	41	Коваленський І. І., крігс-комісар	158, 160, 166, 168
Земборська У. Ю., дворянка	104, 106	Коваленський М. І., біограф Сковороди	7, 9, 11, 12, 17, 21, 33, 34, 37, 41-43, 46, 47, 58, 66, 96, 100, 120, 143, 148, 155, 156, 160, 163, 176, 182, 187, 195
Земборські, дворяни	100-106	Коваленський М. П., учень Сковороди,	37
Земборський В. М., підпрапорний	103-106	Коваленський П. А., протоіерей	37, 38, 163
Земборський В. Ф., дворянин	71	Коваленський П. І., дворянин	38, 156, 163, 165, 198
Земборський Г. М., майор	105, 106	Коваленський П. П., дворянин	167
Земборський Г. Ф., прапорщик	176	Коваленський С., ловчий київський	37
Земборський І. В., учень Сковороди	103	Ковтун Л. М.	8, 92
Земборський І. М., дворянин	104, 106	Козлов С., фотограф	38
Земборський М. С., сотник	103	Колчинцов С., служила людина	129
Земборський Ф. М., сотник	105	Кондратьєва А. І., дворянка	74
Зімницькі, дворяни	38	Корбе Ф. М.	176
Зуєв В. Ф., академік	134, 135	Кордет Л., єпископ	11, 169, 170, 171
Іоаким, ієромонах	76	Коробов С. В.	128
Іоанікій, ігумен	108	Косагов Г. І., воєвода	178
Ісідор, ієромонах	154	Котляревський Б., священник	74
Іустин (Звіряка), ігумен	12, 107, 148, 149, 153	Кошлякова К. А., дворянка	137
Каверин П. П.	65	Крайський П., єпископ	170
де Кальве Г. Г., чиновник	25, 88, 90, 168	Крапоткін Я. М., князь	63, 121
Кантемир, князь	88	Краснокутські, дворяни	133
Кантемир К., генерал-поручик	74	Красовський В. Г., священник	130, 188
Капустянський В. І., прапорщик	77	Крінер О. А., землевласник	194, 200-203
Капустянський І., священник	74	Крутас О. І., бібліотекар	8
Каразін В. Н.	12, 28, 29, 179, 181-183, 190, 200	Кувічинський І. А., квартирмейстер	77
Каразін Н. О., полковник	179, 180, 182, 183, 188	Кудаєнко М., селянин	199
Каразіна (Ковалевська) В. Я., дворянка	179-208	Кудрицький І. О., священник	176, 177
Каразіни, дворяни	58, 179-183	Кудрицький Ф. І., ученик Сковороди	176
Карпенко Є. П., дворянка	137	Кузін К. М., купець	200
Карпов А. Д., купець	13, 23-25, 29	Кузін О. К., майор	197, 200
Катін-Ярцев М. Ю., історик	8	Кузін П. К., статський радник	200
Кашинцов І. І., титулярний радник	77	Куликовський І. Є., поміщик	199
Квітка О., поручик	106	Кульчевський, урядник	107
Квітки, дворяни	106	Купчинови, дворяни	176
Кеппен І. Ф., лікар	41	Курдюмов В. С., учень Сковороди	35
Книшев Г., канцелярист	50	Курдюмов С. М., купець	13, 35, 36, 176
Ковалевська (Каразіна) В. Я., дворянка	179-208	Лавровський Т., священник	130
Ковалевська О. Ю., дворянка	69	Лазарь (Терещенко), архімандрит	8, 172, 178
Ковалевські, дворяни	55, 59, 133, 179-208	Лауперт Б.	203
Ковалевський А. І., поміщик	12, 36, 58, 61, 180, 184-208	Лейбфрейд О. Ю., архітектор	18, 26
Ковалевський В., сотник	61	Лелюков, обиватель	199
Ковалевський Г. В., підпрапорний	187	Лінівенко, селянин	205
Ковалевський Г. Я., підпрапорний	185, 187	Лертцер Є., аптекар	29
Ковалевський І. Я., сотник	187, 188	Лесевицький О. Л., полковник	109
Ковалевський І. Я., титулярний радник	60, 61	Лідерс І., аптекар	39
Ковалевський К. І., капітан	188	Лісовиченко В. П.	93
Ковалевський М. І., поміщик	36	Лопатько В. М., архітектор	6, 8, 115, 194, 200
Ковалевський П. А., поміщик	197, 198, 200	Лосієвський І. Я., літературознавець	8
Ковалевський С., осадчий	59, 61	Лудокорвін В. М., протоіерей	58
Ковалевський Я. С., полковий осавул	61, 185, 187	Лукашевський З., священник	74

Лукомський Г. К., мистецтвознавець	63-65, 124, 125, 128, 134, 137	Пахомій, ієромонах	154
Лук'янов, художник	191, 195	Петро I, імператор	108
Ляшевецький К.	48	Піскуновський П. Ф., аптекар	13, 39, 40
Майковський П. М., капітан	137	Плотніков Б. Д., надвірний радник	77
Майстренков П., колезький секретар	132	Поклонський Р. В., поручик	74
Макаренко А. С., педагог	98, 99	Поскочин, генерал-майор	74, 79
Маклаков М., житель Харкова	25	Посохова Л. Ю., історик	11
Маркевич А. І., дворянин	134, 137, 138, 139	Потьомкін Г. О., князь	166, 176
Марфа (Авксентьева), ігуменя		Правицька Х. В.	132
Маслаєви, дворяни	48	Правицькі	120-132
Маслійчук В. Л., історик	6, 8, 13, 25, 61	Правицький Й. Я., майор	131
Маслович В. Г., письменник	39	Правицький М. Я., поручик	131, 132
Матфій (Млодзінський), архімандрит	96	Правицький П. В., священник	130
Мефодій, ієромонах	154	Правицький Ф. М., надвірний радник	132
Махновець Л. Є., історик	18, 37, 44, 101, 118, 155, 156	Правицький Я. П., священник	41, 120, 130-132
Мечник Г.	88	Прокопович А., префект	191
Мечников Є. І., таємний радник	12, 90, 93	Просуряков С., архітектор	8
Мечников І. Г., майор	88	Путова Г. В., архівіст	8
Мечников І. І., дворянин	88, 90-92	Раєвський В. Г., прапорщик	143
Мечникови, дворяни	88-93	Рейнгардт. Ф. О., аптекар	26
Миславський С., єпископ	11	Різніченко О., історик	8
Миткевич І., єпископ	11, 14, 42	Різніченко О. І., літературознавець	8, 77, 86
Млодзінський М., архімандрит	96	Рильський М., поет	9
Молчанов Д. Д., квартирмейстер	77	Розаліон-Сошальська У. Ю., дворянка	105
Молчанов С. І., канцелярист	77	Розаліон-Сошальські, дворяни	50, 51, 66-87, 113, 176
Мордвінови, дворяни	48	Розаліон-Сошальський В. Д., майор	81, 84
Москаленков І. Г., капітан	76	Розаліон-Сошальський Г. Ю.	71, 78, 81
Мосцеві, дворяни	133	Розаліон-Сошальський Д. Г., дворянин	71, 80, 81
Мягкий Н. С., поміщик	197	Розаліон-Сошальський Є. Д., дворянин	71, 75, 87
Надаржинський Т. В., духовник	108, 109	Розаліон-Сошальський І. Г., сотник	70, 73, 75
Назаренки, дворяни	133	Розаліон-Сошальський О. Г., капітан	70, 71, 73, 74, 75, 80
Наркис (Квітка), архімандрит	95	Розаліон-Сошальський О. Ю., поміщик	12, 51, 69-71, 73, 74, 75, 77, 80, 105, 107
Ніженець А. М., сквородинознавець	11, 29, 124, 130, 170	Розаліон-Сошальський С. І., корнет	73, 76
Ніколаєв І. М., поручик	41	Розаліон-Сошальський Ю. С., писар	67, 78
Ніколай II, імператор	201	Розаліон-Сошальський Ю. Ю., хорунжий	67, 69
Никольский Е. В., історик	11	Розумовський О. К., гетьман	21
Норов Д., губернатор	20, 30	Рубаненко Л. В., благодійниця	6, 8
Норцови, дворяни	176	Рубаненко Л. І., благодійник	6, 8
Огієвський П. Т., фармацевт	39	Ружинський С. Д., осадчий	149
Олександров В., журналіст	198	Румянцев-Задунайский П. О., граф	28, 30, 183
Ольденборгер Ф., викладач	29	Савурський Є. Т., учень Сквороди	163
Онуфрій, архімандрит	95	Самборський А. Л., полковий обозний	76
Орехов А. В.	8, 155	Самборський М. Ф., прапорщик	77
Осипов Ф., полковник	108	Самборський Ф. А., сотник	77
Павел I, імператор	30, 90	Санті М. Ф., графиня	118
Панков А. Ф., колезький реєстратор	118	Свешников, повірений	198
Панов Є. О., краєзнавець	6, 8, 161, 162, 165	Седаковський І., протоієрей	199
Парамонов А. Ф., історик	6, 7, 19, 28, 34, 36, 47, 48, 58, 59, 61, 65, 66, 72, 73, 75, 77, 78, 82-86, 88, 90, 91, 92, 99, 101, 105, 112, 113, 115, 126, 127, 128, 138, 145, 146, 148, 152-154, 156, 159, 161-167, 169, 178, 183	Сірко І.	130
Парамонов Д. Ю., підприємець	8	Сикалов, прапорщик	77
Парійський О., реставратор	8, 18-20, 23, 170, 171, 173	Синявський І., прикажчик	168
Пассек Д. В., генерал	201	Склокін В., історик	11
Паулі І., інспектор	41	Соболев А. М., дворянин	77
		Соймонов, берг-директор	90
		Сокольський Е., краєзнавець	8
		Сонцеви, дворяни	48
		Срезневський І., філолог	197
		Степанов П. С., прапорщик	143

Тавіфа, ігуменя	69	Цибка В. І., генеалог	8, 202
Тамбовцев В., купець	25	Черемська О.	8
Таничи, дворяни	183	Чернігівець Я., полковник	140, 178
Таранушенко С. А., мистецтвознавець	21, 22, 55, 59, 95, 107, 109, 118, 119, 124, 125, 131, 134, 135, 139, 187, 190-192, 203	Черних, родина	92
Тимошенкова І. Ю., дворянка	69	Чернишова, графиня	30
Тев'яшов В. С., колезький радник	118	Черняк П., комісар	133
Тев'яшов І. І., полковник	118	Черняки, дворяни	133
Тев'яшов С. І., полковник	23, 116-118	Чертков Д. В., дворянин	118
Тимошенки, дворяни	176	Чудновський І. Г., фармацевт	39
Тимошенко А. Ф., дворянин	69	Шванська М. Ф.	29
Титар В. П.	77	Шванський М. І., протоієрей	11, 28, 29, 32, 40, 170
Тихоцькі, дворяни	133	Шидловська А. Л.	141
Томара В. С., учень Сковороди	176	Шидловські, дворяни	176
Томара С., поміщик	14	Шидловський Л. І., полковник	18
Торська Т. В., дворянка	74	Шидловський Ф. В., бригадир	18, 88, 175
Торяніков Н. П., губернський реєстратор,	123, 132	Шишмарьов І., землемір	184
Трутовські, дворяни	183	Шольц К., архітектор	203
Урюпін Г. Г., купець	13, 25, 26, 30, 31	Штепа А. І., дворянка	141
Урюпін П. Г., надвірний радник	26	Шумков А., генеалог	8
Фадей, ігумен	76	Щербачев Ю. Н.	65
Фельтон, архітектор	128	Щербінін А. П., дворянин	65, 125, 131
Феодоровський Д., протоієрей	14, 28	Щербінін Г. М., дворянин	62
Феоклій, ієромонах	154	Щербінін Д. П., дворянин	65
Феофан (Феодоровський), архімандрит	96, 171	Щербінін Є. О., губернатор	21, 23, 28, 30, 118
Філарет (Д. Г. Гумілевський), архієпископ	67, 187	Щербінін М. А., дворянин	65
Флотта П. П., дворянин	123	Щербінін П. А., поміщик	23, 62-65, 120-132
Фохт І., прапорщик	109	Щербініна Т. Я., дворянка	62-65
Харитоненко П. І., промисловець	203	Щербініни, дворяни	62-65, 120-132
Цебріков І. М., чиновник	41	Яворницький А. А., служитель	141
Цебріков Р. М., чиновник	97, 199	Яворницький Д. І., академік	140
		Якубович Г., архімандрит	11, 42, 43, 45, 46
		Янкевич Б. І., священник	33
		Ярославський П. А., архітектор	20, 39, 40, 125, 128

Географічний покажчик

Азов, місто	178	Вільшанське комісарство	61
Айдар, річка	166	Виноградна миза	92
Аптекарьський провулок	39	Вовчанський повіт	45, 141
		Вовчанський район	44
Бабаї (Архангельське), село	6, 41, 65, 120-132, 155, 156, 158, 180	Вовче (Вовчанськ), місто	45, 46, 48, 81
Бабайківський, хутір	200	Воеводівка, село	166
Балаклава, місто	201	Волохія	88
Балаклійський полк	141, 178	Вороніж, місто	48
Балаклія, місто	155, 156	Воронезька губернія	116
Барвінкова Стінка, слобода	160	Воронезьке намісництво	49, 66
Бахмач, місто	149	Воронезька область	116
Бахмут, місто	155, 178	Ворскла, ріка	107
Безлюдівка, село	156		
Бельовська фортеця	158	Гадяч, місто	14
Березове, село	120	Гатчинська волость	90
Берека, річка	160, 163, 165, 166	Героїв Харкова проспект	30
Берека, село	160	Глухів, місто	6
Білгород, місто	14, 43, 46, 51, 54, 66, 134, 135, 140, 176, 178, 184	Гнилиця, річка	123
Білгородський Миколаївський монастир	11, 42-44	Городова вулиця	50
Біликівській, хутір	106	Гола Долина, село	166, 171
Біляївка, селище	8, 165	Григорівка, село	61
Біляївська громада	165	Грузія	163
Бирюч, місто	116, 117	Грушино, село	158, 160, 163
Богодухів, місто	14, 41, 55, 59, 94, 113, 149, 182, 184, 187	Гужвинський хутір	101, 103, 104, 106
Богодухівський повіт	137, 151, 203	Гуринівка, село	149, 188
Богодухівський район	187	Гусинка, річка	73-75
Боровське, село	166	Гусинка, село	6, 49, 50, 51, 66-84, 77, 88, 105, 113, 132, 142, 168
Боромля, селище	113	Гусинський хутір	69, 75, 76
Борщова, село	133, 135	Гути, селище	203
Братениця, річка	153		
Братениця, село	151	Дагестан	201
Бугаївка (Ізюмець), село	176	Дарго	201
Булацелівка, село	161, 163, 165	Дворічанський район	92
Бурлук, річка	143, 146, 147	Дворічна, селище	8, 77, 80, 81, 89, 91, 92
		Дворянська вулиця	50
Валківський повіт	62	Дегтярне, озеро	123
Валки, місто	59	Дейнечин, хутір	200
Валуйки, місто	116	Деркачі, селище	103-106
Варварівка, село	166	Диськівка, село	49-54
Василівка, село	85	Дніпро, ріка	117, 184
Васильків ліс	71, 81, 84, 85, 86, 87	Дніпровська лінія	162, 163
Велика Панасівська, вулиця	104	Добринська, річка	46
Велика Різдяна вулиця	38, 39	Довжик, село	62-65, 149, 196
Велике, озеро	123	Довжик, хутір	62, 121
Великі Проходи, село	134	Дон, ріка	113, 134, 184
Велика Комишуваха, село	160, 166	Донець, місто	132
Велике Криве, озеро	178	Донець-Захаржевського, вулиця	29
Велика Рогозянка, село	196	Дрезден, місто	8
Великий Бурлук, село	7, 25, 50, 51, 66, 113, 140- 147, 180		
Великобурлуцький район	145	Єгорівка, село	71, 75
Веселе, село	48	Єлизаветград, місто	24
Вільхуватка, село	116	Єлисеевка, слобідка	77
Вільшана, селище	7, 8, 14, 41, 55-61, 94, 113, 149, 184, 188, 196	Єфремівська фортеця	158
Вільшанка, річка	55	Єфремівський полк	160
		Єя, річка	158, 168
		Жихор, річка	130
		Жихор, село	120, 123, 129-132

Зайченки, село	103	Константівка, село	128
Залопанська частина (Залопань)	17, 20, 36-41	Кооперативна вулиця	35
Захарківська слобода	201	Короленко вулиця	30
Зверинець, річка	178	Короленко провулок	30, 32, 36
Зелене, село	163	Костянтинівка, село	203
Земборські ліси	100	Костянтиноград, місто	168
Зіньківській повіт	113	Красиве, село	162, 163, 166
Зміїв, місто	155, 156, 160	Краснокутськ (Красний Кут), місто	113, 182
Зміївський повіт	132	Краснокутська округа	180
Зміївський Преображенський монастир	12, 70, 75, 76, 81	Краснокутський повіт	182
Золочів, місто	59, 149, 184	Краснянка, село	166
Золочівська громада	187	Кременець, гора	175
Золочівська дорога	106	Кременчук, місто	24, 25
Золочівський повіт	7, 56, 61, 62, 63, 106, 149, 187, 188	Крим	158
Іванівка (Сковородинівка), село	6, 15, 59, 180, 181, 184-207	Кручик, село	179-183, 187
Іванівка, хутір	77, 92	Куп'янка, річка	54
Ізбицьке, село	46, 48	Куп'янськ (Куп'янка), місто	7, 49-54, 66, 77, 80, 81, 140, 142, 178
Ізюм, місто	50, 51, 54, 66, 76, 140, 142, 155, 160, 174-178	Куп'янське комісарство	66
Ізюмська лінія	178	Куп'янський повіт	49, 66, 67, 76, 78, 79, 81, 91, 92
Ізюмський повіт	76, 178	Куп'янський район	51, 75, 76, 81
Ізюмський полк	50, 53, 67, 69, 78, 140	Курська губернія	203
Іллінка, хутір	92	Кураж, річка	95
Індустріальний (Мечникова), провулок	29, 32	Кураж, село	103
Ірпінь, місто	8	Куразький Преображенський монастир	12, 94-99, 106, 107, 109, 171
Ічкерінський ліс	201	Лебедин, місто	6
Кавказ	155, 156, 201	Лебединський Троїцький монастир	108
Кавказька дорога	156	Лічін, хутір	106
Каврай, село	14	Лиман, озеро	123
Кадницькі байраки	61	Лиман, селище	166
Кадницькі яруги	61, 185	Липиця, річка	133
Кадницький, хутір	200	Липці, село	133-139
Кадниця, річка	188	Лиса гора	15
Кадниця, село	59, 180, 181, 184-207	Литвинівка, річка	106
Калитва, містечко	117	Литвинівський, хутір	106
Кам'янка, річка	106	Лозівський район	159, 160, 163, 165, 166
Кам'янка (Стратилатівка), село	166	Лозівський хутір	104
Каплунівка, село	55	Лозова, річка	74, 75
Караван, село	103, 104	Лозова, село	77, 80
Карасьов, протока	123	Лозовенька, село	160, 166
Катеринослав, місто	113, 158, 168	Ломакіна, річка	151, 154
Катеринославська вулиця	39	Лопанський міст	39
Катеринославське намісництво	167	Лопань, річка	17, 36, 37, 103, 105, 106
Кіндрашівська громада	75, 76, 81	Лопань, село	200
Київ, місто	7, 8, 107, 113	Лопуховате, озеро	167
Києво-Печерська Лавра	55, 113, 148, 149, 153	Лосик, річка	55
Кислівщина (Отрада), село	163	Лохвиця, місто	14
Кисіль, річка	93, 163	Лубни, місто	149
Китаївський Троїцький монастир	107	Луганський завод	88
Класична вулиця	31	Луг, село	103
Клубний провулок	39	Луганська область	67, 167
Клюсівський, хутір	200	Луговий, хутір	103
Коваленський, хутір	163, 165	Лушников лог	117
Ковалівка, село	51	Львів, місто	11
Колодна, річка	91	Льодна, річка	123
Колупаївка, село	133	Льодне, село	120, 121
Конторська вулиця	38	Люботин, місто	8
		Макіївка, село	67
		Максимівка, село	59, 184
		Мала Данилівка, село	103, 104, 106

Мала Писарівка, село	148, 151, 152, 154	Охтирка, місто	7, 14, 55, 59, 94, 107-115, 184
Мала Сумська вулиця	29	Охтирська провінція	182
Малижина, річка	153	Охтирський повіт	108
Малижине, село	137	Охтирський полк	149
Малиновського вулиця	41	Охтирський Троїцький монастир	12, 107-115, 180
Малоросія	183		
Маріуполь, місто	160	Павлодар, село	168
Маслова Пристань, селище	46	Панські Штани, став	188, 191
Машине, село	168	Первомайська громада	160
Меловате, містечко	117	Первомайський, місто	8, 166, 167
Менделев, хутір	104	Переволошна, село	91
Мерефа, місто	158, 168	Перемишль, місто	37
Мерло, річка	3, 59, 149, 152-154, 182, 185	Пересадин, хутір	106
Мечєбілівська дорога	165	Переяслав, місто	11
Миколаївка, село	143	Петровське, селище	166
Мирова Долина, протік	123	Печеніги, селище	50
Миронівка, село	63	Піскуновська вулиця	40
Миронівська миза	92	Піскіновська левада	39
Михайлівка, село	116, 160, 162, 163, 166	Піскуновський провулок	40
Михайлівська фортеця	166	Поділ	32, 33, 35
Міус, річка	168	Полтава, місто	99, 113, 149
Мокрий Жихор, річка	123, 129, 130	Полтавський шлях, вулиця	39, 40
Мокрий Ізюмець, річка	176, 178	Польова, річка	106
Молчановка, слобідка	78	Польова, село	106
Монастирська гора	151, 154	Польща	67
Моначинівка, село	6, 51, 69, 71, 73, 74, 78-83, 91	Поносівка, хутір	92
Моначинівський яр	78	Преображенський хутір	84, 85
Москва, місто	8, 113, 134	Прилепи (Приліпка), село	46, 47
Московія	37, 184	Приозерна вулиця	194
Московська вулиця	26, 31	Приютине, село	74, 75, 143
Московська губернія	62	Присянка, село	75
Московські ворота	177	Проходи, село	139
Мощина, річка	104, 106	Путівль, місто	25, 35
Муравський шлях	55, 59, 184, 185, 187, 206		
Муром, річка	46	Решетилівка, місто	149
		Ржавець, протік	123
Нежеголь, містечко	45	Ржавий Колодязь, село	120
Нерчинські заводи	90	Римарська вулиця	25, 26, 31
Ніжин, місто	109	Ріп'яхівка, хутір	132
Нижній Салтов, селище	66	Ровеньки, село	155, 167
Нова Данилівка (Нове), село	156, 158, 160, 163	Рогинський млин	182
Новомиколаївка, село	71, 76	Рогозянка, село	63, 196
Новомлинськ, село	7, 77, 88-93	Рогозянський, хутір	103, 106
Новомосковськ, місто	166	Розсоховата, річка	184, 188, 190, 191
Нью-Йорк, місто	67	Розсош, село	116
		Ростов-на-Дону, місто	8
Огурцова Поляна, село	46	Ростовський повіт	158
Окоп, село	6, 101, 103-106	Ряжене, село	167, 168
Олександрівський форштадт	162	Рясне, село	199
Олексіївка, село	158-160, 163		
Олексіївська громада	163	Самборівка, село	71, 76, 77, 80
Олексіївська фортеця	158-160	Санкт-Петербург, місто	8, 39, 128, 129, 135, 142, 155, 197
Осипове, містечко	117		
Оскіл, річка	50, 88, 91, 92, 93	Свободи, площа	23
Основинці, село	182	Свердликів, проток	123
Остап'є, село	149	Святогірський Успенський монастир	12, 50, 55, 96, 97, 107, 109, 155, 160, 166, 169-173, 175, 176, 201, 203
Острогозьк, місто	116-120	Селище, хутір	71, 75, 86, 87
Острогозька провінція	118	Семенівка, село	103, 106
Острогозький повіт	118	Сіверський Донець, ріка	44, 46, 47, 66, 164, 166, 171, 175, 178
Острогозький полк	116, 117, 118		
Острогощів, річка	117	Сіврюцький Суходол, річка	46
Отрада (Одрада), село	160, 161, 163, 165, 166		
Охтир гора	107, 113-115		

Сінне, село	149	Харків, річка	17, 123
Сінний колодязь	149	Харківська губернія	49, 62, 65, 67, 128, 137
Сіннянський Покровський монастир	12, 148-154	Харківська область	44, 51, 76, 125, 159, 163, 165-167, 178
Сковородинівка (Іванівка, Пан-Іванівка), село	15, 59, 132, 180, 184-207	Харківська округа	188
Сковородинівська холодна криниця	128	Харківська протопопія	28
Скриницька пустинь	73, 75	Харківське намісництво	13, 123, 149, 182
Слобідсько-Українська губернія	13, 14, 20, 21, 37, 49, 66, 117, 120, 157, 182	Харківський повіт	28, 63, 65, 96, 100, 101, 104, 123, 137, 191, 193, 199, 201, 204, 205
Слов'янськ, місто	155, 166	Харківський Покровський монастир	10, 11, 15, 19, 25, 55
Слов'янський повіт	160	Харківський полк	45, 62, 67, 103, 135, 187
Смородьківка, село	71, 76	Харківський район	103, 106, 132
Соборна, площа	24	Херсон, місто	135
Сонине, село	168	Хлопівка, село	163
Спеваківка, село	76	Холодна гора	39, 41, 98
Спеваківські заводи	69	Хорошева, річка	123
Ставище (Ставицький) протік	123, 129, 130	Хорошево, село	156
Старіково, село	43	Хорошівський Вознесенський монастир	69, 131, 132
Старий Айдар, село	166	Хотетово, село	195
Старий Салтів, селище	113	Хотмижськ, місто	103
Стариця, річка	46	Хрушова Микитівка, село	153
Стариця, село	11, 42-50	Хрушовата, річка	153
Старобільський повіт	166, 167	Хутір з лісом	76
Стратилатівка (Кам'янка), село	166	Хухра, село	8
Стрелеча, село	133	Цапівка, село	63, 149
Суми, місто	8, 202, 203	Цареборисів, місто	46
Сумська вулиця	29	Царедар (Солодкі Колодязі), село	168
Сумська область	115	Циганська вулиця	201
Сумський полк	143	Циркуни, село	135
Таволозька, слобода	116-119	Чачак, місто	8
Таганрог, місто	21, 129, 155, 156, 158, 168, 171	Чернецьке, урочище	76
Таранівка, селище	158	Чернетчина, село	109, 153
Тернова, село	48	Чернешина, село	76
Тиха Сосна, річка	117	Чисте, озеро	167
Тишкі, село	48, 135	Чорний Жеребець, річка	67
Тор (Слов'янськ), місто	178	Чорнухи, село	6, 153
Торецька дорога	46, 50	Чугуїв, місто	129, 130, 178
Торське, село	166	Чуків яр	60
Троїцька вулиця	203	Шванська вулиця	29
Троїцький провулок	33	Шебекіно, місто	46
Тростянець, місто	40, 113	Шевченківська громада	76
Трьохізбенка, село	166	Шипувате, село	77, 142, 143, 145, 147
Уди, ріка	59, 61, 123	Щастинський район	167
Уди (Філіпове Село)	120, 123	Щастя (Зимова), село	7, 164, 166-168
Україна	9, 21, 118, 125	Юріївка, село	67
Українська лінія	33, 158	Ялта, місто	201
Університетська вулиця	20, 25, 29	Ямне, село	8
Урив, містечко	117	Ярославська вулиця	40
Філіпове Село (Уди)	123, 129	Ярошівка, село	59-61
Харків, місто	6, 8, 10-41, 48-50, 55, 59, 63, 94, 96, 100, 103, 113, 115, 116, 118, 123, 128, 130, 131, 135, 139, 140, 163, 176, 178, 184, 187, 188, 192, 197, 198, 201		

Науково-популярне видання

ГОРБОНОСОВ Вячеслав Олександрович
ПАРАМОНОВ Андрій Федорович

Дорогами Сковороди. Слобідська Україна

Редактор О. Черемська
Дизайнер О. Панченко
Верстальник О. Павлов

Підписано до друку 10.12.2022. Формат 70×100/8. Ум. друк. арк. 27.
Наклад 200 прим.

Термін придатності необмежений

Видавець:
ТОВ «Видавництво «Точка»
61024, м. Харків, вул. Гуданова, 18
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №6863 від 02.08.2019 року
Тел.: 0 800 33 67 62